

**DELHI UNIVERSITY
LIBRARY**

DELHI UNIVERSITY LIBRARY

C.L. No.

Q.2:432 v. F.60.1)

15/11/11

Ac. No.

1112187

Date of release for loan

This book should be returned on or before the date last stamped below.
An overdue charge of 5 Paise will be collected for each day the
book is kept overtime.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the Authority of
the Government of His Highness
the Maharaja Gaekwad of Baroda

GENERAL EDITOR:

B. BHATTACHARYYA, M.A., Ph.D.,
RĀJYARATNA, JÑĀNAJYOTI

No. C

भद्रश्रीलक्ष्मीधरविरचिते

कृत्यकल्पतरौ

एकादशो भागः

॥ राजधर्मकाण्डम् ॥

KRTYAKALPATARU
OF
BHATTA LAKSMIDHARA

Vol. XI. RĀJADHARMAKĀNDĀ

Edited by

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

Baroda
Oriental Institute
1943

Pages १-२६८ printed by Jaya Krishna Das Gupta, at Vidya
Vilas Press, Benares City and pp. i-xxii, and १-९५, २६७-२८३
printed by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press,
Adyar, Madras, and Published on behalf of the
Government of His Highness the Maharnja
Gaekwad of Baroda by Benoytosh
Bhattacharyya at the Oriental
Institute, Baroda.

Price Rs. 10

PREFACE

ANCIENT INDIAN POLITY has been for many years in the front line of topics of academic interest. The 'discovery' of the *Arthasāstra* of Kauṭilya and its publication a decade later in 1909, was to oriental scholarship as *the discovery the Institutes of Gaius* in 1816 was to students of Roman Law. The publication of its text and English translation coincided roughly with the beginnings of the movement for Indian *Svaraj*. Political interest proved both a stimulus and a handicap. It drew many students to the study of our ancient political institutions. At the same time, it developed a tendency to see occasionally in the evidence it furnished much more than was strictly justified by critical scrutiny. Since then, a considerable literature on the ancient Indian theory of the state and Indian administrative institutions has come into existence. In the synthesis attempted in modern works, texts of Dharmasāstra have come to be drawn on side by side with those of the much smaller literature of Arthasāstra. The tendency, however, has been to treat the former as subsidiary to the latter. Dharmasāstra is held to present ideals, which were never wholly put into practice, while Arthasāstra or Nītisāstra is considered more valuable because more realistic. Students of *smyti* and Arthasāstra overlook the classical distinction between the two, familiar to their predecessors centuries ago, and agree in holding Arthasāstra as wanting in the

canonical sanction that lay behind *smṛti*. The error has spread even among pandits professing to follow tradition. In a polemic work, composed in recent years by three distinguished pandits, in which certain reforms were subjected to criticism as contrary to Hindu Dharma, a specified view is summarily rejected on the ground (which itself is baseless) that it is an Arthasāstra dictum.¹ As I have showed elsewhere, Arthasāstra is among the eighteen sources of Dharma, and it is also brought under one of the Upa-Vedas.² The rule in *smṛti* that in a conflict between Arthasāstra and Dharmasāstra the former must give way, refers not to the general inferiority of the former class to the latter, but to the superiority in Indian convention of rules which have an *adr̥ṣṭa-phala* behind them to those for which a visible benefit (*dr̥ṣṭa-phala*) can be shown. Both *smṛtis* and works on Arthasāstra contain many dicta, under both these categories, and the standard set between the two must be applied in both. Concurrence of *smṛti* and Arthasāstra may indicate a close approximation to actual practice, where action is guided solely by volition or custom, but it will not make an action for which a *dr̥ṣṭa-phala* can be quoted of the same value as acts for which the sanction is based on their enshrining an *adr̥ṣṭa-phala*. The criticism levelled against behaviourism—that it fails to furnish as secure a basis for ethics as transcendental sanction—is analogous to that levelled against *artha* rules as compared with Dharma precepts. The former are commendatory while the latter are mandatory. An *artha* precept may be over-ruled by even another *artha* precept, but no Dharma rule can be over-ruled at all. If a Dharma precept seems to be in conflict with another, the difference must be treated, in Indian convention, as apparent but not

¹ *Dharmapradīpa*, Calcutta, 1937.

² *Rājadharma*, 1941, p. 95.

real, and as indicative of either a possibility of reconciliation or of allowing options to conduct.

Many of those who have attempted a synthesis of our old polity by utilizing indiscriminately the data furnished by both sources, without visualizing the traditional values of the two types of dicta, which writers on both Arthasāstra and Dharmasāstra have accepted, have been led away from a correct apprehension of basic political doctrines and facts, and have made statements and drawn conclusions which are not correct or sound. Training in traditional methods of study and interpretation, for which many modern students evince little respect, is vital if one should grasp thoroughly teachings, stated cryptically or with exasperating brevity, in books of which the authorized interpretation has been transmitted only orally. Referring to the Buddhist Canon, T. W. Rhys Davids long ago uttered the warning that a *sutra* book was not intended to be *read*; it was to be used merely as a syllabus of headlines, to be filled up by lessons from those who had received its interpretation orally from their teachers, to whom it had descended in similar fashion through countless generations of past teachers.¹ The harm done to scholarship by the absence of such a training is intensified by two further causes: the first is the habit of using ancient books in modern translations, often made by writers imbued with a contempt for the traditional interpretation that they had not themselves acquired; the second is ignoring the background in which the thought has to be viewed. Since the days of Max Müller, who visualized the risk in regard to the study of Indian philosophical systems, an indication of the common postulates of our philosophical systems finds some place in modern books on Indian philosophy.² In studies of ancient Indian political theory and law, the practice is

¹ *Dialogues of the Buddha*, Vol. I. Preface, pp. xx—xxii.

² *Six Systems of Indian Philosophy, passim.*

not followed. To read the present into the past is an admitted defect in historical writing, in spite of the essential unity of human nature, which makes it possible to presume *ordinarily* that the same historic causes will have the same reactions at all times and places, *other things being equal*. A similar tendency may be recognized in many modern presentations of ancient Indian political thought in which the qualification implicit in the underlined clause is usually disregarded or forgotten. Much that seems trivial or absurd or unreasonable might be found to be quite defensible if the limiting conditions are recognized.

The point may be illustrated by reference to the contents of the *Rājadharma-kāndā* of the *Kṛtya-Kalpa-taru*. To one who would approach its study, let us say, in an English version, or even to one who reads it, as if it was a self-contained book, Lakṣmīdhara's treatment of *Rājadharmā* will appear as lacking in a sense of proportion and as dominated by sectional motives. Over and over again the apparent privileges of one *varṇa* seem to be emphasized unjustifiably. Undue importance appears to be ascribed to ritual and magic, to the detailed description of omens and portents, and similar themes which offend our reason and taste. But it must be remembered that Lakṣmīdhara wrote at a time when India was on the eve of the Muslim conquest, and the air was filled with anxiety. In such times, men turn back to old beliefs in magic and ritual, which are enshrined in popular memory. We can see it today ! The signs can be read in history under similar circumstances in many countries in which the same vague fear of impending evil was oppressively present in the minds of both the common people and responsible leaders. True to the ideals of a *nibandhakura*, who selects only just those things as have Dharma sanction, Lakṣmīdhara indicates only those rites which (unlike the proverbial *S'yena-yāga*) have Dharma

authority behind them, for the state to perform with care and devotion, to ward off any unforeseen dangers that threaten the kingdom. His citation of Purānic authority for the rites described in the concluding chapters provides canonical validity for those festivals and ceremonies. There are hundreds of similar ceremonies, which he has not included, and of which he must have been cognizant. The implications of the selection and conscious omission will appear only from a knowledge of the omitted rites. He must have believed, like his king and contemporaries, in their efficacy. The reassertion of the old sacerdotalism is explicable on the same grounds, as it is in the context of the Gupta empire, at the time of its rise, after the period of Indo-Bactrian, Parthian and Sākha contacts, or at its decline when it had to face the Hūpa inundation.

In studying a work like the *Rājadharmakānda* of Lakṣmīdhara, proper comprehension requires two other antecedent conditions. Firstly, this section has to be read in relation to all the other sections of the treatise. Its position in the *Kṛtya-Kalpataru* is not a matter of accident. Lakṣmīdhara, with one possible exception,—and that a contemporary,¹—was the first of the *nibandhakāras* to provide a special section for *Rājadharma*, in its narrower sense. His example was not immediately followed. A section on the subject was not contemplated by Cāndesvara in his *Dharmaratnākara*. His *Rājanīti-ratnākara* was composed when he had become an octogenarian, by special request of his king. The title *Rājanīti* is significant. Dharmasāstra lays down what is obligatory, while *Nīti-sāstra* deals with what is advisable. It is noteworthy that with rigorous consistency, Lakṣmīdhara deals only with what is laid down in *smṛtis*, Purānas and other

¹ Gopāla, author of the *Kāmadhenu*, now lost. A section of it on *Rājanīti* is referred to by Cāndesvara.

sources of Dharma and does not quote any work on Nītiśāstra or Arthaśāstra. Cāṇḍevīvara does so, and so do Mitramisra, Nilakanṭha and Anantadeva. The constitutional implication of the difference is worth noting. To go against what is enjoined in Dharmasāstra is a dereliction of duty, but to go against what is advised in Nītiśāstra only amounts to unwise-dom. Nītiśāstra derives its authority from the great names behind its authorship (*e.g.* Kauṭilya, Sukra) and from its appeal to reason. A work of the class is not correlated to any other work. In a digest of Dharma, every section must be construed in relation not only to every other section of the same work but to the entire body of Dharma literature, including *all* its sources. Primarily, it must be consistent with the rest of the digest. The same topic will be treated in a digest in different sections, as viewed from different angles: *e.g.* *varṇa* immunities, crimes, marriage etc. A *nibandha* must be read as a whole and judged as a whole, and not section by section, as if the parts were unrelated and not inter-dependent.

Judged in this way, the first thing to note is that the duty of a king is both personal and official, and the two are inseparable, so long as one is king. The slender sections on *rajadharma* in *smṛtis* claim to deal with the personal duty (*guna-dharma*) of the consecrated Kṣatriya (*murdhābhīṣikta*), which includes the duties of his station, of his *varṇa* and his *asrama* (Gṛhastha). The comprehensive duty of the king is to maintain the scheme of *varṇa* and *asrama*, and *paripālana*, (protection, in the widest sense) includes this. The King and the Brāhmaṇa are said to uphold jointly the world-order, and to have undertaken a lifelong vow to do so (*dharma-vratā*). Neither can change the social order or alter its features to the slightest extent. The all-embracing obligation thus laid upon the ruler, *i.e.*, the State, makes it necessary that the head of the executive, *i.e.*, the Rājan, must treat *all* Dharma as *his* duty,

Rājadharmā. After Arthaśāstra works grew in number and in influence, *Rājadharmā* and *Rājanīti* were sometimes confused with each other, and the former came to mean only the enfeebled description of the state administration and the daily duties of the king. By overlooking the background of *Rājadharmā*, even in the restricted sense, and reading the sections on it apart from their context in a large digest, much of political and institutional value is missed. In no other part of Dharmasāstra is the task of interpretation by reference to the *entire* content of Dharma more necessary than in that which bears the title of *Rājadharmakāṇḍa*. It has been the aim of the Introduction, prefixed to this edition of the eleventh section of the *Kṛtya-Kalpataru*, which bears this title, to attempt this task.

Looked at in the light shed by the rest of Dharma literature, this section will be found to be both interesting and significant. When Lakṣmīdhara composed his digest, Indian independence had not been lost. He served a powerful king, and held, after his father, the position of chief minister in a great kingdom. With the exception of Candesvara, the later writers on *Rājadharmā* or *Rājanīti* were pandits, not statesmen. The range of Lakṣmīdhara's reading is as wide as that of the best digest writers. A feature in which he excels is his faculty for selection and for terse comment. His views have to be inferred as much from his omissions as from his express citations. Later writers had neither his discrimination, nor perhaps his recognized authority. They became diffuse, repeated themselves, and padded their works with needless citations on the same topics.

From the scrutiny of this section and its study in relation to the wide literature of Dharma, a number of conclusions emerge, which are detailed in the Introduction. Among them may be mentioned the conception of kingship as a position of dedicated service, and the

posal of the misuse of the theory of the divine origin of kingship in a defence of royal absolutism. There is no right divine to do wrong. The significance of the rite of *abhiṣeka* as a 'new birth' emerges. It is shown how the social balance as well as internal order and external security, was ensured with the minimum of violence under *Rajadharma*, in which *duties* were described and not prerogatives. There was no need to a king to take a coronation oath to rule justly. The obligation was implicit in the office of king, as part of *rīta-dharma*. A proper balance between the use of force and the maintenance of the rule of *ahimsā* resulted from it. The power of *danda* which was vested in the king, was not to be exercised capriciously, but only in accordance with rule.

For many years *Rajadharma* has occupied the leisure of the editor, both in its wider and its narrower connotations. His results have been given in his *Considerations on Ancient Indian Polity* (1914, second edn. 1935, Madras University), *Some Aspects of Ancient Indian Economic Thought* (1934, Benares Hindu University) and *Indian Cameralism* (Calcutta University, 1934). In his lectures in the University of Madras on *Rajadharma* (Adyar Library, 1941) an attempt has been made to provide the prolegomena to the study of the literature of Dharinā-sāstra. Reference to these may be permitted, as they carry on the consideration of aspects and topics, which have not been dealt with in the Introduction to this section of the *Kṛtya-Kalpataru*.

Rajadharmakāndā is the eleventh section of Laksmi-dhara's *nibandha*, and the third to be published, its predecessors in publication being the *Dānakāndā* and the *Tirthakāndā*, which form the fifth and eighth parts of the digest. In the Introduction to the last, the reasons for not following in publication the natural sequence of the sections have been briefly stated. A complete set of the *nibandha* does not exist anywhere now, except in my

possession. Two parts which were wanting, out of the fourteen, were discovered by me. Till recently, the beginning of one *kāṇḍa* was defective; it has since been rectified by the discovery of a second manuscript. Even now the concluding portion of one of the earliest sections, for which only one manuscript is available, seems wanting. The manuscripts represent the achievement of generations of ignorant or careless scribes, and abound in omissions, wrong conjunctions and repetitions, as well as grammatical and scriptorial errors. Lākṣmīdhara had a wide repertory, and many of the works he cites are now lost. Several of them were in prose or in *sūtra* form. He had a high sense of textual accuracy, and his readings, where they differed from accepted versions, have been deferentially noticed by later writers, even when they related to the texts of *smṛtis* which had been commented on by distinguished scholars like Medhātithi or Viśvarupa. Further, as regards the bulk of extant *smṛtis*, the texts have not even now been established definitively. This may be seen in *Vasiṣṭhasmṛti*, and to a smaller extent in *Viṣṇusmṛti*.¹ In editing the oldest surviving digest, an obligation therefore rests on its editor to collect *every* manuscript of *every* section of it, which is known to be in existence or which assiduous exploration may reveal. Many editions of *nibandhas* abound in errors which such an exhaustive survey might have avoided.

The feeling of responsibility for presenting as full material as a collation of *all* available manuscripts can furnish has weighed upon the editor. The *Rājadharmakāṇḍa* fortunately existed in a manuscript, which was fairly complete and correct and came from the almost complete set in the Udaipur Palace.² It was immediately made the basis of the rough press copy. Soon after

¹ My edition of *Viṣṇusmṛti* with the *Kesava-Vaijayanī* is in the press, and will be published in the Adyar Library Series.

² It bears the date Samvat 1612 i.e., 1565 A.D.

(between June and September 1937) the manuscript in the library of the Royal Asiatic Society of Bengal (No. III, G. 76) was secured and compared with the press copy. The Calcutta manuscript bears the date 1805 A.D. and it is a modern transcript. Some manuscripts of the *kāndā*, whose existence came to my notice subsequently (e.g., those in the Varendra Research Society, Rājashāhi, and in the Samskr̥ta Sahitya Parīṣad, Shyam Bazar, Calcutta) are merely copies of this manuscript. Of the two manuscripts in the India Office, which were also obtained for collation, only one had individual features. This bore the number 1386 and it is described in Eggeling's *Catalogue* of the Library. The other manuscript furnished very few readings, was very defective in orthography and grammar, and claimed only to be a transcript made in 1865 A.D. of an older manuscript dated 1695, in an era that is not specified in the appended chronogram. After all these manuscripts had been utilized in collation, the press copy was sent to the press and the printing was finished upto the end of Appendix D before the end of 1938. While the printed sheets were kept aside, pending my getting the requisite leisure for preparing an introduction, I came to know that a manuscript of the *Kṛtya-Kalpataru*, which contained the *Rājadharma-kāndā*, existed in the Anūp Library at Bikanir, though it was repeatedly declared as lost and not discoverable, when I applied for its loan. I obtained a transcript of it after several months, and added its readings as Appendix F. The date of this manuscript is Samvat 1737.

Interruptions due to my work in connection with the starting of Sri Venkatesvara Oriental Institute at Tirupati, and the Tenth session of the All India Oriental Conference held at Tirupati, as well as other causes of a personal nature, delayed the composition of the Introduction that was felt to be necessary for a proper

comprehension of the *kānda*. Thus a book which has been virtually in print for four years is released only now.

A year ago, when I was at Delhi, I saw an advertisement of an edition of *Ritjadharmakāṇḍa* in the catalogue of a Lahore publisher. I obtained a copy of it and have now examined it. It has been edited and published at Lahore by Mr. Jagadish Lal Shastri, M.A., M.O.L., a research scholar of the Punjab University. It claims to be based on only one manuscript, viz. that of the Royal Asiatic Society of Bengal. It has an introduction in English which endeavours to furnish some information on Lakṣmīdhara, the *Kṛtya-Kalpataru* and the available manuscripts of the *nibandha* as described in the published Catalogues of Manuscripts, Peterson's *Report* of 1883, and Rai Bahadur Man Mohan Chakravarty's papers in the J.A.S.B., 1915. A short account of Lakṣmīdhara, from Mahāmahopadhyāya P. V. Kane's *History of Dharmasūtra*, volume I, is furnished. Mr. Jagadish Lal Shastri makes no reference to the edition of the *Dāna-Kāṇḍa*, which was published towards the end of 1941, as volume XCII of the Gaekwad's Oriental Series and to the Introduction of that volume where the date of Lakṣmīdhara and of the *Kṛtya-Kalpataru* is discussed, though his edition first appeared in the Lahore Oriental College Magazine only in May 1942. Since 1938 the fact of an edition of the *Kṛtya-Kalpataru* being in preparation or in the press, has been notified in the lists added to the volumes of the Gaekwad's Oriental Series.

The Lahore edition contains several errors both in the Introduction and in the body of the text. A few may be mentioned. On p. 5 of the Introduction, India Office Manuscript No. 1385, which contains only the *Dānakāṇḍa* (and which has been used in my edition of that *kānda*) is described as containing twelve *kāṇḍas*! The mistake seems to be due to taking the description of the digest, which is appended to the descriptive note in the *Catalogue*, as an

indication of the contents of *this* manuscript. About eighteen instances were noticed in which the text, while claiming to follow the Asiatic Society's manuscript, has substituted for its readings those of Mitramitra's *Rājāndī-prakāśa*. On p. 57 the omission of some words in line 11 of the text makes it unintelligible. On p. 58 a *sutra* of *Vishnu-smṛti* (III,15) is combined with a comment, as if it were a part of it. On p. 63 a big gap of about two pages in the manuscript used has not been detected, with the result that a part of a *sutra* of *Vasiṣṭhasmṛti* and a comment on it have been telescoped with a *sutra* of *Vishnu-smṛti*. On p. 100 a *sutra* of *Vishnu-smṛti* is printed as a comment on a passage of *Manusmṛti*. These examples are illustrative. They point to the risks which are inevitable, when one attempts to print from only one manuscript, an important section of a *nibandha* of which other manuscripts are known to exist.

It remains to make an acknowledgment of my obligations. In passing the edition through the press, I have been assisted by Mahāmahopādhyāya A. Chinnaswami Sastri, now Principal of the College of Oriental Learning in the Benares Hindu University as well as by my former student and frequent collaborator Mr. A. N. Krishna Iiyangar, M.A., L.T. of the Adyar Library. The General Editor of the Gaekwad's Oriental Series, Rājyaratna, Jñānajyoti Dr. B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., was compelled by the rule of the India Office precluding its manuscripts going out of the custody of the borrower, to do himself the collation of my press copy with the India Office Manuscripts. Such labor is not part of a General Editor's duty. I am specially grateful to him for having undertaken the task. I am under a special debt to Sir V. T. Krishnamacharya, K. C. J. E., Prime Minister of Baroda, for having secured for my use, a transcript of the *Kṛtya-Kalpataru* manuscript in the Anūp Library, Bikanir, after my attempts to do so had failed.

I learned of the existence of this manuscript in Bikanir, after it had been declared lost, through *Tarkatirtha* Pandit Laxman Shastri Joshi, the erudite editor of *Dharmakosa* and his assistants. Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. of the University of Madras, obtained for me particulars of the manuscript in the Anūp Library, which enabled me to secure a transcript of it ultimately through the Baroda Government. I am grateful to Mr. C. Subbarayudu, Superintendent of the Vasanta Press, Adyar, Madras, for kindly undertaking the printing of the Introduction and preliminary matter in spite of other commitments.

Vasumatī Vilas
Mylapore, Madras,
20th December, 1943 }

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

	PAGE
PREFACE	v
ERRATA	xxii
INTRODUCTION	1-95

The place of *Rajadharma* in a digest (p. 1). The Social Balance (p. 2). The Postulates of Dharma (p. 3). The wide range of *Rajadharma* (p. 4). Lakṣmīdhara's claims (p. 9). Features of the Work (p. 11). Literature of *Rajadharma* (p. 11). Plan of *Rajadharma-kāyaḍa* (p. 14). Necessity for the State (p. 14). Evolution of the idea of Divine Right (p. 17). Its place in Dharmasūtra (p. 18). Magnification of the King (p. 19). Who can be King? (p. 21). The Royal Coronation (p. 23). Sivāji's coronation (p. 25). The coronation ritual (p. 26). The problem of succession (p. 28). Epic ritual of *Abhisheka* (p. 29). The Purāpic ritual (p. 30). The Vedic Coronation (p. 33). The Pledge of Pr̥thu (p. 35). The Purānic ritual (p. 35). Its constitutional significance (p. 36). Coronation of a successor (p. 36). Qualities required in the King (p. 37). Duties of the King (p. 40). The daily routine of the King (p. 41). Sacerdotalism: the Purohita (p. 43). The *Saptāṅga* (p. 45). The official hierarchy: *Amātyāḥ* (p. 47). The Administration (*Rāstra-samgrahāṇam*), (p. 51). Revenue and treasure (p. 53). Fiscal exemptions (p. 54). Brāhmaṇa immunities (p. 56). The Ally (*Mitra*), (p. 60). The Fortress (*durga*), (p. 61). Construction of a town (p. 63). Forces (*dandā*). (p. 64). The operations of War (p. 66). Booty (p. 71). The ethics

of violence (p. 72). Supernatural support (p. 76). Standing religious obligations of the King (pp. 76-80) : 1. *Devayātra* (77); 2. *Kaumudi mahotsava* (p. 77); 3. *Indradheujocchraya* (p. 78); 4. *Navaratripuju* (p. 79); 5. *Chitrapūjā* (p. 79); 6. *Gavotsarga* (p. 79); and 7. *Vasordhāra* (p. 80). Freedom and Destiny (p. 82). Royal *Abhaya* (p. 82). *Rakṣa*, the corollary of *Abhaya* (p. 83). The King-in-Council (p. 84). *Upāya*, *Śādguruṇa* and *Rājamandala* (p. 85). The Indian Theory of the State (pp. 86-95).

राजधर्मकाण्डम्		४-२१२
मङ्गलाचरणम् । प्रतिका	.	१
१. राजप्रशंसा	.	२
२. अभिपेकः	.	५
३. राजशुणाः	.	१८
४. अमासाः	.	२२
५. हुर्गाणि	.	३५
✓६. वास्तुकमविधिः	.	९९
७. राष्ट्रसंग्रहणम्	.	७५
✓८. कोशः	.	८७
९. दण्डः	.	९९
१०. मित्रम्	.	९६
११. राजपुत्ररक्षा	.	९९
१२. मन्त्रः	.	१०१
१३. बालगुण्यम्	.	१११
१४. यात्रा	.	११९
पौरुषम्	.	१३९
१४. अ. अभिषिक्तस्य कृत्यानि	.	१४३
१५. देवयात्राविधिः	.	१७८
१६. कौसुदीमहोत्सवः	.	१८२
१७. इन्द्रच्छजोच्छायविधिः	.	१८४
१८. महानवमी पूजा	.	१९१

CONTENTS

xxi

	PAGE
१९. निष्ठविधिः	१९६
२०. गयोत्सर्गः	१९७
२१. वसीधारा	२०१—२१२
APPENDIX A. Vedic Mantras Cited	२१३
“ B. Authors and Works Cited	२१९
“ C. Identifications of Quotations	२२७
“ D. Index of Half-verses	२२८
“ E. List of Works on <i>Rajadharma</i>	२३७
“ F. Readings of the Bikanir Manuscript	२६९—२७३

ERRATA

- १८, १२, दीर्घवशी for दीर्घवर्षी
३१, ३५, 'सर्पः' for सर्पः
४२, ६, लिङ्गै; for 'सिद्धै'
५२, ३१, I. O., श्रौ॒; A. S. B., श्वर्ता for I. O. श्रौ॒
६९, २२, 'before' for 'befor'
८१, ६, वशाभ्याक्षाय for वेशभ्यक्षाय
१०४, ३, शरान् for शरान्
१०५, १६, Mandalas for Mandala
१०६ Last line, 'First' for First
१०९, १५ Add * after आद्याभसमः
१६९, १९, omits for 'appropriatos'
१०३, २१, 'continues' for 'contrives'
११४, ७, Manusamhitā for Manusamhita
१४४, १६, Mitramisra for Mitramisra
१४६, १५, Pandita for Pandita
१५२, १, Add, (३, c. ६१०) after विष्णुः

Introduction

- p. 1, l. 15 *Kaustubha* for Kauṣṭubha
p. 62, l. 4 Insert 'is' before "to safeguard"

INTRODUCTION

THE PLACE OF RĀJADHARMA IN A DIGEST

IN the scheme of the *Kṛtya-Kalpataru* the eleventh and twelfth sections are assigned to the exposition of *Rājadharma* and *Vyavahāra*. The specific duties of the king include the administration of law and justice. *Vyavahāra* is logically comprehended in *Rājadharma* in its narrower or specialised form. But its volume and complexity justify its treatment in a section by itself. *Yājñavalkya-smṛti* assigns, for instance, its central division to *Vyavahāra*, but even there the treatment of *Vyavahāra* follows closely on the heels of the exposition of the specific duties of the crowned *kṣatriya* in the *Ācāra* section. The intimate connection between royal duties and law and procedure is the justification for some writers, like Anantadeva, the author of *Rājadharmakaṇḍubha*, who treat of *Vyavahāra* in their treatises on *Rājadharmā*. The relegation of the duties of the king and the administration of law and justice to almost the end of a comprehensive exposition of Dharma is also noteworthy. To a modern student, law and polity have more attraction than the description of the duties of the castes (*varṇa*) and orders (*āśrama*). In the Hindu view of life a king's efficient discharge of his duties is only the means to the end of all human activity, viz., freedom from rebirth (*mokṣa*). The ruler qualifies for it by discharging the duties of his station in the approved manner. The progress of his subjects towards the goal is rendered possible only if the head of civil society sees that there is order and justice within the state, protection for every one from external danger and from seasonal vicissitudes, which are due to the neglect of his spiritual or sacramental duties,¹ and that the state

¹ Cf. *Rāmāyaṇa*, I, 9, 7-8 on the long drought in Anga—

एतदिम्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ।
अज्ञेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥

maintains *varyāśrama-dharma* and prevents the confusion which will spring from persons abandoning the duties of their station and birth and taking up other duties and from mixture of castes (*varyasamkara*).

THE SOCIAL BALANCE

The function of the ruler, i.e., of the state, is to maintain the social balance or, to vary the metaphor, to keep the ring. Every person's salvation depends primarily on his own efforts. He approaches or recedes from the goal according as he fulfils his appointed duties or neglects them. In the four stages of life, (*āśrama*), the first is mainly educative, while the last signifies a withdrawal from society, except to the extent of being dependent on society for the support of life till the moment of dissolution arrives. Society, as well as all individual and social effort, is based on the existence of the second *āśrama*, i.e., of the householder (*grhasthā*).¹ He alone is competent to discharge the triple debt (*rna-traya*) in which man is born, viz., the debt to sages (*rṣi-rṇa*), the debt to the gods (*deva-rṇa*), and the debt to progenitors (*pitṛ-rṇa*), and he does so by study and teaching, by worship and by continuing the family line by marriage and progeny.² The second stage of life (*grhasthāśrama*) is also the only one of the four to which men of every caste (*varga*) are eligible.

In the orderly sequence of divisions of the *Kṛtya-Kalpataru*, the first section deals with the first stage of life (*brahma-caryāśrama*) and the second undertakes a general survey of the second

तस्य व्यतिक्रमाद्वाहो भविष्यति सुदारुणा ।
अनावृष्टिस्तु जोरा वै सर्वभूमध्यावहा ॥

See the references in my *Ancient Indian Polity*, 1935, p. 108, and my *Rājadharmā*, 1941, pp. 102-109.

¹ See the *Brahmacarikāṅḍa* of the *Kṛtyakalpataru*, and *Manusmṛti*, III, 77-80, *Vasiṣṭha*, VIII, 14-16, and *Viṣṇusmṛti*, LXIX, 27-29.

² देवानां पितृणां अद्वीणां तथा नरः ।

ऋणवान् जायते वस्मात्सन्मोक्षे प्रयत्नेत्सदा ॥

देवानामनृणो जन्मुः यज्ञैर्भवति मानवः ।

अल्पविश्वाश पूजाभिलवासन्नैस्तथा ॥

श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामगृणो भवेत् ।

अद्वीणां ब्रह्मचर्येण शुतेन तपसा तथा ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे । See also *भद्राभारत*, आदि, ६३, २५.

stage (*grasthasrama*), followed up in the third by details of the householder's daily duties (*ahnika*). The next seven sections deal with the various ways in which the householder (and sometimes men of the other *āśramas* also) may effectively discharge the debts to the gods, to God and to ancestors. These are open in varying degrees to members of all *varṇas*. On the second *varṇa*, viz., the *kṣatriya* devolves the duty of assuming the protection of the entire society and of maintaining the social order by undertaking the functions and obligations of government.¹ The eleventh section naturally follows with a treatment of the specific duties (*gupadharma*) of the consecrated *kṣatriya*, and, by extension of the idea, of any one on whom the duties of the *kṣatriya* devolve, even if he is not a member of the second *varṇa*. The twelfth division, which details civil and criminal law, is a supplement to the eleventh. In the nicely balanced order of the Universe, any neglect of individual or collective duty, may have grave results, and to obviate them propitiatory rites of both a personal and *public* character are prescribed. Hence the proper place for their consideration is after the discussion of *Rajadharma*. The driving motive for all human effort being the aspiration for *mukti* (release), the treatment of *mokṣa* is the logical finial to the edifice of *Dharmasāstra*. *Mokṣakāṇḍa* is accordingly the concluding book of Laksmidhara's great digest. The order of treatment is roughly anticipated in the most authoritative of *smṛitis*, viz. *Manava-dharmasāstra*.

THE POSTULATES OF DHARMA

The basic assumptions of Dharma include a primary and general duty, devolving on every one, to maintain the division of 'castes and orders' (*varṇāśrama*). Its fundamental tenets have universal applicability, in space and time, and in that sense are described as *sanātana* (eternal). In an important but superficial feature works on *Dharmasāstra* differ from the ethical or moral codes of other peoples, ancient or modern. Not only modern legislative acts, but even such statements of moral ideals as the

¹ Cf. *Parasara-smṛti*, I, 61—क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शक्षपाणिः प्रदण्डवान्। निर्जित्स परसेन्यानि क्षिति अभेण पालयेत्॥

Christian decalogue, state what should *not* be done. Their position is negative. In the Dharmasāstra, on the other hand, one is told what *should* be done, what any particular person should not leave undone. The difference reflects a fundamental difference in outlook. In the Indian view (Brahmanical, Jain or Buddhist) man is an animated bundle of duties. When every one does his or her duty, universal harmony results. Neglect of one's duty recoils not merely on the delinquent but upsets the whole established order. The magnitude of the evil which might follow individual default and afflict society calls for a corresponding strength in the regulating authority, which will reduce the lapses from duty in number and gravity. The weight of the authority of the whole community should be behind the maintenance of Dharma. The head of the community (*i.e.*, the ruler) or its spiritual and intellectual leaders should exercise this power. In organized society, the ruler alone can apply in all such cases the requisite social pressure. The upkeep of Dharma in all its protean forms becomes therefore the first duty of the state and its head. All Dharma is *Rājadharma*. The reach of the state's duty extends to every form of activity.

THE WIDE RANGE OF RĀJADHARMA

In recent times the wider conception of *Rājadharma* has become obscured but the implications of the term in its larger and narrower sense have always been understood by Indian writers. In the *Mahābhārata*, Dharma and *Rājadharma* are used indifferently to signify the corpus of Dharma. In requesting Bhīṣma to explain *Rājadharma* to him, Yudhiṣṭhira, to show its value declares how all sentient beings depend on *Rājadharma*¹ and the four ends of life (*catur-varga*) are elucidated by it. This is made still more explicit in a further declaration that the safe-guarding of the duties of the four *varcas* (cāturvarṇyasya dharmasya rakṣā) is the king's dharma (*rājñām dharmāt*). The comprehensive character of *Rājadharma* is emphasized in Bhīṣma's declaration, at the end of a panegyrical passage, that

¹ सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मः परायणम् ।

"all Dharma has entered into *Rājadharmā*."¹ The first work on the science, the thousand-chapter treatise of Svayambhū (Brahma) is stated to have dealt with the customs of nations, castes and clans" as was required in a work of such universal applicability. The idea is also implicit in the rules for the education of princes, which makes it obligatory for the future king to possess a competent knowledge of all Dharma,² and in the composition by royal command of digests of the over-grown Dharma literature for their use.

So vast a range places the "Dharma of kings" beyond the capability of most rulers. A king is under Dharma in two capacities, i.e., as a person, of a definite *varṇa*, subject to the Dharma of that *varṇa*, and secondly as a crowned ruler. In the second capacity, as a public functionary, he has duties which he is expected to discharge directly and those which he discharges indirectly through skilled helpers. He cannot shed his *personal* obligations, and cannot prudently delegate some of his more important regal duties. The definition and elucidation of these is necessary for successful kingship or administration. The parallel development of *Arthashastra* resulted in an elaboration of the duties more directly concerned with government of states. The sciences of Dharma and Artha deal with the modes of attainment of these two ends of life (*puruṣārtha*). The other two ends are the satisfaction of the emotions, especially those resulting in pleasure of the senses (*kāma*) and *mokṣa* or liberation of the spirit. The last is the ultimate and highest end, to which the others only lead. *Kāma* and *Artha* are proximate ends, and in their relative importance the ultimate aims are the most important. The *Mahābhārata*⁴ declares the accepted Indian view that of the three *puruṣārthas*, *Dharma* is the best, *Artha* is next best and *Kāma* is the lowest, and that both *Artha* and *Kāma*

¹ सर्वे धर्माः राजधर्मे प्रविष्टाः (शान्तिपर्व, ६२, ३०)

² वेशजातिकुलानाम् धर्माः समतुवर्णिताः (अ. ५८, ५४).

³ धर्मधर्मान् विजानन् हि शास्त्रेऽभिरतः सत्ताम् । प्रजां रक्षेऽपस्तातुः शन्याच परिपथितः ॥

⁴ शान्तिपर्व, अ. १६७, ८, यथा—धर्मो राजन् गुणश्चेष्ठो मध्यगो शार्यं उच्यते । कामो यथीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

spring from *Dharma*.³ This view is endorsed by both Kautilya and Vātsyāyana, who however declare that *Artha* is the chief end of the king. The complexity of human nature makes it impossible to convert it to pure asceticism and to a contempt for economic and emotional satisfactions. Accordingly, there is unanimity in laying down that each end (except *Mokṣa*) should be striven for, if it does not conflict with those preceding. A comfortless life is not for man. The subordination of lower aims to the higher is part of the discipline of life, which will lead to the ultimate goal.⁴ *Arthasāstra* recognized the paramountcy of *Dharma*, and regarded it as a common denominator of all action, while for human expediency, it stresses the greater importance of *Artha*. The ultimate sanctions of *Dharma* and *Artha* are to be found in a common source, viz. *S'ruti*, i.e. the *Veda*. The end of society is the same for both. "The king should permit no neglect by living beings of their appropriate duty (*svadharma*). By standing fast in one's duty, happiness is possible in life as in death. Society (*lokah*) prospers and does not decay, when it maintains the bounds of conduct of Aryas (*vyavasthitārya-maryādāḥ*), stabilizes the order of castes and stages of life (*kṛtavarṇāśrama-sthitiḥ*) and seeks refuge in the *Vedas* (*traiya hi raksitāḥ*)."⁵ For the normal upkeep of organized political order it is sufficient to take a lower standard than for the determination of what is *Dharma* and what is *A-dharma*. But, when there is a conflict between *Dharmasāstra* and the science of affairs (*vyavahārikam sāstram*), admits Kautilya (III, 1), the rule of *Artha* has to be construed in

³ स्वर्गरोहणपर्व, अ. ५, ६२, यथा—अर्द्धाहुविरोम्येष न च कथितं शृणोति मे । धर्मदर्थक्ष कामक्ष स किमर्थं न सेव्यते ॥

⁴ कामद्रुते (३, १४—१६) यथा—“तेषां समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान् । अर्थश्च राजः । तन्मूलकत्वालोक्यात्रायाः” ॥ अर्थशास्त्रे, (१, ७) यथा—“धर्माधिकिरोधेन कामं सेवेत न निस्तुखस्तयात् । समं वा विकर्ममन्योन्यानुबन्धम् । एको हि अत्यासेवितो धर्मार्थ-कामानां आत्मानभितरौ च पीड्यति । अर्थ एव प्रधान इति कौठिल्यः । अर्थमूलौ हि धर्मार्थ-कामौ इति” ॥

⁵ तत्स्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्याप्तिचारयेत् । स्वधर्मं सन्धानो हि प्रेत्य षेष च नन्दति ॥ व्यवस्थितार्थमर्यादः कृतवर्णान्नमस्थितिः । त्रया हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥ (१, ३.)

consonance with those of Dharma.¹ Dharmasāstra deals with action that is enjoined, and therefore beyond argument. Arthasāstra deals with action that is manifestly feasible and advantageous. In smṛtis an Artha content is to be found, while the normal material of Arthasāstra is Dharma. It is on this account that a wellknown text of Yajñavalkya² (II, 21) lays down the superiority of an injunction of Dharma to one relating to worldly affairs (*Artha*). It is rightly interpreted by Vijnānesvara³ as referring *not* to the inferiority of the science of Arthasāstra generally but to *Artha* rules contained in smṛtis. He illustrates the point thus. A manifest assassin (*āstatāyin*) may be killed whatever be his status, age or spiritual relationship (*Manusmṛti*, viii, 350-351). But, by another rule, there is no expiation possible for killing a Brāhmaṇa (*ib.*, xi, 89). The second rule is absolute; therefore, the first merely aims at showing the enormity of assassination. The first rule is therefore an Arthasāstra rule, and is superseded by the second, which is an injunction of Dharma.

A common aim, *vis.*, the upkeep of the order of *vṛṣṭa* and *dvarama*, which can be brought about only by the existence of a supreme human authority supervising conduct and enforcing conformity by penalties, unites both the Dharmasāstra and the Arthasāstra in regarding political union and the state, as well as the power of punishment (*Dāyaka*), as of divine creation. Both laud the king (*i.e.*, the state) and magnify the sovereign. The state, *i.e.* the king, was brought into existence to end

¹ संस्थया धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यवहारिकम् । यदिस्मर्षे विरुद्धेत धर्मेणार्थं विनिश्चयेत् ॥ (पृ. १५०.)

² स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात् बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २, ३१.)

³ धर्मशास्त्रागुस्तरेणेत्यनेनैव औलनसादि अर्थशास्त्रनिरस्तत्पात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । . . . किमत्रोदाहरणम् । न तावत्—“गुरुं वा बालशुद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुशुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारणम् ॥ नाततायिवधेद्वेषो हन्तुभवति कथन । प्रच्छास्त्रं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥” (मद्भु, ८। ३। ५०, ५१.) ॥ तथा—‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तर्गते रणे । विद्वासन्तं जिवांसीयाम तेन ब्रह्महा भवेत् ॥’ इत्यादि अर्थशास्त्रम् ॥ ‘इयं विष्णुदिवदिता प्रमाण्या कामतो ह्रिजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृति नैव विश्वायते (मद्भु, ११, ५३) इत्यादि धर्मशास्त्रम् ॥ तथो विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् ॥

anarchy and to restore and maintain Dharma. All Dharma is within the ambit of the king's responsibility. As the duty can be discharged only by the display or by the use of the coercive power of the state, all Dharma becomes subject to the king's jurisdiction. The former defines the attitude of Dharmasāstra, and the latter that of Arthasāstra. The only difference lies in the elaboration which rules of duty (Dharma) underwent in Arthasāstra, which had to concern itself as much with what was enjoined as with what was feasible and advantageous to the community. The treatment of administrative matters was therefore fuller in works on Arthasāstra or *Rājanīti* than in Dharmasāstra digests or *smṛtis*.

Many topics of *Rājanīti* do not appear in the sections on Rājadharma in *dharma-nibandhas*, because they are dealt with in other sections of the digests. Another reason for the comparatively smaller bulk of works on Rājadharma is that by convention writers on *Nitisāstra* or Arthasāstra are not cited in digests of Dharma. The cause is not due to any idea of the unauthoritative nature of Arthasāstra. Such an apprehension is cleared up by the addition of four subjects viz., Āyurveda, Gāndharva-veda, Dhanurveda and Arthasāstra to the fourteen sources of learning or Dharma (*vidyāsthāna*) enumerated by Yājñavalkya (I, 3).¹ This is done by the *Vigyanapurdra*, from which the slokas are cited by Lakṣmīdhara in the *paribhāṣā* section of the *Kṛtya-Kalpataru*.² Aparākṣa has argued that while the fourteen mentioned by Yājñavalkya are described as sources of learning as well as Dharma, the four added to the fourteen are described only as *vidyāḥ*, and that therefore the four are not as authoritative as sources of Dharma as the remaining fourteen.³ Lakṣmīdhara, whose view is endorsed in almost the same words by Mitramitra in *Paribhāṣā-prakāśa*,

¹ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रमिथिताः । वेदाः स्थानानि विद्यामां धर्मस्य च चतुर्दशः ॥ (या०. १, ३.) ॥

² अज्ञानि वेदाश्वत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या शेषाध्यतु-
र्दशः ॥ आयुर्वेदो भक्तुर्वेदो गान्धवर्वेदेति से त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या शाश्वता स्मृताः ॥ इति विष्णुपुराणे (३, ६, २८, २९.) ।

³ तत्केवलं विद्यास्थानस्त्वाभिप्रायं, न धर्मस्थानस्त्वाभिप्रायम् । आयुर्वेदादीना च धर्म-
स्थानस्त्वाभावात् । चतुर्दशप्रहणात् क्रृते अयवेदसद्ग्रहो न स्यात् । इति अपराक्षः (६, ९) ।

states on the other hand that the fourteen pertain to Dharma (whose effects are invisible, *adṛṣṭārtha*) while the additional four, like Arthasāstra deal with visible wordly matters (*dṛṣṭārtha*), and they are also sources of Dharma.¹ But throughout his great *nibandha* there is not a single citation from any work of *Arthasāstra*. The reason should be sought not in any low estimate of the authoritative character of *Arthasāstra* but in the circumstance that the authors of books on *Arthasāstra*, unlike the authors of *śārtis*, are not sages or semi-divine beings but ordinary men, eminent as scholars or statesmen. The distinction is not kept in mind by later writers like Mitramisra and Bhaṭṭa Nilakaṇṭha, who freely quote the *Nītiśāra* of Kāmaṇḍaka.² It is noteworthy that citations from Kauṭilya (wrongly printed as *Kaṇḍinya*) are to be found in Jimūtavāhana's *Vyavahāramāṭyka*.³ Lakṣmīdhara is more consistent in his principle and practice. The inclusion of *Arthasāstra* under Upa-veda which he sanctions in *Vyavahārakāṇḍa*, would also stand in the way of his rejecting its authority, especially in a digest of Rājadharmā.

LAKṢMĪDHARA'S CLAIMS

Judged by bulk, the *Rājadharmā-kāṇḍa* of *Kṛtya-Kalpataru* is one of its smaller divisions. To a modern student of ancient Indian polity, it will also appear somewhat barren and theoretical, when compared with, for example, the *Kauṭilya*. In the *manigala-sloka*⁴ Lakṣmīdhara claims to be animated by the

¹ “चतुर्दशर्थमप्रभिति प्रतिप्रधानानि । चतुर्ः पुनर्दृष्टप्रधानाः कान्चिदलौकिकपर्यं प्रमाण-यन्त्यो धर्मेऽपि प्रमाणम्” इति लक्ष्मीधरः । सित्रमिश्रोऽपि इत्यं व्याख्यायति—‘इति अष्टादशविधाः उक्ताः । तत्र चतुर्दशर्थमप्रधानाः, चतुरः पुनर्दृष्टार्थप्रधानाः । धर्ममपि अनुष्ठाण प्रभमिते इति न धर्मस्य च चतुर्दशर्थमनेन विरोधः ।’ (वी. मि. परिभा., पृ. ११.)

सैव स्वकृतयाहावस्यान्मूलिकायाम् (पृ. १५.)—“तथापि इह वेदास्त्वेनोपायेदनि-रूपणं आयुर्वेदादीनां ग्रहणात् न न्यूनता इति बोद्ध्यम् ।”

² Mitramisra quotes Kāmaṇḍaka only once (p. 30) in *Nītiprakāśa*, but Nilakaṇṭha quotes him fifty-nine times in *Nītimayūkha*.

³ Of the six quotations from 'Kaundinya' (pp. 288 and 340-1) one is a quotation from the *Kauṭilya*, while the others are paraphrases of passages in the *Arthasāstra*. I pointed this out first in my *Ancient Indian Polity*, p. 136.

⁴ न्याये धर्मेनि यज्ञानुषावतां गैतेषु यद्वित्तो राहां मूर्दनि गत्पदं व्यरचयद्विन्द-चन्द्रो नृपः । तत्सर्वं खलु यस्य मन्त्रमहिमाकर्यं स लक्ष्मीधरः काण्डं क्षांसति राजधर्मनिक्षया-नेकादशे पुण्यधीः ।

spirit of piety (*puruṣadīkṛti*), as one who essays to expound Dharmasāstra should be, to have assuredly (*Rahula*) been responsible for ensuring the supremacy of Govindacandra over many kings by his advice and spells (*mantra*), and to have by his counsel made the king tread the path of justice and liberality to the good men of the world. The use of *mantra* in its double sense is significant. As chief minister it was his duty to guide the king by timely and wholesome advice. As chief priest he ensured victories by the use of appropriate spells or prayers. The importance attached by him to the superhuman factor in ensuring worldly success, particularly in a king, will be evident in the inclusion in this section of the digest of instructions for the correct performance of many rites in festivals and worship of certain divinities, for the welfare of the State. They are scattered throughout the book and also take up the last seven chapters of the section, which is divided into twenty-one sections in all.¹ Unless Govindacandra, as well as his contemporaries, acquiesced in the services thus claimed, as rendered to his king and country by Lakṣmīdhara, it is inconceivable that he would have been allowed to state them so openly in a work written under a royal mandate.

The assignment of a section of a *dharma-nibandha* to the exposition of the *guṇa-dharma* of the crowned *kṣatriya* (*mūrdhā-bhiṣikta*) is dictated by the importance of the subject. In one respect Lakṣmīdhara stands above later writers on the subject. His king was a powerful independent ruler, whose authority extended over a considerable area of Hindusthan. The life of Govindacandra was eventful, and he was largely the architect of the Gāhadwāla empire. Lakṣmīdhara himself was no mere arm-chair political theorist. He was a tried and successful statesman and administrator, who guided the foreign policy of an adventurous and ambitious ruler in eventful times. The fact that his father had held the same offices, and circumstances pointing to his association with Govindacandra during the years in which, as crown prince, he virtually held the reins of the kingdom, would point to Lakṣmīdhara's being a grandee of

¹ Lakṣmīdhara does not specify the number of chapters. In this edition the book is divided into 21 sections. The Lahore edition by dividing chapter XIV into two, makes the chapters twenty-two.

the chief court in North India in his day. He belongs thus to the class of writers, whose works derive additional weight from their being distinguished statesmen, empire builders and administrators. Hemadri and Todarmal had administrative experience comparable with his, but had perhaps not the same guiding influence on the foreign policy of their kings. Kauṭilya is a more eminent figure of the class, while Mādhabācārya might well be placed after Lakṣmīdhara in the category.

FEATURES OF THE WORK

The great expectations raised by these features may not be met by a study of this book. But, it should not be ascribed either to capacity and experience of the author not being up to the level of his position and record, or to the sterility of Rājadharmā as such. The chief function of the author of a digest is to select his citations wisely and string them up with brief explanatory notes. Many topics and dicta, which a statesman might well be expected to deal with in a work on polity, will be excluded in an exposition confined to the positive injunctions laid down in *smytis* for the regulation of the life and activity of an orthodox king. The hypotheses of Dharma necessitate a static, as contrasted with a dynamic, treatment. Matters which will be stated openly in a modern work on polity, will have to be gathered in a *dharma-nibandha* by inference from scattered dicta. Works on kingcraft, which are realistic, tend to become secret possessions of rulers and ministers. As the mark of Dharma is its mandatory character, the principles of Rājadharmā gain a constitutional significance, from their imposition on rulers and their accessibility to every man. Behind bald statements and injunctions lie hidden propositions of constitutional importance. Without comments which bring out their full implications it will be difficult to search a proper appreciation of a work like the *Rājadharmakāṇḍa* of the *Kṛtya-Kalpataru*.

LITERATURE OF RĀJADHARMA

The discrimination between *Rājadharmā* and *Nitiśāstra*, which is seen in Lakṣmīdhara's work, appears to have been

forgotten by later writers on Rājadharma, as part the *dharma-nibandhas* which they composed. Cañdesvara (c. A. D. 1300), who counts Lakṣmīdhara as one of his models and who borrows wholesale from *Kṛtya-Kalpataru*, names the supplement which he composed to the seven *ratnākurus*, *Rājanīti-ratnakura*. It was apparently not in his original scheme, and the composition of the supplement was undertaken by command of king Bhavesa, who is identified with Bhavasimha of the Kāmesvara dynasty of Tīrthut, who became king in succession to his brother Kāmesvara about 1370. The dynasty was set up by the sultan of Delhi. Its first ruler was the *rāja-guru* or spiritual preceptor of the former kings of Mithila. As Cañdesvara claims to have performed a *tulāpuruṣadāna*, after a successful expedition into Nepal in A. D. 1314, he must have been about 85 years old when he composed his treatise. Coming of a family of prime ministers and having also held the office of chief justice, Cañdesvara had qualifications for composing a digest, comparable in every way to Lakṣmīdhara's. He states in the introductory verses that Bhavesa commanded him to prepare a digest of *rajānīti* (*rajānīti-nibandha*). According to Kāmandaka, *Nītisāstra* is 'the nectar churned out of the ocean of Arthaśāstra.'¹ That Cañdesvara regarded the *Rājanīti-ratnakura* as a supplement to his seven-volume digest of Dharmasāstra (each of which bore a title ending with the word *Ratnakura*, i.e., ocean) is evident from the title he gave to the work of his old age. The titles of other works composed after he had completed the seven-volume digest do not bear this *mudrā*: they are named *Kṛtyacintāmaṇi*, *Dānu-vakyivali* and *S'ivavākyāvali*. Though he draws freely on works on Nītisāstra like Kāmandaka's *Nītisāra*, the distinction between this class of literature and a *Dharmasāstra-nibandha* was apparently not known to him. For, he cites Lakṣmīdhara's work as *Nīti-kalpataru* (p. 8). He cites a passage from the work of Kāmandaka (p. 55) as *Arthaśāstra*. This looseness of expression and citation of both Dharma and Nīti works in a *Dharma-nibandha* is equally evident in the works of Mitramisra and Nilakanṭha. The work of the former is named *Rājanītiprakāśa* and of the latter *Rājanīti* or *Nītimayūkhā*. Both cite the *Kāmanduklyā*.

¹ See his description of Kauṭilya (I, 6).

नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदयेः । य उद्धे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेदसे ॥

Anantadeva gives the title *Rājadharmakāṇḍubha* to his work, and does not quote any work on *Nītiśāstra*, but this is perhaps accidental, for he refers to the corresponding section of the *Kṛtya-Kalpataru* as the *Nītikāṇḍa* of the *Kalpataru* (p. 326). The nice distinction between the two categories seems to have become obscure even by the fourteenth century. The lost work of Lakṣmidhara's friend and contemporary (*vuyasya*) Gopāla had apparently a section on Rājadharma but it is cited in Cañdesvara's work as *Rājanīti-Kāmadhenu* (p. 2, p. 4) just as Lakṣmidhara's work is referred to in the same book as *Nīti-Kalpatru*. Cañdesvara obviously paraphrased both titles.

Kṛtya-Kalpataru is virtually the only digest composed for a powerful and independent Hindu king. When Indian independence was lost, and non-Hindu supremacies were established over areas formerly under independent Hindu rulers, the composition of summaries of Dharma dealing with Rājadharma would seem purposeless. The failure to include sections on Rājadharma in later digests or the perfunctory composition of such sections, when composed merely to round off a digest, may be explained in this way. But foreign conquest did not fail to leave its mark on some doctrines of Rājadharma in the works composed in the period of Musulman supremacy. Cañdesvara for instance, as the minister of a ruler who was a tributary of the Musulman sultan of Delhi, and who was also not a *kṣatriya*, recognized the incongruity of *his* giving the old Dharma rules making *abhiṣeka* obligatory for a king and restricting sovereignty to members of the second *varṇa*. The sacrament of coronation, which the *Kāmadhenu*, along with Lakṣmidhara, had insisted on, to mark the commencement of sovereign power and obligations, is therefore rejected by Cañdesvara, who argues that the theory of consecration fails to account for the beginning of the authority of a conqueror over territories gained by his prowess¹ (*kevalam sauryat-prapta-rājyasya rājatva vyavahārāt*, p. 3). Kullūka (c. A. D. 1250) had already anticipated the point by declaring

¹ राजनीतिकामधेनौ 'राज्याभिषिको राजा प्रजापालनावेस्तदीयत्वात् तत्प्राक् ह्यान-संभवाच' इति; प्रजापालने प्रवृत्तः इति वह्वः। वस्तुतस्य प्रजापालप्रबृत्याभिषेकाद्योऽस्य कारणमात्रं प्रजास्त्वाभित्वे राजत्वेन प्रसिद्धो राजा; 'केवलशौर्याद्यासाराज्यस्य राजत्वव्यवहारात्' इति गुरुवः। (राजनीतिराजाकर, पृ. ३)।

that the word *rājā* in *Manusmīti*, VII, 1, was not restricted to *kṣatriyās*, and his opinion is cited by Candevara with approval.

In the literature of *Rajadharma*, Lakṣmidhara's contribution to it remains the only work which strictly follows the old distinction between *Dharma* and *Nīti*. He for one avoids the error of commentators on the *Rāmāyaṇa* or the *Mahabharata* who elucidate passages on *Rajadharma* in the epics by citations from the *Kāmandakīya Nītisāra*.

PLAN OF RAJADHARMAKĀVYĀ

Lakṣmidhara divides his book into chapters of unequal length. They fall into three well marked divisions. The Indian state is traditionally held to be composed of seven elements (*saptāṅga*) beginning with the king or ruler. To these the first twelve chapters are devoted. They form the first division. The six-fold policy (*sād-guṇyam*) is expounded in the second division, which takes up the next two chapters. A chapter (the fourteenth) recites the duties of the king more fully than in the first division. The third division comprises the last seven chapters, which deal with ritual performances that advance the welfare of the state. The scheme is roughly followed by later writers like Mitramisra, who essay an even fuller treatment of *Rajadharma*. The traditional order of discussion is illustrated by Kāmandaka's work and the seventh book of *Manusmīti*, as well as the *Kauṭilya Arthaśāstra* (especially books VI and VII).

NECESSITY FOR THE STATE

The belief in the entire system of the Universe being divinely ordained and governed by an immutable system of castes and orders, whose equipoise is a necessity for universal harmony, is responsible, as already pointed out, for the craving for a strong power able to prevent any disturbance of the social order and to keep every one within his bounds. A stateless or, to use the more common expression, a kingless condition spells anarchy, confusion and violent dislocation of the social order. The restraint on individual volition and freedom, which the system of *varṇāśrama* implies, because it takes away the option to change

one's caste or occupation, necessitates, as a logical corollary, the existence of both an external agency that can maintain the restraints, and arrangements which will induce willing and habitual submission to the restrictions on freedom. The inculcation of a belief in the divine creation of the order, which reduced individual freedom, and of the hopelessness and impiety of endeavouring to unsettle it, is a pre-requisite of the *voluntary* acceptance of the system. This is the task of Dharmasāstra. The *external* agency, which can secure the object, is political organization, providing a strong executive armed with penal power. The vivid descriptions in the epics and literature of the evils that follow anarchy, in æons in which human nature is imperfect and fallible, furnish both the justification for political union, involving the submission of the many to one executive, and the rational inducements to agree to end the anarchy in that way.¹ The ascription of a divine origin to kingship, i.e., the state, makes disruptive action both a sin and a treason. Mere union is insufficient to combat the tendencies to anarchy. The authority which stands for the union must be armed with the power to punish. The power of just coercion must be placed beyond discussion. If divinely created the power gets beyond human criticism. Indian political thought can recognize a philosophical anarchism as possible only in the Golden Age. Kingship or the state is, in Indian legend, an after-thought of the Creator. A pre-political state preceded the political. The king was created by the Lord (*Prabhu*) to end the clamour following the confusion and anarchy of the kingless, i.e., stateless condition of man.² A social compact in which the king pledges himself to maintain the divinely sanctioned social order and Dharma, and the people agree to support the executive by obedience and contributions is the consequence of the creation. The legend is found not only in the sources and in the body of Dharmasāstra but it is found in Arthasātra also. The king wields 'the rod of punishment' or *Danda*. *Danda* is really Dharma (Duty), given that form by the Creator³ (*Dharmo hi*

¹ On the horror of anarchy see the extracts in *Ano. Ind. Polity*, p. 49 and pp. 82-83.

² *Ibid.*, pp. 39, 80 and 81. For the legend of the creation of Kingship and the Social Contract, see *Manusmīti*, VII, 3, *Mahābhārata*, Sāntiparva, ch. 67-68, *Kautilya*, I, 13, and *Sukranīti*, I, II, 125-140.

³ I, 358.

Dandā-rūpēva Brahmayā nīmitah puruḥ, says Yājñavalkya; "God created for his (i.e., the king's) sake in the remote past His own son, Dandā, as the protector of all living beings, as an incarnation of Dharma and created of God's glory," declares Manu (VII, 14).¹ The elaborate panegyric on Dandā in *Manusmṛti* (VII, 15-31) identifies the Spirit of Punishment with Dharma, and declares that Dandā will destroy the king who swerves from the path of Dharma along with his kinsmen, kingdom and all his possessions. (*Ib.* VII, 28-29).² The twin concepts have thus a constitutional implication. The king is supreme and must be obeyed, because he holds a position that is of divine creation. At the same time, he is able to assert his authority solely because he is supported by the divinely created power of chastisement of the unrighteous. When the king is himself unrighteous and strays away from the path of duty, the power which upholds his authority will turn against him and destroy him. The king is king by right divine, but he is king only so long as he rules according to Dharma. Oppression cannot plead divine sanction. So great a power in a king entails a corresponding responsibility. Its safe and salutary exercise is possible only for a ruler who has proper counsel, and who possesses the necessary intellectual, educational and moral qualifications. A king who takes no counsel, who is a fool, who is covetous, who is a sensualist and whose mind remains unimproved is unfit to exercise the power with safety to himself.³ (*Ib.* VII, 30). The autocrat is provided with external and internal checks to the capricious exercise of his authority by the imposition of assistants in administration and by the compulsion to educate himself. The elaborate catalogue of the good qualities that a king should possess (*rājaguruṇāḥ*) in the *śārtis*, which is condensed in a separate chapter by Lakṣmīdhara (ch. 3), is followed up by another catalogue of vices or bad habits, (*rājavṛayasaṇa*) which kings are prone to and should avoid (pp. 142-148, *infra*), and the citation of legendary instances of kings, who by

¹ तस्यार्थे सर्वभूतानां गोपारं धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं वृण्डमध्यजत्पूर्वमीश्वरः ॥

² दण्डो हि सुमहतेजो दुर्वरचाकृतात्मगिः । धर्माद्विवलितं हन्ति नृपमेव साम्बद्धम् ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सच्चाचरम् । अस्तिरिक्षगताऽथैव मुनीन्द्रेवांश्च पीडयेत् ॥

³ सोऽसद्गायेन मूरेन लुच्चेनाकृतबुद्धिना । न शक्यो न्यायसो नेतुं सकेन विषयेषु च ॥

disciplined lives attained greatness and fame, or were 'lost' (*vinastāḥ*) by unrestrained (*a-vinaya*) indulgence in the vices (*Ib.* p. 157). The specification of these qualifications to the apparent absolutism of the divinely created kingship both at the beginning and at the end of his treatment of the seven elements of the state (*saptāṅga*) by an official like Lakṣmidhara is noteworthy.

EVOLUTION OF THE DIVINE RIGHT IDEA

The concept of evolution is foreign to a political thought, which is founded on a belief in its being part of a revealed and eternal order. But, modern criticism can note the chief stages in the transformation of a kingship of purely human origin into one of divine creation. The *Aitareya Brāhmaṇa* (I, 14) shows how, as elsewhere in the world, war begat the king.¹ The leader in war becomes the king in civil life. The theory of the contractual origin of kingship, fore-shadowed in the epic, the *Manusmṛti*, the *Arthashastra* and Buddhist literature, reflects the birth of kingship from the need to end internal chaos. The election of the king is incomplete without the mystic ceremony of *abhisheka* (sprinkling) by which certain qualities necessary for kingship are instilled into the person selected as ruler, as the result of prayers to certain deities. "Savītā is prayed for energy, the family fire (*gārhapatya-agni*) for domestic virtues, Soma for power to protect forests, Br̥haspati for eloquence, Indra for ruling capacity, Rudra for power to protect cattle-wealth, Mitra for truth, and lastly, Varuṇa for protection of law."² In the different duties of the king, a resemblance to the well-known functions or powers associated with divine beings is noticed. The parity of functions between the divinities and the mortal ruler is first stated, in the familiar form adopted for vivid expression, in similes. He burns (*tapati*) the eyes and hearts of —his enemies or the enemies of law—like Āditya (the Sun). He showers blessings on the kingdom, as Indra sends rains. He

¹ देवासुरा या एषु लोकेषु समशतन्ति । . . . तांस्ततोऽसुराऽजग्नयन् । . . . ते देवा अब्रुवन् न राजतया वै नी जग्नन्ति । राजार्थं करवामहा इति । तथेति ते सोमे राजानमङ्गुर्वन् । ते सोमेन राशा सत्र्वाणिशो जग्नन् । (p. 10. Haug's ed.)

² Jayaswal, *Hindu Polity*, 1924, ii, 23.

does the work of the Sun (*arka-vratam caran*) when, like the Sun, he draws the moisture from the earth, in the form of taxes. As, Vāyu, the wind-god, permeates the world, so he pervades the kingdom through his spies. As Yama pulls up friends or enemies equally, when their time is up, so he has to control every one in the kingdom impartially. And so forth. Every writer sees some resemblance between the king's functions and those of gods. From this recognition of similarity, it is only a step farther to assuming that in discharging various functions the king is performing vows to the different gods to whom the functions are appropriate. The simile then turns to metaphor. The king is not merely *like* the various divinities, but he *is* the quintessence of divinity. The particles of divine essence adhere to the king. A temporary god-hood comes to the king at some of the great sacrifices, like the *Vājapeya* and the *Rājasīya*. It is only a step forward from this idea to that of a king being a divinity all the time, once the consecration is over. The god-like king has become a god. The mystic power of certain rites to transform a man, making a common person a semi-divine ruler, making a regenerate person of one who is not *upanita*, and even making a human being a divinity, is widely credited in primitive society, and the belief persists even when the community advances in culture or becomes sophisticated.¹

THE DIVINE RIGHT IDEA IN DHARMASĀSTRA

The different stages in the development of the idea of the king-god are not perceptible in Dharmasāstra. Its writers could have been hardly conscious of it. The fallibility and the manifest vices or weaknesses of consecrated kings would open every one's eyes to the weakness of the divinity idea, when construed literally. The twin hypotheses of the divine creation of both kingship and the power of punishment, without which monarchy is ineffective and powerless, showed a way out. It is kingship, or political union, as we would put it, which is divine, not the person of the king. There is no "right divine to do wrong" in any king. Misgovernment leads to the elimination

¹ The sacrificer dies mystically and is reborn as a King; see A. K. Coomaraswamy, *Spiritual Authority and Temporal Power in the Indian Theory of Government* (A.O.S., 1942), p. 10 and A. M. Hocart, *Kingship*, 1927, ch. I, *passim*.

of the king but not of kingship. *The king is the state* but, in only one sense : he takes the entire responsibility for all administrative acts of commission and omission. It is only through his negligence or lack of power that subjects can err ; he must accordingly share in the guilt and the sin. He must make good stolen property which he is unable to recover and restore to the owners. The ultimate responsibility for miscarriage of justice in the courts is the king's. Even for seasonal vicissitudes and calamities of nature his is the responsibility. The awful burden cannot be shifted on by the king to any one else. He makes his age, raising or lowering its tone by his actions, (*rājā kālasya kāranaṁ*).

EXALTATION OF THE KING

Position and power go with responsibility. The exaltation of the office and person of the king in the epics and in *smṛtis* meets this logical requirement. Not only Nārada, who is commonly (and wrongly) supposed to be the advocate of absolutism, but Manu (*infra*, pp. 4-7) exalts the office and person of the king in terms, which, construed literally and without reference to literary nuances and the context, would appear to be an advocacy of autocratic rule ! A king, who is a boy, should not be slighted because he is a mere boy, for he is a mighty god in human form says Manu (VII, 8). "Wealth springs from his favor, victory from his prowess in war, death from his anger." His acts of favor towards those who are attached to him, and of illwill towards those whom he dislikes should not be questioned, adds Manu. But, immediately below this sweeping claim, Lakṣmīdhara cites the words of Manu (*inf.* p. 6) declaring that Daṇḍa is Dharma, whose unsleeping vigils guard subjects and punish their derelictions. The king is called *Rājā* because he pleases the subjects (*rañjayati prajāḥ*).¹ The king is like the teacher to his subjects, because he reforms offenders and frees them from sin by

¹ Cf. *Raghuvamsa*, IV, 12—

यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रत्यपातपनो यथा ।

तथैव सोऽभूवन्वर्थो राजा प्रकृतिरज्ञनात् ॥

² The etymology, though now scouted, is old and is found in Yāska.

punishing them and at the same time protects them. Penal law is corrective and reformative and not retributory.

But such statements as that 'while fire scorches only the person who approaches it too close, the anger of the king destroys the person against whom it is directed along with his family and property,' (*inf.* p. 6) have a realistic touch. The sudden outbursts of a wayward and passionate ruler are not controllable by a mere reference to Dharma. It is best to avoid the king's anger. It will be poor consolation to the unlucky person, who has irritated the king, to know that Kātyāyana (*inf.* p. 155) declared that the king who, without properly understanding a matter, flies into a rage pays for it by detention for half a *kalpa* in Hell! The ruler's moods must be studied. His pleasure and displeasure are serious things to those who are about him. The long extract from *Matsyapurāṇa*, which Lakṣmīdhara has given pp. 34-38), on the deportment of royal servants (*anujīvī-vṛttīm*) is half code of court etiquette, half worldly wisdom addressed to those who minister to an absolute ruler. There is real risk in telling a wholesome but unpalatable truth to a king, and the flatterer, who echoes a king's sentiments, is commoner than the loyal servant who speaks an unwanted truth (*inf.* p. 106).

For all state decisions the king takes sole responsibility. He has to consult ministers and obtain their advice, but their function is merely advisory. He is discouraged from open discussions of important questions of policy with *many* ministers or to decide them alone (*inf.* p. 104). Such a lonely position sometimes acts as a corrective to absolutism. The consultation with departmental experts, described in ch. 4, and with the council of ministers (ch. 12) will act as a brake on impulsive royal action. The qualifications laid down for ministers and councillors will ordinarily ensure that the advice tendered is based on knowledge, experience, loyalty to the king and faith in Dharma.

The passages in *Nāradasmṛti*, which are reproduced (pp. 4-5 *infra*) represent the exaltation of the king in an extreme form, in a way not quite in harmony with the views expressed by Nārada in other parts of the *smṛti*. The king is described as without beginning and without end (like the Supreme Being) and is therefore beyond criticism unless he deviates from the prescribed rules of conduct (*padacyutah*, i.e. *bhrasṭācāraḥ*). The qualification

is noteworthy. "What he decrees, just or unjust, settles the law between *litigants*." (p. 5 *inf.*) The real implication is—not that an unjust decision of the king ceases to be so because it emanates from him, but—there should be finality attaching to the decision of the highest judge in the state. Recognized customs (*cāritra*) are proclaimed by the king in order that there may be some fixity in affairs (*sthityartham*). As a good wife is devoted to even a worthless husband, so the subjects should be loyal, *i.e.*, obedient, even to an unworthy ruler (p. 5). The emphasis in the passage is on the need for stability in affairs and finality in decisions such as can ensue only from an executive authority whose every act is not liable to be called into question. Such exaggerated statements are common in *Dharmaśāstra*, but they are made, following a literary convention, merely to emphasise a point, and can not be construed literally.

The constitutional position of the king *vis à vis* the subject, in theory and practice, can be discovered only after a review of the entire body of arrangements for conducting the affairs of the kingdom. We shall revert to the subject later.

WHO CAN BE KING ?

The *varṇāśrama* scheme does not contemplate non-Kṣatriya kingship. Manu interdicts residence in the dominions of a Sūdra king (IV, 61).¹ He prohibits a Sūdra deciding Dharma as a judge or assessor (VIII, 20-21).² If a considerable area of India was under Sūdra rule, when the present *Manusmṛti* was composed, such an interdict could not have been made. The Purāṇas declare that Kṣatriya rule ends when the Nandas ceased to rule.³ Though the expression *rājā* in *Manusmṛti*, VII, 1, has been declared by Medhātithi not to refer exclusively to a *kṣatriya*,⁴ in the very next verse the two words are used as

¹ न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

² धर्मप्रवक्ता गृहते न तु शूद्रः कथमन् । यस्य शूद्रस्तु कुलते राजा: धर्मविवेचनम् । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ।

³ नन्दानन्तं क्षत्रियं कुलम् ।

⁴ “राजाश्वदस्तु नेह क्षत्रियजातिवचनः किं तर्हि अभिषेकादिगुणयोग्यिनि पुरुषं वर्तते” (VII, 1) but in explaining ‘क्षत्रियेण यथा विधि’ in VII, 2, Medhātithi adds—

synonyms. The entire trend of the *smytis* is to insist on *kṣatriyas* alone being entitled to be kings. This view is upheld by Mitramisra and Nilakanṭha Bhaṭṭa, while Cañdesvara and Aparārka hold that any person, who is *de facto* king, can be called *rājā*. Mādhavācārya also maintains that only a *kṣatriya* can be consecrated as king.¹ Not only in *Mānusmṛti* but in *Kāmāndakiya Nītiśāra* the terms *rājā* and *kṣatriya* are used as synonyms. Cañdesvara tacitly accepts the position by omitting to treat of *abhiṣeka*. Lakṣmidhara does not raise the point at all, but the drift of his treatment is to confine lawful kingship to men of the *kṣatriya* caste. His king claimed to be a Rajput. The general attitude of Lakṣmidhara is conservative. From his citing only the descriptions of coronations from the *Brahmapurāṇa* and the *Rāmāyaṇa* no inference can be drawn against this view. The two accounts paraphrase, as Purāṇas often do, the Vedic ritual. It is Lakṣmidhara's practice to indicate briefly the *mantras* to be used in such rites and leave the *prayoga* to the qualified priests who would officiate. In the seventeenth century the point came to the fore again in the claims of Sīvāji to be crowned and of Savāi Jaisingh of Amber to perform the *Asvamedha* sacrifice.

The injunctions of Rājadharma are held to be binding on every one who actually exercises the functions of a king, independently of his caste. The view is apparently old and conferred on kings *de facto*, who accepted the Brahmanic system the rights in regard to the performance of Vedic sacrifices, which only *kṣatriyas* were under a strict construction entitled to. When a powerful ruler set up a claim to belong to the *kṣatriya* caste, it was neither wise nor expedient to dispute it. The retention of sections on coronation in works on Rājadharma composed in the epoch of Muslim rule in India is to be explained on the ground that even tributary kings must, if duly qualified, undergo the rite, before they could strictly claim to be Rājas.

“क्षत्रियेणेति—एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारीति सूचितम् । क्षत्रियाभावे तदतिवेशोऽपि प्राप्तः । अन्यथा प्रजालोपस्त्वा द्विति भावः ॥”

¹ Mitramisra's patron Bir Singh of Orchha claimed to be a *Kṣatriya*. In the maṅgala-slokas prefixed to his commentary on *Parasara-smyti* Mādhava refers to his patron only as *Kṣemapatiḥ*, while attributing to him all kingly qualities.

THE ROYAL CORONATION

In Indian theory the right to protect the subjects and other contingent rights devolve only on a duly crowned ruler. In the *Matsyapurāṇa*, cited by the *Vīramitrodaya*, this is expressly stated. The kingdom vests in the ruler only after his head is wet with the water of *abhiṣeka* (*abhiṣekādṛa śirasā*),¹ and he can proceed to appoint his ministers (*Ib.* p. 13). The term *Rājā* is interpreted only in the sense of "the anointed *kṣatriya*" (*rājā abhiṣikta kṣatriyah*). *Vijñānesvara* prefaces his treatment of *rājadharma* with the remark: "Having spoken of the ordinary duties of the householder, he (*i.e.*, *Yājñavalkya*) proceeds to speak of the special duties of the householder (*kṣatriya*) who has undergone *rājyabhiṣeka*."² *Bhaṭṭa Nilakanṭha* similarly holds that the legal acquisition of kingship dates only after the *abhiṣeka*.³ In the *Atharvaṇa-pariśiṣṭha*, after describing the ritual of *puṣṭapabhiṣeka* in coronation, it is stated that the king, who has had a lustral bath after coronation, proceeds to enjoy the earth.⁴ *Anantadeva* states categorically that the use of the word *Rājū* in reference to a ruler is inappropriate before the coronation.⁵ It is noteworthy that in the coronation ritual described in *S'atapatha Brāhmaṇa* the king-elect is described only by the pronoun "he" and that it is only after the ceremony of *abhiṣecana* (sprinkling) is completed that he becomes invested with the royal powers and office and is called *Rājū* (king).⁶ The position is upheld by

¹ राजोऽभिषेकमात्रस्य किं तु कृत्यतनं भवेत् ।

अथ मात्रपदेन तं अपा च अभिषेकानन्तमेव प्रजापालनं तद्ग्रसंपत्तिव संपादनीयेति गम्यते ।
तदुक्तं तत्रैव—

अभिषेकार्द्धशिरसा राजा राज्यावलोकिना । सद्वायतरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥

² I, 309—साधरणान् गृहस्थधर्मानुक्तेदारीं राज्याभिषेकाद्विण्युक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मनाह । (मिताक्षरा) ।

³ अभिषेकोत्तरभाविराज्यगोगात् प्रागपि राजानमभिषेकेत् इत्यादेः शासीयप्रयोगस्य क्षन्त्रियमात्रेऽपि सद्ग्रावादिति दिग्णाम्यवैष्ट्यधिकरणे । (नीतिमूलः, पृ. १.)

⁴ राजा ज्ञातो महीं भुक्ते (वी. मि. पृ. ११४) ।

⁵ अभिषेकात्पूर्वमपि राजद्वच्छो नातुपपतः, अवेष्ट्याविकरणन्यादेन जातिवाचकत्वात् । (पृ. ३४८.)

It is noteworthy that As'oka counts his reign from B.C. 269, the date of his *abhiṣeka*.

⁶ Jayaswal, *Hindu Polity*, II, p. 15.

Manusmṛti (VII, 2) which rules that the protection of the kingdom in accordance with justice should be undertaken by the *kṣatriya* who has been consecrated according to the prescribed rites by the Brāhmaṇa (*i.e.*, *rājyābhiseka*). A prince might be made to undergo the *abhiṣeka* in the lifetime of his predecessor, either as a *yuvrāja*, as was arranged in the case of Śrī Rāma, or as co-king. An *abhiṣeka* could be done only at an auspicious moment (*inf.* p. 9). Months might elapse before the Court Astrologer, (*sāmvatsarikāḥ*), who becomes an important functionary on this account and who officiates as such at the coronation, can find an auspicious date for the commencement of the ceremonies leading to the *abhiṣeka*. What was to happen in the interval between the death of a king and the coronation of his successor? Lakṣmidhara does not answer the question. Bhaṭṭa Nilakanṭha's opinion, based on the *Viṣṇudharmottara*, is that on the death of a king his successor should, without delay and without any attention to the auspiciousness of the moment, be bathed in *tila* and *sarpis*, according to ritual, be seated on a throne different from that used by the dead king, be proclaimed as king by the Court Astrologer and Chief Priest (*sāmvatsara-purohitau*) and exhibited to the people as the new king. The new reign would begin at once, but the ruler will await the arrival of the auspicious time for his consecration as king.¹ That an interval would usually occur between succession and consecration is evident from the rule of Vasiṣṭha (II, 49) declaring a *moratorium* on debts in the interval.² We know that an interval of about four years occurred between the succession and consecration of Asoka.³ Kharavela of Kaliṅga states in the Hathigumpha inscription that he was installed (consecrated) as *yuvrāja*, when his period of adolescence was over in his sixteenth year, and that he was a *yuvrāja* for nine years, getting consecrated by the *Mahārāja-abhiṣecanam* at the end of his twenty-fourth year.⁴ Mr. K. P. Jayaswal thinks that the throne was vacant before his consecration as Mahārāja,

¹ अत यदा पूर्वराजनि मृते, अन्योऽभिषिद्ध्यते, तदाऽत्मौ तिलसर्पपक्षानाथभयघोषान्ते कृते, अन्यासनस्थः, प्रजाः पाल्यन् अभिषेककालमाकांक्षेत् । (पृ. ५.)

² राजा तु भूतभावेन शब्दशब्देण विनाशयेत् । पुना राजाभिषेकेण इव्यमूलं च वर्द्धते ॥

³ J.M. Macphail, *Asoka*, p 19; *Cambridge History of India*, I, p. 503.

⁴ *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, III, (1917), pp. 425-507.

or to give the title used by the queen, as Kalinga-Cakravartin.¹ Dr. Jayaswal reads a rule into this supposed delay of the consecration as king, *viz.*, that a king could not be given his *abhiṣeka* till his twenty-fourth year.² The suggestion is unsupported by any rule of public law in India. Hindu Law makes no distinction as regards the age of majority between kings and private persons. It is sixteen for both. Kharavela was installed as *yuvāraja* as soon as he reached the age for majority. The public inconvenience of a long interval between accession and coronation would work against its prolongation. The long delay in the case of Asoka has yet to be satisfactorily explained. Buddhist and Jain rulers, like Brahmanical kings accept the dictates of astrology. Among the Coḷa kings the reign of one who had been installed as *yuvāraja* was dated from the date of such inauguration. The purpose of the installation was obviously to overcome the risks attending uncertainty as to who should succeed, when there was more than one grown-up prince.³ As a regal inheritance could not be divided, the ordinary private law of succession to property could not be applied. The training of a grown-up *yuvāraja* in administration, rising from the exercise of minor authority to the highest positions in the kingdom, is recommended in the passage from the *Matsyapurāṇa*, which takes up most of the small section (*inf. p. 100*) that Lakṣmīdhara has set apart for the 'guarding of the prince.' (*rājaputra-rakṣa*).

S'IVĀJI'S CORONATION

The belief that a Hindu ruler could not be deemed to be fully entitled to recognition till he had undergone the *abhiṣeka* is illustrated by the famous 'coronation' of S'ivāji in 1674, when for many years he had been recognized as a powerful and independent ruler. As he claimed to be a *kṣatriya*, descended from the kings of Mewar, his failure to undergo *upanayana* within the age limits prescribed for the *samskāra* in the case of *ksatriyas* had made him a *vrātya*. His purification and rehabilitation had therefore to precede his *abhiṣeka*, which was conducted, according

¹ *Ibid.*, p. 438. For the title, see *Epigraphia India*, XIII, p. 159.

² *Hindu Polity*, II, p. 52.

³ K. A. Nilakanta Sastri.—*The Coḷas*, I, 1935, p. 13.

to the rites prescribed, under the supervision of Visvēswara Bhaṭṭa of Kāśī, familiarly known as Gāgā Bhat. Sīvāji is said to have gone through the *abhiṣeka*, because many old sardars of Mahārāṣtra professed to be his equals in rank and refused to sit below him even in his own Daubas (*Sivadigvijaya*, pp. 406-408). The *abhiṣeka* established his right to *simhāsanā* and *chatra*, and he took the title of *Chatrapati* from the date of its performance, June 6, 1674 (Jyeṣṭha Śuddha Trayodasī, Saka 1596). The coronation was followed by a *tulāpuruṣa-dūnā*, and his weight in gold coins was distributed among the Brāhmaṇas who had flocked to the ceremony.¹

THE RITUAL OF CORONATION

The word 'coronation' is used here, following the western usage, for the formal ceremony, though the 'crown' has no prominent place in the ceremonial. The act of sprinkling or *abhiṣeka* is the vital act of the ritual. After the sprinkling and a bath following it, the prince has the crown placed on his head (*abaddha-makuṭāḥ*) and the fillet of gold tied round his forehead (*baddha-paṭṭāḥ*). Then, with garlands placed on his neck, as a sign of the completion of the ceremony, he has to see one-hundred-and-eight holy objects (*puṇyam aṣṭotaram satam*) and one hundred auspicious things (*mangalāñām satam paśyet*). The crown is not among the articles needed for the installation of Śrī Rāma as *yuvārāja*, which are described in the *Rāmāyaṇa*, as collected and kept by the royal priest Vasiṣṭha for use on the occasion.

The rites described in Vedic *Brāhmaṇas* are designed to endow the personage selected for the office of king with the attributes and power required for kingship. A ruler may have been selected but before he can function as a proper king (*rājā*) he must undergo the ceremony, in which he is said to be 'born.' It is therefore a *rājasīya*. Among the great Vedic sacrifices two, viz., the *Vājapeya* and the *Rājasīya*, were indicated for performance by *kṣatriyas*, who desired universal dominion and kingship respectively. They were not parts

¹ See *Sivadigvijaya*, pp. 406-408 in S. N. Sen's *Sivachhatrapati*, 1920, pp. 241-242, and Kincaid and Parasnis—*History of the Marathas*, 1931, pp. 92-94.

really of the ceremony of the installation of a king. But, apparently, one who was already a ruler gained in splendour, majesty and superhuman power by performing them. The ordinary ceremony of installation of the king was also a *rājasīya*, because the king was ceremonially 'born' of it, but the two must be distinguished. The sacrifice of *Rājasīya* took about two years to finish, and was therefore a *dirgha-sattra*. The installation ceremony, on the other hand, lasted only some days.

The Vedic form of the ceremony had apparently gone out of use, and simpler rites, which repeated parts of the old ritual, were in use. They are described in the Purāṇas and the epics. In the *Rāmāyaṇa* there are descriptions of one half-completed *abhiṣeka* and of Śrī Rāma's final coronation, as well as a reference to the *abhiṣeka* of his sandals by Bharata. The last merely mentions that Bharata, having got the sandals sprinkled (*abhisicya*), himself held over them the umbrella (*chatra*) and wielded the fly-whisk (*cāmara*).¹ The arrangements for the *abhiṣeka* of Śrī Rāma as his father's assistant, in the capacity of *yuvā-rājā*, are described in the first six chapters of the *Ayodhyā-kāṇḍa*. The relevant parts of these descriptions have been reproduced by Lakṣmīdhara. (inf. pp. 12-17). In the concluding chapter of *Yuddha-kāṇḍa* there is a very brief description of Śrī Rāma's final coronation.² The last passage states that the hero was sprinkled with scented water, brought from the four oceans in golden pots, by the *rtviks* and the assembled Brāhmaṇas first, and then by virgins, ministers, and warriors, to the accompaniment of Vedic rites (*sā-naigamaiḥ*). The gods who had all assembled in the heavens at the moment and the divine guardians of the four quarters sprinkled him with the juice of every medicinal plant. Vasiṣṭha then seated Śrī Rāma on a jewelled stool (*nānāratnamaye pīṭhe*) and placed the crown of the dynasty on his head. The officiating priests (*rtviks*) adorned him with jewelled ornaments. S'atrughna held over the king's head the white umbrella, the two white fly-whisks (*cāmaru*) were handled by Sugrīva and Vibhīṣaṇa. The ceremony was concluded by the presentation of diverse gifts to

¹ *Ayodhyākāṇḍa*, ch. 115, sl. 25.

² Ch. 131, sl. 59-71.

his allies by the hero. The context suggests that the entire ceremony was begun and concluded in one day.

THE PROBLEM OF SUCCESSION

The *abhiṣeka* of a *yuvārāja* was apparently by the same rites as of a king. The arrangements upto the day of *abhiṣeka* are described in the *Ayodhyā-kāṇḍa*. The first step was to choose the person for *abhiṣeka*. The heir-apparent to be crowned as *yuvārāja* has to be selected for the possession of the qualifications, which are indicated in Dasaratha's words to Śrī Rāma, when he was called up to hear of his *abhiṣeka* as *yuvārāja* (inf. p. 17). Śrī Rāma's fitness for the installation is illustrated by his being the eldest son, by the senior-most queen, whose lineage was equal to that of the king, by his pre-eminent virtues, by the king's affection for him and by his pleasing qualities, which had made him universally popular. The implications of the passage are that the successor to the throne should be an *aurasa* son, be the eldest of such sons, be dear to the king and popular with the subjects, owing to his virtues. Lakṣmīdhara does not categorically state that the eldest son succeeds automatically. His citing this passage suggests that in his view mere seniority, untempered by merit and popularity, is insufficient. Manu declares that seniority among sons does not follow seniority among their respective mothers.¹ The *Kālikāpurāṇa* does not give an unqualified rule of primogeniture among princes, as supposed by Mitramisra, as it insists on the eldest son being an *aurasa* endowed with all kingly qualities (*sarvarājaguṇair vṛtam*). Kauṭilya² rules that except in order to get over a crisis, kingship is the right of the eldest son. Kāmandaka,³ who almost invariably follows Kauṭilya, does not refer to the eldest son's installation as *yuvārāja* and only says that an *aurasa* son, who is well-disciplined (*vinīta*)

¹ सत्त्वास्तीतु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्येष्ठसदित जन्मतो ज्येष्ठसुच्यते ॥ (९, १२५).

² कालिकापुराणे तु ज्येष्ठोरस्य राज्यं स्वष्टेव अभिहितम्—अथोपरिचरं राजा यौवराज्येऽन्यषेचयेत् । उत्थायासमीरसं पुत्रं सर्वराजगुणैर्युतम् ॥ इति राजनीतिप्रकाशे (पृ. ३६).

³ अन्यत्रापदि ऐक्ष्यं ज्येष्ठभागी तु पूज्यते (३, १, १७).

should be selected.¹ Cāndesvara, who discusses the question, cites the views of Nārada, S'ukra and Bṛhaspati, as set forth in their books on Nītiśāstra, that the eldest son should succeed to a kingdom, even though there may be a better endowed younger son (p. 70).² The printed *S'ukranītiśāra* gives a king, on the other hand, the option to appoint (in this order) as *yuvārāja* an *aurasa* son, a younger brother, a younger cousin, or an elder brother's son, any son, a grandson who has been made a son, (*putrikṛta*) and an adopted son. The rule of primogeniture seems recommendatory, not mandatory. The old elective kingship of the Vedic age had given place to the hereditary monarchy of the epic period. The search for popular approval of the selection of a successor must have then been dictated by prudence rather than by law. Dasaratha was able to leave the throne, like personal property, to Bharata, in redemption of an old pledge, in the teeth of universal disapproval, and the kingdom had to be given back to the lawful heir by Bharata.³

EPIC RITUAL OF ABHIŞEKA

The coronation rites of the *Rāmāyaṇa* fall into five clearly marked stages. The first stage is represented by the selection of the heir-apparent for *abhişeka*. The popular approval of it is expressed by acclamation (*janaghoṣa*). The next stage witnesses first, the selection of auspicious time for the commencement of the ceremonies and of another for the actual, crucial

¹ विनीतमौरसं पुञ्च शौकराप्येऽभिषेचयेत् । (७, ६).

² राज्यमदत्वैव राहि मृते राजपुत्राय पुरोहितमन्तिभिरपि राज्यं दातव्यं वैषिकं लौकिकमस्तु राजप्रातिनिध्यात् । बहुशु ज्येष्ठय इति सम्प्रदायाः । ननु राजपरोक्षे राजपुत्रायैव कथं तै दातव्यमिति चेच । तैरेव न प्रातिष्ठामधर्मश्रवणादित्यभिप्रायात् । ‘अत्र विवादपरिहारार्थमिति’ लक्ष्मीधरः । राज्यभास्त्रमिति पछवकारः । . . . राजनीतौ शुकः—

राज्यं पुरोविवाहं च सपिण्डीकरणं पितुः । गुणत्सु कनिष्ठेषु ज्येष्ठ एव समर्हति ॥

इति राजनीतिरत्नाकरे, पृ. ७०.

³ शिरस्याङ्गलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः ।

बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥

पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।

तहवामि पुनस्तुभ्यं यथात्वगदा मम ॥

(युद्धकाण्ड, १३१, १, २).

ceremony of *abhiṣeka*, and next the collection of the necessary materials and of the men who are to officiate at the functions. The third stage sees the prince go through his own purification and preparation for the *abhiṣeka*. The fourth is the *abhiṣekakṛtyā* with its *pūrvāṅga*, which are barely hinted at. The post-*abhiṣeka* duties take up the last stage. The description is incomplete in the *Rāmāyaṇa*, as Śrī Rāma did not pass through the last two stages for the *yuvarājyābhiṣek*. Dasaratha himself announces the auspicious time for the event.¹ The preliminary arrangements include the decoration of the palaces and the capital, the assembling of festive crowds, the collection of gold, precious stones and jewels, white garlands, fried rice, *madhu* and *scarps*, all usual weapons, untorn raiment (*āhatāni-vastrāṇi*), a white charger, an elephant with auspicious marks, a chariot, a pair of fly-whisks (*cāmara*) a flag, a white umbrella, one hundred golden pots, a bull with horns tipped with gold, a complete tiger-skin and the various articles required for *homa*. In addition, there were procured for the occasion water from the confluence of the Ganges and the Jumna at Prayāg and from other holy streams, a palanquin borne on the shoulders of men, 'all seeds' and scents, pots full of *gorocand*, curds, clarified butter and honey, eight virgins decked in ornaments, hectorae, a cow, a lion-throne (*simhdsana*), *kusa* grass and *samit* for the sacred fire, all musical instruments and performers, holy birds and animals of auspicious appearance, citizens in their guilds, and learned Brāhmaṇas. Śrī Rāma passes the third stage in propitiation of the sacred fire, worship of Viṣṇu, consuming the remnants of the fire-offering and observing a fast, lying on *kusa* spread on the ground, in company with his consort. The articles collected include regalia and "auspicious" objects.

THE PURĀNIC RITUAL

Two excerpts, a shorter one from the *Brahmapurāṇa* and a longer one from *Viṣnudharmottara*, are given by Mitramisra,

¹ चैत्रः श्रीगान्धं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥
(अथोध्याकाण्ड, ३, ४).

Bhaṭṭa Nilakanṭha and Anantadeva, while the first alone is given by Lakṣmīdhara. The Purāṇic ritual is an elaboration of that in the *Rāmāyaṇa*. After the proper dates for the beginning of the ceremonies and for the *abhiṣeka* proper are settled in the consultation with the astrologer (*Sāṁvatsarika*) of the court, a chief priest is chosen to direct the rites. He was not to be the chief priest of any other ruler.¹ Then a preceptor (*guru*) was to be invited for the occasion. The persons who should officiate as well as the various articles needed and collected had to be inspected by the prince. The queen should be sprinkled along with the king, if the latter is already married at the time of the installation. If he marries later, the chief queen has a subsequent *abhiṣeka*.² A chief minister (*mantriṇi*) should be chosen to officiate on the occasion. As seven or eight ministers are indicated for daily consultation, the appointment of this full number of ministers is also deemed necessary. It was done by Sīvāji, when he appointed the *astapradān* before his coronation and made them officiate at it.

The ceremonies begin with various preliminary and propitiatory rites, like *Vināyakasānti* to overcome obstacles, *Grahasānti* and *Nakṣatrasānti* (propitiation of the planetary and stellar deities), *Abhyudaya-sriddha* (to propitiate *pitarah*) and *Aindri-sānti*, to overcome internal and external enemies. These should ordinarily take seven days, during which the prince should fast and also observe continence. Before the *Aindri-sānti* is done the worship of Viṣṇu (*Nārāyaṇa-pūjā*), the worship of the Divine Mothers (*Mātrikā-pūjā*) and *Vasordhārā* (the ritual for which is given by Lakṣmīdhara in the concluding chapter of the book) as well as *svastivācakam* and *anumati* (or sanction by the assembled Brāhmaṇas) must be finished.

On the day of the *abhiṣeka* the priest should decorate himself with a turban and ear rings, begin the ceremonies and proceed to propitiate the sacred fire with offerings to the accompaniment of thirteen specified hymns (*inf. p. 10*).

The prince, who has already had a bath, should again be bathed 'like a god' (*deva-vat*) with *pañcagavya* and with water,

¹ 'अब पुरोहितप्रहणमन्यराजपुरोहितो न ग्राह्यः' । (राजधर्मकौस्तुमे, पृ. २४३).

² राजा सह अग्रमहिषी अभिषेकव्या अथवा अभिषेकेन राजा पथात् स्वयमभिषेकव्या ॥ (रा. कौ. २४८).

milk, curds, and nectar (*amṛta*), in pots of earth, copper, silver and gold, by a Sūdra, standing to the west of the prince, by a Vaisya standing to the south, by a Kṣatriya standing to the east, and by a Brāhmaṇa standing to the north. Earth collected from twelve different localities (a hill, an ant-hill, the temple of Indra, the king's palace, a temple, anywhere but lifted by an elephant with its tusk and by an ox with its horn, the house of a prostitute, the confluence of a stream, a horse stable, a cow-shed and a river bed) should be used to rub him on various parts of his body. The prince should then be conducted by the priest to his couch (*bhadrāsana*), made of a tree yielding a milk-white sap, and seated on it. He should then have water sprinkled on him by members of the four castes, by chaste women and by women with living children. This finishes the *abhiṣeka*. When water is poured on him, it should be through a golden sieve having a hundred-and-eight holes, and the prince should stand all the time on a plate similarly bored. The crown (*mukuta*) should then be placed on his head, a fillet of gold, in the shape of a headcovering, should be tied to his forehead, and he should be garlanded and decorated. When this was done, he should gaze on 100 auspicious objects, and 108 holy articles. After finishing any other Vedic rites that remain, and fed the sacred fire, he should bestow on the fire the *purnāhuti*. He should next worship Gaṇeśa again as well as Brahmā, Viṣṇu and Śiva. In their honor and for the satisfaction of the planets, the gods and the manes, he should bestow gifts. He should convey an assurance of freedom from fear (*abhaya*) to all living beings. He should release cows. He should then be seated by the Chief Priest on a lion-throne covered with a tiger skin. Having worshipped his weapons and regalia, he should give *darsana* to his subjects. After this is done, he should mount an elephant, make a circuit of the capital, return to the palace, feed the guests and royal servants, when taking his own food. Next, having rinsed his mouth (*ācamya*), partaken of betel, he should enter the inner apartments and refresh himself again. So ends the coronation.

The details given above are added to by the *Viṣnudhar-mottara*. The additions to the ritual described by Lakṣmīdhara may now be noted. After the sprinkling, the ministers should

serve the king by holding over his head the royal umbrella, waving the fly whisks, etc. Music and Vedic chanting should go on all the time. An acclamation should follow the *abhiṣeka*. The king should look at his own reflection in a mirror and in a vessel of melted butter. The chief priest should present *madhuparka*, the highest complimentary offering, to the anointed king. He should walk round the sacred fire thrice, bow and arrows in hand. An amnesty should be proclaimed to convicted offenders, poor feeding should take place on a lavish scale, the *S'risūkta* from the *Vishnupurāṇa* be recited, and a levee of the chief dignitaries and citizens be held. Before mounting the elephant and going round the city, he should mount for a moment the state charger. In the procession through the city, gods in temples on the route should be worshipped, and largesses be scattered all the way. On the day of the coronation, the king should again sleep on the bare ground and observe continence.

The Purāṇas recommend the repetition of the *abhiṣeka* on every anniversary of the coronation.

The detailed account contained in the biography of S'ivāji by Malhar Rāmrāo Chitnis (paras 259-274), which has been printed at Poona, shows that the *full* ritual was followed scrupulously at his coronation. Gāgā Bhaṭ was the *rtvik*. The eight *pradhāns*, among whom there were representatives of the four castes, did the sprinkling. *Ārti* was offered by married women. By the completion of the ceremonial after the full number of days. S'ivāji became a *mārdhābiṣikta kṣatriya*, and began to date his further regal acts from the date of the coronation.

The simplified ritual given by Lakṣmīdhara was likely to have been thus added to by the experts who officiated at such ceremonies from time to time. He omits completely the Vedic ritual given in the different Brāhmaṇas, obviously because Purāṇic sanction is sufficient in Dharmasāstra and some of the Vedic ritual was more relevant to the *Rājasīya* sacrifice than to an ordinary coronation.

THE VEDIC CORONATION

Mitramisra gives the Vedic (*S'rāuta*) ritual from the *Aitareya Brāhmaṇa* with explanatory comments, *after* exhausting

the Purānic descriptions, which also prescribe the use of certain specified Vedic *mantras* during the ceremony. That the significance of the ancient rite was then forgotten is evident from the incorrect explanations given by him as well as other commentators. The latter explain the term *rājū-kartarāk* (king-makers), the *rāgtinis* (twelve in number, including the *rājanya*), who officiated at the Vedic coronation and took part in the *abhiṣecana*, as 'ministers' (*mantriṇah*), while Mitramisra (p. 97) interprets it as "agnatic relations" (*pitrvya-bhrātrādayah*).¹ They naturally miss also the constitutional import of the institution, though in the *Rāmāyāna* it is signified by their assembling, along with the leading Brāhmaṇas, sages, and ministers, to consider the interregnum which had occurred on the death of Dasaratha.² The participation of representatives of the four *varṇas* and the ministers in the epic ritual is a survival, whose origin and nature must have been also forgotten in later times. In the *abhiṣecana* described in *Sātapatha Brāhmaṇa*, the king steps on a tiger skin spread in front of the sacred fire, and he is then sprinkled by a Brāhmaṇa, a Kṣatriya, and a Vaiśya as well as by a *Janya* (a member of a hostile tribe), whose place is later on taken by the Sūdra (*Sat. Br.*, V, 3, 5, 11-14). The king who has meanwhile been given his mantle, diadem and underwear, is then announced to 'all men' (*āvit martyāḥ*) as well as to certain immortal gods viz. Agni, Indra, Mitrā-Varuna, Pūṣan, Visvedevāḥ, Heaven and Earth (*Dyāvā-prthvī*) and Aditi.³ The king next takes a vow, or oath in modern parlance, in the following terms: "Between the night in which I am born and the night I die, may I be deprived of

¹ See the comments on the term in *Ayodhyākāṇḍa*, 79, 1.

² व्यतीतार्थं तु शर्वर्यामादिस्यस्योदये ततः । समेष्य राज्यकर्तारः सभामीयु द्विजातयः ॥
(अग्न. का. ७०, २).

³ वाजसनेयसंहितयाम् (१०—९)यथा—

आविर्मर्यु आवित्तो अग्निगृहणतिरावित्तु इन्द्रो
वृद्धश्वा आवित्तौ मित्रावरुणौ धूतब्रतावित्तः ।
पूषा विश्वेद्वा आवित्तो आवापृथिवी
विश्वशम्भुवा वावित्तादितिरुस्मार्मा ॥

whatever good I may have done (in the period), of my heaven, of my life and of my progeny, if I wrong (*yadi te druhyeyam*) you.”¹ The taking of the oath makes the king *dhṛta-vrata*. This is done before he takes his seat on the throne, after investiture.

THE PLEDGE OF PRTHU

Pr̥thu, the miraculously created son of the oppressor Vena, is asked by the sages to take a similar oath (*pratijñāmsca adhirohasva*), in a legend recounted in the *Mahābhārata* (Śānti., lviii, 115-117) : ‘I will protect the earth. I will carry out without hesitation (*asankah*) the Dharma contained in *Dandanīti*. I will not be capricious (*svavasah*).’ He replied “Let it be so.” Dr. K. P. Jayaswal terms this a coronation oath of the epic age. It is more of the nature of a contract, like the one entered by Manu and the people when kingship was first created. The *Sātapatha Brāhmaṇa* (V, 3, 5, 4) states that Pr̥thu the son of Vena was the first appointed king of the earth. The epic legend is related to the *Brāhmaṇa* legend. The implication of the story is that the pledge to secure good government is as old as the state.

PURĀNIC RITUAL

The Purānic descriptions give only the outline of the ceremonial to be observed and the *mantras*, which can not be missed on the occasion. Doubtless the ritual of the *Brāhmaṇas* was imported in historical times into the ceremonies conducted by expert priests. The tendency was to add, not to reduce, the elements. This is shown by the elaborate way in which the *Viṣnodharmottara* prescribes that the benedictions of a multitude of miscellaneous divinities, sages, and objects credited with life and power, as well as heroes join in “sprinkling” the king (*ete tvāṁ abhiśiñcantu*). The seven worlds are invoked to give the anointed king victory (p. 76). The seven *dvipas* are to

¹ एतेरेयब्राह्मणे (८, ४, १५) यथा—[एतेनैन्द्रेण महाभिवेकेण क्षत्रियं शापगित्वा अभिषिष्ठेत् । स त्रूयात् सह श्रद्धया] “याज्ञ राजीमजायेह्यम् याज्ञ प्रेतास्मि ततुभयमन्तरेणैषापूर्णी मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां कृजीथा यदि ते मुखोयम्” इति । It is addressed by the King to the Priest, and should be deemed more a pledge to uphold Dharma than an oath to the people, as understood by Dr. Jayaswal.

reflect his sovereignty. All sacred literature and all learning are to show him the way to victory (*vijayam pratidisantu*). All sacred waters then known are invited by name to bathe him (*abhisūcanti*).

HAS IT A CONSTITUTIONAL SIGNIFICANCE?

It has sometimes been suggested that the Vedic ritual was deliberately omitted in mediæval *nibandhas* from a wish to leave monarchy absolute and unfettered by any restrictions. This is not correct. All *nibandhas* place the king under, not above, Dharma. His obligation to abide by Dharma is emphasized over and over again. The moment the king becomes *abhisikta*, he comes automatically under a vow (*dhyta-vrata*) to safeguard Dharma. His freedom ends with coronation. A vow taken at his installation cannot be a more potent restraint on wayward conduct than the *daily* reminder of his subordination to the laws of divine justice.

CORONATION OF A SUCCESSION

Cāndesvara is the only *nibandha-kāra*, who has dealt with the question of the installation of a successor, in the life-time of the previous ruler, with his concurrence and sanction. The case must have been of occasional occurrence, and would normally be possible only when the abdicating ruler was assured of the good feeling and loyalty of the successor.¹ In early ages, glorified in literature, when a king laid down his sovereignty and retired to the forest as a *vānaprastha*, as the heroes of the *Raghuvamśa* are said to have done,² such a case must have ordinarily arisen. The usual coronation rites would be supposed applicable in such an event. Cāndesvara's extract describing the procedure on the occasion of the transfer of sovereignty is stated in one manuscript to be from *Rājadāna-taranga* (Rājyadāna ?). The ritual is briefer than the Purānic and has some points of difference. It is as follows. After finishing his daily rites, the king, or his chief priest, enters the hall of sacrifice (*yajñasālā*) where the

¹ *Rājanītrabrahmakaṇṭa*, pp. 66-69.

² वाञ्छके मुनिष्टीता (१, c)

ceremony is to take place, clad in white. He places there a golden pot, in front of the firepit, fills it with Ganges water or other holy water, covers the mouth, invokes Varuṇa into the pot and worships him, using a bunch of five leaves for sprinkling. After the worship, medicinal plants are thrown into the pot. The following divinities are then be invoked and worshipped : Śrī, Viṣṇu, Umā, Sīva (Iṣṭāna) and the lords of Gaṇas (Gaṇapati), the planets (Gṛhapati, i.e. Sūrya) and of the quarters (the Lokapālas), with fire offerings, through *dīya*, with appropriate *mantras*. After the invocation is revoked (*visiṣṭya*), the king sprinkles (*abhiṣīñcet*) the heir-apparent with water taken in the tuft of leaves aforesaid, in the presence of allies, Brahmans, merchants, ministers and relations, the appropriate *mantras* of propitiation (*sāntimantra*) being recited simultaneously. The prince stands on a tiger skin, when being sprinkled. The king then seats the prince on the throne, garlands him, smears him with sandal, decorates him with the royal fillet (*pata*) and head-dress (*uṣṇīṣa*) and jewels set with pearls and precious stones, and presents to him the royal umbrella, fly-whisks, and sandals. Thus dressed up, the kingdom with the remaining six elements (*śadavigu*) is made over to the new ruler. The old king makes the *tilaka* on the forehead (of the new ruler thrice, of the size of the great toe. Dūrva grass and rice are spinkled on his head, and he is made to see curds and fried grain (*lājā*). The retiring king then proclaims again and again—"From today the kingdom is not mine, this is the king, and may he protect the subjects", and call upon every one, including the subjects (in whom there lies divinity, *prajā-Viṣnum*) to witness the change of sovereignty.

THE QUALITIES REQUIRED OF THE KING

In the glorification of kingship the stress is on the duty of the subjects to the ruler. The relation between the two necessitates a corresponding elaboration of the qualities which a king should possess if he should deserve the office. The *Mahābhārata*, the Purāṇas and the *smṛtis* deal comprehensively with the requisite *rājagunyāḥ*. A collection of these is made by Lakṣmīdhara in chapter III. The enunciation of these qualifications is necessary, because of the exaltation of the monarch's person and

office. It should be made clear that a king is no king, when he does not come up to the required standard. Bṛhaspati (*infra.* p. 82) has pointed out that lordship and his office do not desert the innocent king. When defects in a king's son have a limited scope for *public* harm, the vices or weaknesses of a king will prove a major disaster. A section of the book is devoted accordingly to the actions of the consecrated king (*abhisikta-kṛtyāni*). One wanting in ability could not fill the position properly. "A king lacking ability will surely be unable to protect his subjects. A kingdom is a heavy burden, difficult to bear.¹ A description of the vices or temptations to which kings are likely to succumb is as much called for as the specification of the good qualities which ensure a successful reign.

The royal weaknesses or temptations are collectively termed *vyaasana*. Ten of them are born of "passion" and eight of anger, says Manu (*inf.* p. 143). Hunting, gambling, sleeping by day, scandalous talk, drink, excessive indulgence in music, acting and dancing, music and drink, and aimless tours are vices of the first type. Meanness, rashness, treachery, envy, slander of rivals, wastefulness, violent temper, and excessive severity are of the second class. They have all to be conquered by careful self-discipline. In wastefulness must be included neglect of forts and buildings, and lavish gifts out of season and to undeserving persons. The enemies of man are said to be six (*sad-varga*) viz. sexual indulgence, temper, intoxication, pride, covetousness and self-satisfaction. An undisciplined nature and want of humanity leads to disaster. It undermines a king's prosperity as age destroys beauty (p. 148). Six ancient instances of rulers destroyed by arrogance are given (p. 157) from Manu, and four of those who were raised by modesty. The correctives to the tendencies to vice are careful education and training as a prince, proper choice of associates from youth upwards, good advisers, a life full of beneficent activity and methodical habits. Natural gifts should be strengthened by training and study.

On the positive side, the enumeration of virtues is fairly exhaustive. About forty-five are enumerated by S'anka-Likhita

¹ शान्तिपर्वणि (११, ४८) यथा—न जात्वदक्षो रूपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहान् तात राज्यं नाम सुदुर्बहम् ॥

(p. 18). A broad outlook (*sthūlalakṣya*), gratitude, reverence for the aged, personal purity, a charitable-disposition, courage and mastery of the relevant sciences are emphasized by Yājñavalkya (p. 19). Self-reliance, eloquence and conversational gifts are indicated by Kātyāyana (p. 20). Viṣṇu looks for success only in the close identification of the ruler with the happiness and sorrows of his people. A compassionate disposition, sympathy with the poor and afflicted, kindness to servants, relentlessness towards foes, and straight dealing are also emphasised (p. 21). All concur in calling for consideration to Brāhmaṇas. Gautama roundly declares that the king "rules" every one except the Brāhmaṇa, and the declaration is interpreted as implying that when they err they should receive more consideration than others who transgress. It is not a claim for *imperium in imperio* on behalf of a class, like that claimed in Europe by the Church in the Middle Ages. India knows no such thing as the "benefit of the clergy."

The *smitis* lay stress on certain virtues and weaknesses more than others, leading to the implication that they were likely to be more needed (as virtues) and more common (as vices) than others. One of these qualities is prompt despatch of business, and condemnation of laziness or postponement of business. The *dirgha-sūtra*, the procrastinator, is condemned by all authorities. An autocrat, with ministers, has every inducement to leave the disposal of business to them and to let things slide. Dilatory methods in administration afflict the people. Delayed justice is injustice. This is why Asoka lays claim to his own prompt disposal of business, to his availability at all places and times for the transaction of state business, and to his determination to see that there is no delay in the disposal of business by his own servants.¹ But promptness is not the same as impulsive and hasty action. To act in haste, anger, pride, over-confidence (*māna*) and rage and in an impious mood is not the promptitude required in administration (p. 153).

Self-control is dictated to kings as much by prudence as by ethical considerations. A king who is master of wealth but not of his passions or temper courts ruin.(p. 150). One brake on

¹ The whole of the Sixth Rock Edict is devoted to the subject of prompt despatch. See D. R. Bhandarkar, *Asoka*, 1932, pp. 315-316.

hasty action is the practice of consultation of ministers. Yama is quoted in *Viramitrodāya*¹ for the view that the king who never acts alone in business (*naikah kāryāyai yah kuryat*) succeeds in permanently gaining the earth (*atyantam yāti medinim*).² Constant association with virtuous and learned men is held up to the king as of lasting benefit to himself and to the kingdom. On the other hand an atheist or blasphemer must be kept out,³ and the cultivation of philosophy (*ārvīkṣīki* or *ātmavidyā*) must be in branches which are not opposed to the scriptures (*vedāviruddha*). Both the motive to right conduct and restraint of wrong-doing must be based on a conception of morality, which finds its meaning in the faith that goodness is grounded in God, that He alone is perfection, as well as the ground and goal of goodness, and that all action must aim at an approximation to Him. This is the Dhārmic view. It is particularly applicable for restraining autocratic authority. The *cārvāka* or *mīstiku* or *pāśānda* recognizes no standard but his own, and a king who falls under their influence will degenerate into the slave of his own impulses and sensual cravings, to the ruin of himself and his kingdom. The atheist's crime is his undermining the foundations of moral conduct. This is why writers on Arthaśāstra also condemn his association.⁴

THE DUTIES OF THE CROWNED KING (ABHIŠIKTA-KR̥TYA)

The treatment of the duties is usually prefaced by discussions of the proper place of self-reliance and dependence upon divine action, or to put it in a different way, between free will and predestination. The quality which makes a ruler function properly is termed *Pauruṣam* (manliness). The

¹ *Nitiśrakṣṇa*, p. 134.

² See Manu, VII, 55, quoted *infra*, p. 23 and the *Mahabharata*, on p. 149.

³ Cf. Manu, IV, 123.—नास्तिक्यं वेदविन्दा च देवतानां च कुत्सनद् । द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्षण्यं च वर्जयेत् । and II, 10,11—शुतिस्तु वेदो विहेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वाणेषु भीमांस्ये ताम्यां घर्मो हि निर्बभौ । योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राद्याद्विजः । स साधुभिर्विलक्षयो नास्तिको वेदविन्दकः ।

See P. V. Kane, *History of Dharmasāstra*, II, (1941), pp. 359-360 for further references.

⁴ See *Sukranīti*, IV, i, 194-222.

consideration of the topic is brought by Mitramisra under counsel (*mantra*), while Lakṣmīdhara brings it under expedition (*yātrā*), one of the six traditional expedients of policy. His sovereign was in a real sense a *vijigīṣu*, 'would-be-conqueror,' imbued with a desire to extend his dominions. A fatalistic disposition in such a person will spell ruin. Certain verses attributed to Manu, but not found in the extant *Manusmṛti* (p. 140), are quoted to advocate a combination of reliance on one's own effort as well as on divine support, and to condemn a spirit of fatalistic quietism. Fatalism is the creed of the coward and the slaggard, says the *Rāmāyaṇa* (p. 140). For success a conjunction of divine support, personal initiative and a suitable moment are all three needed (p. 141). What is termed *Daivā* (divine support) is really one's own making (*ātmakṛtam* *vidyāt*), says Vyāsa (p. 141); for, it is only the fruit of individual effort in a past birth, which is remembered and acts in the next. Man is the master of his fate.

The negative aspect of royal conduct, i.e., what the king has to avoid, has been already indicated. On the positive side, some dosulatory advice is given. The king should be humble, and continue to learn the art of government. Even from the prattle of a child he may learn wisdom (p. 149). The king who will not heed the advice tendered by his real friends is his foe's best ally (p. 150). His efforts should be directed to keep up his strength for offence and defence (Gautama). He must be secret and yet master the secrets of his foe. In attack he must be a lion, in swiftness of movement a hare, in tenacious hold a wolf, and in prolonged reflection a heron.

THE KING'S DAILY TIME-TABLE

There is agreement among both the writers on Dharmasāstra and Arthasāstra in arranging the daily routine of the king, so that certain periods of the day are set apart for certain duties. Methodical attention is the only means of preventing accumulation of work or the cultivation of the condemned habit of dilatoriness. The day and the night are each divided into eight parts, of an hour and a half each, and each such part has its appointed work. The king awakes to the sound of music, and according

to the *kāvyas*, to the chaunts of heralds and bards (*vandi-mūghadhāḥ*)¹. He retires to rest also at night to the sound of trumpets, which apparently declare that after that hour no one can see the king on business (*samviset tūnya-ghoṣenā, prati-buddhyet tathaivā ca*). He should attend to his accounts the first thing in the morning, an injunction which emphasizes the vital consequence of finance to the kingdom. He should devote the next period to the personal conduct of trials and causes. After his judicial duties are over, he must be available to his ministers and to persons who wish to see him on public affairs. Then follow the bath and mid-day meal. After some rest and amusement in the inner apartments, he should return to work. There must be a daily review of the forces, inspection of stores and treasure, consultations with ministers (meetings of the "privy council" so to speak), and audience to the *Senāṭi*, conference with the secret agents, who will make confidential reports in person, immediately after his evening devotions. Then supper and rest. In intervals, he should study and employ himself in listening to the sage counsel of the aged and the wise. The drift of the arrangement is to leave no part of the day unemployed. A king should have no idle hour or holiday. Manu considerately allows him to delegate duties to the chief minister, in case of indisposition (p. 163). The three-fold duty of the king (according to Nārada) viz., protection, adjudication and service to the aged and wise, will thus be daily discharged (p. 154). The importance of the king's personal safety leads to the injunction to propitiate the unseen powers constantly, and to take precautions against assassination and poisoning. In audience he should always be well guarded, (*kṛta-rakṣaḥ*).

Elaborate advice is tendered to the king on the precautions to be taken against poisoning. It recalls the detailed prescriptions of the Arthaśāstra,² but consistently with his practice to rely only on Dharma sources, Lakṣmidhara extracts the relevant matter from a *purāṇa*, and from Manu (pp. 158-161). Manu gives the general advice that the personal servants of the king, male and

¹ e.g. *Raghuvamsa*, V, 66-75, beginning with 'राजिर्गता मतिमता वर सुभ
शरवां'

² I, 20-21 Medhātithi (VII, 152) refers to three out of the seven cases of assassination in the Seragbo recounted by Kaṇṭilya.

female, should be chosen for their loyalty, incorruptibility, vigilance, and knowledge of spells and antidotes against poison. They should have been well examined before appointment. The women who attend on the king should be first examined, with the object, obviously, of seeing that their clothing or ornaments contain no poisons or weapons. The king's carriage, bed, seat, bath and toilet as well as the ornaments he wears should be examined first before he uses them. The king is advised to wear jewels containing gems which detect or cure poison (an old and widespread belief, which we find all the world over). The Chief Butler (*Sūpādhyakṣa*)¹ and the Betel-bearer (*Tambūlādhāri*)² are made important court functionaries in the purāṇic extracts cited by later writers, with the special qualifications needed for their duties.

SACERDOTALISM : THE PUROHITA

It was an age of intense faith in the efficacy of sacrifices and rites for the placation of divinities. Lakṣmīdhara shares the belief. As all such rites have to be conducted under the direction or by the royal *Purohita*, this functionary has to be chosen with great care. He should be more than a priest. Expert knowledge of Astrology and Arthasāstra will be expected of him. On the same ground, liberality to *srotriyās* is enjoined. The gods find delight in hearing the chanting of the Vedas, says Katyāyāna the jurist (p. 168). Donations to them constitute an inexhaustible treasure (*akṣaya-nidhiḥ*). Errors in administration are corrected or expiated by the prayers of Brāhmaṇas (p. 173). There is thus identity of interest between king and Brāhmaṇa, who should accordingly be generously patronized (pp. 171-176). Regal duty does not stop with sectional patronage. It includes development of trade and crafts (p. 171), the relief of destitution, and liberal medical relief, for which hospitals should be founded.

¹ गङ्गपुराणे—पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रः सल्यवाचकः । शौचशुक्तः सदाचारः सूपकारः स उच्यते ॥ ‘शास्त्रः’ नल-सीम-सुषेणादिकृतसूपशास्त्रः । ‘आर्द्रकं गुडसंयुक्तं’ ‘ताप्तपात्रे द्वितीयं गव्यं’ इत्यादि निषिद्धानाय घर्मशास्त्रात् (वी. मि., पृ. १८३).

² मात्स्ये अनाहायौऽनुशंसन्न उद्यमकिञ्च पार्थिवे ।

ताम्बूलधारी भवति नारी वाष्पथ तद्वणा ॥ इति वी. मि., पृ. १८९.

The humane advice reflects the practice of good kings, like As'oka, who believed in their spiritual efficaciousness.¹

The indication of the need to maintain the first *vartu* is supported by specific advice on the necessity to perform, with its help, certain ceremonies in order that calamities threatening the kingdom may be averted and the favour of super-natural agencies may be secured. Besides the daily worship of the household divinities every evening, *bali* offerings must be made to goblins (*pisācebhyaḥ*).² Every year, two *lakṣa-homas* must be performed, and in a reign, atleast one *kṛti-homam* for the removal of fear (*abhaya-pradā*). With the help of his ministers and priest, the king should perform the ordinary, special and purposive (*kāmyāni*) rites. Expiatory ceremonies should be done at eclipses, and a *mahā-sānti*, when there has been an earthquake (p. 166). A king should specially worship two divinities, viz. Kārtikeya (to overcome enemis) and Devī, in her many manifestations, separately and as residing in the royal sword, dagger, crown and sandals, and emblazon her figure on the royal standard. They will give him victory in battle. (p. 177).

Such advice reflects Lakṣmīdhara's own convictions born of his study of the Vedic (especially Ātharvana) rites, and the Purāṇas, which developed magic. The belief has always been there, and it tended to grow in times of special anxiety. We find it in the advice of the usually cool-headed and rational Kauṭilya.³ Tāntric practices had grown fast in the days following the disruption of the Gupta empire and found their place in the *tāmasic* Purāṇas. The times were shrouded in anxiety.⁴ The Gāhaḍwāla kingdom had sprung in the seething troubles of the age, and it was faced by a greater peril than any yet encountered, in the assaults of the Muslim invaders, whom Govindacandra had defeated, but who were destined

¹ See his Second Rock Edict, Bhandarkar, *op. cit.*, pp. 299-300.

² *infra*, p. 176.

³ कौटिलीय यथा (पृ. ३६०)—“देवादमित्कं व्याधिः प्रमारो विद्वो दुर्भिक्षं आसुरी सृष्टिः इत्यापदः । तासां दैवत-बाह्यप्रणिपाततः सिद्धः । अस्यिष्टतिस्यिष्टिर्वा सृष्टिर्वा याऽसुरी भवेत् । तस्यामार्यर्थं कर्म सिद्धारमभाव सिद्धयः ।”

⁴ This is reflected in the belief in portents and treatises like Ballīla Sena's *Abhuta-sagara*, composed in the generation following Lakṣmīdhara's.

ultimately to destroy his empire. A kingdom's safety lay no longer in just rule or in the administration of *varṇāśrama-dharma*, as in the heroic past. The harassed mind of the statesmen caught at means of forcing superhuman support, other than these. The reiteration of the old adjurations to maintain sacerdotal privileges, which Buddhism had attacked, the recommendation to enlist for monarchy the support of the first *varaṇa*, in a work on *Rājadharma*, in a manner which offends *our* sense of proportion, and the specification of magical rites, of the worship of special divinities, and of the regular performance of the festivals and rites described in the last six chapters of his work,—when taken side by side with his vigorous commendation of self-reliance, energy and initiative, his severe censure of fatalistic quietism as the cult of the coward and sluggard, and his repetition of the old injunctions for just rule,—can only be interpreted as reflecting the anxieties of the age and their repercussions on the mind of a scholar-statesman. The numerous inscriptions of the period (and particularly of Govindacandra and his family) show how such advice fell on willing ears and was gladly acted upon. The same advice, repeated in the hey-day of Mughal supremacy, by later writers on *Rājanīti*, is a patent anachronism.

THE SAPTĀNGA

The traditional enumeration of the elements of a state is to be found in smṛtis like those of Manu (IX, 294) and Yājñavalkya (I, 354), as well as in works on Nītiśāstra (e.g. *Kāmandakiya*, IV, 1) with slight variations in names and order of enumeration. The lists of Yājñavalkya and Kāmandaka are identical. The seven are the king (*svāmī*), the ministers, the capital (usually fortified and therefore called *pura* or *durga*), the organized population (*jana* or *rāṣṭra*), treasure (*kosa*), the armed forces (*bala* or *danda*), and allies (*suhṛt* or *mitra*). Manu places them in this order and states that each preceding one is more important than those following. Kāmandaka remarks that they are all mutually helpful, i.e. that each affects all others (*paras-paropakāra*). In modern terminology it only means that the complete kingdom should have an organized population, a ruler,

a capital, resources in men, money and material, allies who will help in times of stress and ministers. The insistence on wealth, as an essential element, will recall the remark of Henry IV of France—' poor peasants, poor country, poor country poor king.'

Placing the king at the head of the elements is in consonance with the hypothesis of Indian polity that he stands between the people and anarchy (*a-rūjatā*). The insistence on ministers, in an organization in which the king is personally responsible for the administration, is a special feature of Indian polity. The ministers may be mere advisers, but they derive their sanction from the same source as kingship itself. It would be therefore contrary to Dharma as well as to expediency, for an Indian king to rule all by himself, dismissing his ministers. The force of any advice tendered to a ruler will depend largely on the qualifications and constitutional position of the adviser. This is the reason for the great detail into which the *nibandhas*, following the smritis go into on the qualities of the ministers and royal servants. Manu's capital becomes the fortress (*durga*) of the Gupta epoch writers. It is tempting to read into this change the experience of the country when invading hosts of Sākas and Huns found it easy to over-run a vast campaign, like the Gangetic basin, when it had few or no fortified cities, within which the population can withdraw and stand a successful siege. The precedence given to *rāstra* (i.e., the organized people) over the fortress-capital may reflect a war experience that showed (as in our own days) that cities may be taken by an enemy, but an organized nation will survive the fall of its capital. Material resources (*kosa*) take precedence of the army (*bala*), as our own experience shows. War equipment, even in a primitive economy, means ample supplies. A suitable alliance may avert war, or distribute its burden, when it cannot be prevented. The apparently crude list will thus be seen to contain much empirical knowledge.

The list contains other implications also, when furnished by a Dharmasāstra. Universal peace and disarmament, based on non-violence, are not reflected by it. On the other hand, the conditions postulated are those of potential war at *all* times. The king is usually termed, unless he is a man of no spirit, *vijigisu*, a would-be conqueror. It represents an epoch of unstable frontiers. A kingdom must always be prepared for an attack

on any of its frontiers, unless it has become a great empire. The kaleidoscopic changes of mediaeval India are due to the spirit. The ambition to extend the area of tributaries was nourished by the war spirit that was induced in the standing militia of Kṣatriyas. It made for internecine struggles, which weakened those who habitually took part in them, and it made them unfit to stand the assault of an enemy far more powerful than the neighbour across the frontier. In such conditions, the desire for a balance of power is automatically imposed on kingdoms, and the *rājamandala* consisting of enemies and allies of diminishing degrees, actual and potential, is evolved in fact and embodied theory. This is illustrated in mediaeval India by the struggles of the powers that happened to have become supreme in the Karnāṭaka, the Dakhan and Hindusthan. A common enemy unites in alliance his neighbours on opposite frontiers.¹ The *saptūṅga* concept has very much more history and experience behind it than a superficial survey might disclose.

THE OFFICIAL HIERARCHY (AMĀTYĀN)

The initial quotation from Yājñavalkya (I, 312) lays down two injunctions to the king: he should appoint good ministers (*saṁ-mantriṇāḥ*) and he should hold consultations with them on matters relating to the kingdom.² The consultation should be followed up by a discussion of the advice (received from the ministers individually) with the chief Brāhmaṇa i.e. the *Purohita*, before the king takes a decision. Manu indicates the number of ministers to be appointed as seven or eight. There is a difference in the consultations, as envisaged by the two sages. Yājñavalkya makes it collective (*taiḥ sārdham*), while Manu would make it individual consultation (*teṣām svam abhiprāyam upalabhyā pṛthak pṛthak*). Every matter should be so taken up (*sarvakāryāṇ*). There is no cabinet of ministers, with a collective responsibility. The relation is more like that of the American

¹ Note the alliance between Govindacandra and Kulottunga Cola, united by fear of the ruler of the intervening Dakhan, Vikramāditya VI (Cālukya), and the Pāṇḍya and Simhalese revolts against the Cola emperor fomented by Vikramāditya. See Introduction to *Dānakāṇḍa*, p. 14 and p. 36.

² Lakṣmidhara, as noted by Mitramisra (p. 177), adopts the reading सन्मन्त्रिणः in Yājñavalkya, I, 312, while Vījñāneśvara reads स मन्त्रिणः.

ministers to the President. The *Purohita* is expected to be able from equal or superior knowledge, such as a mere priest will not ordinarily possess to review the expert advice tendered. The "chief Brahman" is the lineal successor of the Vedic *Purodhā*, whose identity with his king was represented in picturesque figures. When Sīvāji created the famous *Aṣṭapradān* council, the Peshwah was styled *Pandit Pradhān*, being the chief adviser. A premiership is not however implied in the *Purodhā* as, unlike the other *mantriṇis*, he is not the head of a department of the administration, there being a special *Dharmādhibhārī* for ecclesiastical affairs.

The qualifications specified are designed to ensure both loyalty and efficiency. The ministers are all to be of good lineage (*kulināḥ*). They should be hereditary subjects of the kingdom (*maula*) and so have a stake in the country, and remain there to experience the results of their own advice and actions. The ministers are pledged to speak out what they honestly think and feel, and are immune from the king's displeasure if they do so. Once they have discharged the duty, and the king has come to a different decision, they must carry it out loyally. Kātyāyana pointedly observes that the kingdom is ruined in which ministers, assessors and physicians merely try to please the king by giving advice which is palatable, instead of speaking out (p. 24). The minister should speak what is good for the ruler, not what is agreeable to him. "Easily found are men who always speak what is agreeable; far harder is it to find one who will utter unpalatable truth and the ruler who will hear it patiently" (*Rāmāyaṇa*, *inf.* p. 103).

The qualifications for the several offices are laid down with insight into their requirements. The Chamberlain (*Pratihārī*), for instance, who played the part of a modern aide-de-camp, is to have a fine presence, tact, charm and suavity (p. 25). The *Sandhivigrahika* should be an adept in the six-fold policy, a judge of opportunity and a diplomat. The description is interesting in view of the office having been held by Lakṣmīdhara himself (p. 26). The officers are to be watched by reliable secret-service agents (*cāra*). The *Dharmādhibhārī* should be chosen for being a leading Brāhmaṇa, well versed in Dharma-sāstra, and absolutely impartial. The attendants in the seraglio

should not be under fifty years of age, if women, and under seventy, if men.

An officer of high rank was the *Dūta*, usually taken as equivalent to a modern ambassador extra-ordinary.¹ Great importance was attached to his service, which might secure war or peace. His knowledge and ability should be correspondingly high. He was expected to collect information from other courts for his own king. Selection for the duty implied great confidence in his talent, integrity and judgment. Sri Kṛṣṇa acted as *Dūta* for his Pāṇḍava cousins and Hanūmān as *dūta* for Sri Rāma. By recognised inter-statal usage a *Dūta* could not be slain but, if caught in unfriendly acts, he might be chastised, or disfigured (p. 34).

The offices specified are obviously illustrative, not exhaustive. It is not right to presume that all the offices mentioned were in existence in every state of ancient India. An attempt would of course be made to Sanskritize the names of functionaries peculiar to a state, as was done in the Marāthia kingdom founded by Sīvāji. Some idea of the actual offices in the kingdom of Kanauj in Lakṣmīdhara's time may be derived from the extant inscriptions. The chief queen (*patta-mahist*) and the *yuvardāja* exercised almost regal powers in the time of Govindacāndra's predecessor, and their consent to grants is recorded therein. As in the Purāṇa extracts, officers of state and officers of the royal household are mixed up in the inscriptions, as in mediaeval Europe. The following officers are named in inscriptions of the dynasty : *Mantrin* (Chief Minister) ; *Purohita* ; *Pratihāra*, or Chamberlain ; *Senādhipati* (Commander-in-chief) ; *Bhāṇḍagārīka* (Store-keeper) ; *Akṣapāṭalīka* (Record-keeper, the Nāna Faḍnavīs of the Marātha times) ; *Bhiṣak* (the Prāṇācārya of the Purāṇa), the chief physician ; *Naimittika* or Astrologer (the old Sāṁvat-sarīka of the coronation) ; *Antahpurīka* (Seraglio Superintendent) ; *Dūta* or envoy ; *Kāyastha* (scribe) ; *Ākārādhibhārā*, Superintendent of mines ; and *Pattanādhibhārā-puruṣa* (Mayor of Town). A *Dharmādhibhārāṇīka* is also mentioned in an inscription. The list shows that the Puranic extract was well chosen for its tallying with actual conditions.

¹ No permanent embassies are contemplated in Indian polity.

The copper plate grant of Candradeva and Madanapāla of the Gāhaḍvāla dynasty, dated 1097-98, is addressed to his queen, heir-apparent and officers as under : *Rājtarīṣī, Yuvatāra, Mantri, Purohita, Pratihāra, Senāpati, Bhūṇḍīgārikā, Akṣapāṭalikā, Bhiṣak, Naimittika, Antahpurikā, Dūta, Kari-Turga-Paṭṭana-Ākara-Sthāna-Gokula-adhikari-puruṣaḥ, samājīlāpāyati, bodhayati, ādisati* &c. The order of enumeration seems to follow a warrant of precedence and the forms of communication (*samājīlāpāyati, bodhayati, ādisati*, i.e., ' commands ', ' calls the attention of ' and ' orders ') to the styles appropriate to the rank of the persons addressed.

The Gāhaḍvāla grants show that they passed through three officers, whose names are often found, apparently for authentication, in the documents themselves: one of them drafts the grant e.g., Pandit Vidyādūsa, who composed the grants of 1105 A.D., (No. E 11 and 12 in the Lucknow Museum); another writes it out (in ink) on the plates, (usually a Karaṇika or Kāyastha) and then, a goldsmith or other artisan engraves the grant, following the writing of the Karaṇika. Some of the Karaṇikas bear the title of Thakkura. It is evident that a *Sāndhivigrahika*, even of lower rank than the Mahā-Sāndhivigrahika, did not draft such grants. In one case the writer of the grant (not the composer) bears the designation *Dharmalekhin*. Most of the grants found in Benares are to the hereditary Purohit, Jāgūsarman, who is termed *Mahā-purohita* in an inscription of Govindacandra, dated Samvat 1176. In an inscription written 21 years later, this priest is referred to as *Dikṣita Jāgūsarman*, having perhaps performed in the interval a *yāga* (sacrifice). This priest's place is taken from 1151 A.D. by his son Paharājasarman, who also bears the title of *Rauta*.

The position of chief minister or adviser, which the *smṛtis* would give to the *Mahāpurohita* or *Purodhā* appears in historical times to have passed on to other ministers. Kālidāsa, the general of Jagadekammalla, was *Mahāpradhān* (premier). The *Mantri* of the Gāhaḍvālas was their premier. Lakṣmidhara refers to himself as *Mantrīsvāra*, Chief Minister, while the title *Mahāsāndhivigrahika*, by which he styles himself and his father, is not among the dignitaries to whom the

Gāhadvāla order cited above is addressed. It may indicate that the two offices were combined in him, as premier. The description of qualifications in the smṛtis and Purāṇas would indicate that the Commander-in-chief was expected to be an educated person, but the other ministers were not necessarily expected to lead armies in the field.

THE ADMINISTRATION (RĀSTRASAMGRAHAṄAM)

Samgraha is interpreted as 'means of protection.' A properly formed administrative system furnishes the means. Its consideration logically follows that of the central executive consisting of the king-in-ministry (*rāja-amātya*). A chapter (ch. 7) is devoted to it by Lakṣmīdhara.

The local administration is interpreted in terms of the classification made by Manu, beginning with the family (*kula*) as the unit. A village (*grāma*) is made up of several resident families. The villages are grouped in tens, hundreds and thousands. It is unlikely that such decimal grouping was actual. It is only illustrative. The village community managed its own affairs, only offences which the state had to deal with being disposed of by the headmen of villages and higher groups who were appointed by the state. The smaller groups of 10 to 30 villagers are known from inscriptions to have been under officers, who were usually also at the head of the small forces settled for internal order in the midst of groups of villages. The group above it was the *bhukti*, comprising from 100 to 500 villages, under *bhogapatis* or *bhogikas*. Several *bhuktis* made up a *viśaya* or district, and several *viśayas* a *rāstra* (province), indicating by its title that it was formed from some old chiefship. The *rāstrapati* would usually exercise authority over an area corresponding to a modern division. His status often gave him the rank of *mahā-maṇḍalēsvara*. Such a personage would be more than a *sahasrādhipa* of Manu, entitled to reimburse himself for the cost of his administration from the income of several towns, made up from the *daily* contributions in kind or service, as distinguished from the land revenue, which was an *annual* payment, and other taxes. For military organization, Sankha-Likhita (p. 82) indicate a salary of two gold coins a month for the cavalryman,

For special service rendered by soldiers, extra payments in the form of gifts, marks of distinction, etc. will be given. Compassionate grants are to me made to the families of soldiers killed on duty (p. 82). This must again be regarded as merely illustrative of the line of action which a king should take. Wages for men and women engaged in state work are to be on a daily basis, and bear a due relation to the status of the workman and the task assigned to him. The king is warned to protect the subjects against the illegal exactions and oppression of his subordinates (p. 83). The accountant (*kāyastha*) had, then as now, a bad name for his ingenious devices for making illicit profit. Yājñavalkya (like Kalhana) singles him out for special mention among habitual oppressors (p. 83). A duty is laid on the king to maintain *srotriyas* (learned Brāhmaṇas) who will be usually poor and engaged in ungainful occupations, destitute young women and widows, and infirm family men. "The king is the refuge of those who lack protectors, the asylum of those who are homeless, the son of the sonless person, who has none else to maintain him in old age, and the father of destitute orphans." (Kātyāyana, p. 84). The task of public education devolved on the learned Brāhmaṇa, who could exact no fee from his pupils for his teaching and the board he gave them. Meeting his expenditure from the fisc was equivalent to grants for education. A sixth of the spiritual merit of the educational, sacrificial and devotional labour of the Brāhmaṇa was believed to accrue to the king, on the analogy of the sixth of the increase of the land that goes to the ruler (p. 85). Anchorites, *sanyāsins*, learned Brāhmaṇas and those among them who maintain the sacred fire (*ahitagnayah*) are persons, who do contribute to the commonweal, because they too yield a sixth of their harvest of merit (*pūṇya*), declares Yama (p. 85). The idea of this invisible contribution is elaborated by Manu. He declares that the king receives from every one his sixth, be it of wealth or of merit or of sin !

This is the logical extension of the idea that sin and *pūṇya* in the kingdom result from the king's neglect or conservation of Dharma. The protection, which the king gives, is not only material, i.e., internal security and security against invasion. It includes protection against seasonal vicissitudes and other

manifestations of the displeasure of the gods. A ruler who takes his taxes, but omits the performance of his religious duties is a thief, declares Manu. The emphatic assertion of a duty that a king of lax belief might neglect reflects the importance which is attached in Dharmasāstra to the spiritual obligations of the State.

REVENUE AND TREASURE

The Dharmasāstra is less concerned with the details of a complete scheme of public finance than is Arthasāstra. The pre-occupation of the former is with what may be rightfully taken and the fiscal obligations which rightfully lie on the king. As the king is expected, along with his officers, to be well trained in Arthasāstra and the economics of agriculture and commerce (*vārta* and *vāṇijya*), it is not necessary for a *dharma-nibandha* to go beyond laying down certain general principles, and certain injunctions and inhibitions. Fiscal devices that do not contravene these are legitimate, and may be resorted to.

A king without treasure is no king. He cannot function. He draws his resources from the wealth of his subjects, the increase of whose riches is therefore to his own advantage. Wealth need not be despised. It is the source of not only all human satisfactions but of the craving for right-action and ultimate release (p. 87). Wealth begets wealth, as elephants are caught through elephants, an injunction which implies the wise and productive uses of wealth by the individual and by the state. A tax scheme which trenches on capital is condemned on this principle. The wise milker leaves enough milk in the cow's udder to sustain the calf, for whose sustenance milk is secreted. The tax should be so collected as not to strain the payer. The king should imitate the leech (*vāryaka*), the calf, and the bee. The simile also suggests collection in instalments, which will not impinge on the productive and saving capacity of the subject. Duties, which fall (in the first instance) on the merchant, i.e., indirect taxes, should take into consideration all equities and make all due allowance for cost-price, sale-price, carriage, overhead costs, and depreciation. Taxes should be only on what accrues. Remissions of taxes on failure, partial or

total, of harvests, must be given. It is just to expect every one to contribute what is in his power to the support of the kingdom. Greed should not impel a king to cut his own roots as well as those of his subjects. He should ignore no just source of revenue or grasp on any which will destroy the tax-payer. (p. 93). Even when he is hard up, let not the king lay his hand on what he should not take, nor give up any claim, merely because the treasury is already full. The second maxim may seem to offend the modern fiscal conscience, which abhors hoarding, unless it can be shown that it is needed as a war reserve or as an insurance. War and famine were ever-present menaces in India. The building up of surpluses as a reserve against them is therefore defensible.

The rates of taxation laid down in *smṛtis*, which must have been based on accumulated experience, are specified (pp. 28-89). To exceed the proportions will be a contravention of Dharma. The items specified are not deemed exhaustive. Outside specified items, it is open to raise revenue, when needed, without violating the fundamental principles. Hence it was the practice, not to alter the fixed rates, but to add in imposts made up of supplementary charges. Their number tended to increase with the needs of the state and the ingenuity of the finance minister. Laksmitdhara's own king levied quite a number of such additional taxes or imposts, as may be gathered from the inscriptions of the reign (*vide* R. S. Tripathi, *History of Kanauj*, 1937, pp. 346-351). One of the new taxes was *turuṣka-dāṇḍa*, a war-levy to meet the extra burden of resisting the Muslim invader.¹

FISCAL EXEMPTIONS

Taxation is based in ancient India on certain principles. First, it is according to faculty. He who has no resources need not be asked to pay taxes. The poor, the maimed, and those who from their dependent condition are themselves in need of help are naturally exempt, as are also recluses. Āpastamba is cited (p. 91) in support of the exemption from state dues of learned Brāhmaṇas, women of the four *varṇas* (thereby excluding

¹ So, V. A. Smith, *Early History of India*, 4th ed., p. 400. Sten Konow (*Epig. Ind.*, IX, p. 329) suggests that it was a tax imposed on Muslims settled in the kingdom of Kanauj—a Hindu equivalent to the *Jizya*. This is unlikely.

from the exemption women of *pratiloma* castes) boys, students who live with their teacher (and are supported by him) and those who perform lawful austerities (*dharmaśāraḥ*), thereby excluding from the exemption those who practise sorcery or witchcraft, or rites designed to attain specific aims or power, Sūdras, who live serving Brāhmaṇas (literally, 'washing their feet'), the blind, the dumb and the very old, persons actually afflicted by disease (incapacitating them for gainful occupation); and those who, by their order, are prohibited from holding or acquiring wealth e.g. *sanyāsins*. The cripple, the idiot (*jadah*) and men over seventy years of age are exempted by Manu from taxation of *any* sort (p. 92). Vasiṣṭha, (XIX, 23), in a passage which is not cited by Lakṣmīdhara, explains the exemption of a learned Brāhmaṇa (*srotriya*) by specifying his exclusion, in spite of the wider rule (I, 43) exempting *all* Brāhmaṇas, and the commentator Kṛṣṇapāṇḍita, thinks that the king, however distressed should take no contribution from the *Vaidika* Brāhmaṇa while under such circumstances the unlearned Brāhmaṇa may be taxed. There must be a surplus left after meeting the cost of maintaining bare life before one can be taxed. Hence, the rule of Vasiṣṭha (cited on p. 92) exempting forest tribes, who make a precarious living by burning the jungle and getting a catch-crop. The second principle is that *double payment should be avoided*. A contribution may be in cash or in kind. Thirdly, *every one must contribute*, to the extent of his *potential* capacity. He who is physically competent but poor should contribute his labour. It applies to artisans, apparently as an option (p. 92). Taxes and contributions levied from subjects are in return of the protection afforded by the king, i.e. the state. The king, who collects them but fails to give due protection, is a robber in fact, if not in name. One of the six, who should be abandoned, even as a wrecked ship is by its crew, (*bhinnām nāvam ivārṇave*) is the 'king who fails to protect' (*arakṣitāram rājānam*), says the *Mahābhārata*.¹ The

¹ शान्तिपर्व, ५६, ४४—(ed Kumbakonam)—

षडतान् पुरुषान् जहात् भिन्ना नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यं अनधीशानमृत्यिजम् ॥
अरक्षितारं राजानं भार्या॑ चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वक्तामं च नापितम् ॥

same work (*ib.* 61, 31-32) declares that a cruel tyrant, who fails to protect his subjects but robs them, is a Kali in the guise of a king ; he should be killed by the united people (*hanyukh prajith sannachya*).¹ On the other side no subject can escape making his contribution to the state. Taxability is personal. Potential capacity to earn income is equal to the possession of taxable income, and a sturdy mendicant, who is now a burden on the community, could have been made to work for his quota. It is permissible to see in this rule the means of reducing idle vagrancy, which becomes a menace to society.

BRAHMANA IMMUNITIES

The question of the freedom of the *Brahmana* from taxation raises again the consideration of the bases of *varṇa* privileges. The immunities are laid down in every *smyti* and book dealing with Dharma. The Purāṇas go even farther than the *smytis*. Manu enunciates the theory that the state is firmly based on a union of the two first *varṇas*² (IX, 322). /Without the Brāhmaṇa to perform the expiatory and propitiatory rites, on which the king's prosperity depends, the king cannot prosper : nor can the Brāhmaṇa subsist without the king to protect him and his religious rites. The union of the two makes for prosperity in this and happiness in the next world. Yama, in an expressive simile, compares the Brāhmaṇa to the root of the tree which is the king, the subjects to its leaves and the ministers to its branches (inf. 173) The king should not appropriate the wealth of the Brāhmaṇa (*Brahamsvam*). It is more deadly than the most virulent poison.³ The resumption of any gift of land made

¹ अनुशासनपर्व, ६१, ३२, ३३ (ed. Ray).—

अरक्षितारं इतारं विलोपारमनयाकम् ।

तं वे राजकर्णि हन्युः प्रजास्तस्मय निवृण्यम् ॥

‘अहं वो रक्षिते’ त्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।

स संहत्य निहन्तव्यः क्षेव सोन्माद आतुरः ॥

² मनुस्मृति, ९, ३२२,—

नाऽब्रह्मक्षत्रमृग्नोति नाऽक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संपूर्णमिह चाऽमुत्र वर्द्धते ॥

³ वीरमित्रोदय, पृ. १५०—

न विषं विषमित्याहुं ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिं इन्ति ब्रह्मस्त्रं सप्तपूर्णान् ॥

to a Brāhmaṇa is prohibited, whether the gift was made by a king or by a predecessor.¹ A Brāhmaṇa's property is not lost by adverse possession or by limitation.² (*Manusmṛti*, VIII, 149) All finders of treasure-trove have to surrender to the king, according to their *varya*, a portion of the find, except the Brāhmaṇa who gets the whole, besides shares in all finds.³ There is a difference of opinion among commentators like Vijñānesvara and Aparārka on the reconciliation of the apparent conflict between the injunctions of Gautama, Manu, Vasiṣṭha, Viṣṇu and Yājñavalkya on the different proportions of treasure-trove to go to the state and to the finders of different castes. Mitramisra discusses it at length (pp. 266-268). The topic is omitted by Lakṣmīdhara. When Mitramisra wrote the question must have passed, with well-established Mughal sovereignty, outside the field of practical politics.

The position is stated by Vasiṣṭha (I, 42-43) : "The king who rules in accordance with Dharma shall take one-sixth of wealth ; but, from others than Brāhmaṇas ; for he obtains a sixth of the (merit) of *istā* and *pārtā* rites (performed by them) ; and (because) the Brāhmaṇa enriches the Veda (*i.e.* makes the Veda bring prosperity by using it in rites), and rescues (all) from calamities. This is why the Brāhmaṇa is non-taxable. Soma is *his* king."⁴ This declaration seems to place the members of the first *varna* outside not only the fiscal but the entire jurisdiction of the state. *Mahabharata* (*Sānti-parva*, 76, 8), describes Brāhmaṇas, who desert their spiritual offices and austerities and betake themselves to low occupations, and winds up by declaring that *they* are not *srotriyas*, because they do not maintain the fire (*an-āhitāgnayah*). *Then* the

¹ परदत्ता च भुवं नापहरेत् । (विष्णुस्मृति, ३, ८३).

² आधिः सीमा बालवनं निक्षेपोपनिधिः क्षियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ (८, १४९).

³ If the King himself found a treasure, he was to yield a half to Brāhmaṇas. See Gautama (X, 43-45), Vasiṣṭha (III, 13-14), Viṣṇu (III, 56-64), Yājñavalkya (II, 34-35) and Manu (VIII, 37-38).

⁴ राजा तु धर्मेणानुशासत्पूर्वं धनस्य हरेत् । अन्यत्र ब्राह्मणान् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठीं भजतीति ह ब्राह्मणो वेदमाहृथं करोति ब्राह्मणो आपद उद्धरति तस्माद्ब्राह्मणो नाथः । सोमोस्य राजा भवतीति ह ।

king must compel to pay every kind of tax.¹ It has already been shown that Vasiṣṭha himself restricts total exemption from taxation to *srotriyas*, and the commentator implies that even a Brāhmaṇa, who is not a *srotriya*, enjoys the exemption, except in times of difficulty for the king.

There is history behind the statement that while every one's king is the *de facto* ruler, Soma (the god) is the king to Brāhmaṇas. This is stated in the *Satapatha Brāhmaṇa*.² While everything is "food" for the king, the king himself is "food" for the Brāhmaṇa. The king wields the *danda* (rod of punishment) over every one, but the Brāhmaṇa has a counter-rod (*pratidanda*)—the power of the curse or excommunication, which can be used even against the king (*Pancavimsa Brāhmaṇa*, XVIII, 10, 8). It shows the superiority of the spiritual to the temporal power. It may be regarded, as is done by Dr. A. K. Coomarasamy, as the mastery of mind over mere force, of the adviser over the executive. Without the Brāhmaṇa's co-operation a *yajña* is impossible, and both are the supporters of the sacrificial rites (*dhṛitavratau*). Dr. Jayaswal holds that the original claim was only for tax-exemption, which was later on expanded into one for independence of a civil power.³ Dr. A. K. Coomarasamy holds⁴ that the claim for superiority is Vedic, that the *smṛti* merely repeats what is in the Veda, and that there was no conscious imposition of the Brahmanical power over the civil in the days of the Dharmasūtras. It is worth noting that no mere assertion of such a claim will receive recognition from king or people except in an age in which both believed in them, no less than those in whose favour they seem to be urged. It is this feeling which is behind the exaltation of both the spiritual power, as exemplified by the Brāhmaṇa, and the 'civil,' as denoted by the king in the Dharmasāstra

¹ अश्रोत्रियाः सर्वे एते सर्वे चाऽनाहिताप्रयः ।

तान्सर्वान् धार्मिको राजा बलि विष्टि च कारयेत् ॥ (शान्तिपर्व, ७६, ६).

² शतपथब्राह्मणे, (५, ४, ३, ३):—

तदस्मा ८ इदं सवगायं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणो नायः । सोमराजा हि भवति ॥

³ *Hindu Polity*, II, p. 32.

⁴ *Spiritual Authority and Temporal Power in the Indian Theory of Government*, New Haven, 1942.

literature. It negatives the division of the motives impelling to the formation of the state into temporal and spiritual, and affirms the union of both as necessary for the upkeep of society. The chief priest (*Purodhā*) takes precedence of the king, and he who puts him before the king is the king himself. This is shown by the use of the marriage formula—"I am That, thou art This, I am the Sky, thou art the Earth," etc.—in the colloquy between priest and king in the *Aitareya Brāhmaṇa* (VIII, 27). The support of the wielder of spiritual power enables the wielder of force to function rightfully as the head of the community. A king is no king, endowed with the rights and duties of the office, till he has been sprinkled (*abhisīkta*) in the ceremony of coronation, conducted by the Brāhmaṇa. It is reading history backwards to interpret the mutual relations of the *sacerdotum* and *regnum* as rivalry, and not willing union, and to read the minds of those who accepted the arrangement by our own psychology. In the minds of the persons, who accepted the idea, inherent in *varṇāśrama-dharma* generally and in the first *varṇa* specifically, the apparent immunity is no immunity, as it is contingent explicitly on the fulfilment of obligations, lying on the first *varṇa* from birth, by the members of it to whom the exemptions from taxation, or from ordinary scales of punishment or ordinary jurisdiction, are to apply. Honour in lieu of material advantages, voluntary gifts on a few occasions in lieu of inherited wealth, casual income, liability to a life of austere poverty, hard study and unremunerated teaching, went along with protection from wanton insult (warded off by exceptionally severe penalties), freedom from calls that would stand in the way of the discharge of religious obligations (e.g. exemption from summons to courts as witnesses, *Viṣṇu*, VIII, 1-2), and a tariff of penalties, which differs from the ordinary in attacking only those possessions, which constitute the Brāhmaṇa's strength and claim to consideration. The first *varṇa* was deemed an asset to the kingdom, if its members discharged their appointed functions or did their Dharma. This is why in colonisation, and the formation of fortified cities or fortresses, which are destined for refuge in times of grave national stress, the king is enjoined to fill them with *srotriyas*. Their decay leads

to a weakening of the kingdom in every one of its elements. This is the meaning of the warning that the kingdom in which Brāhmaṇas perish of starvation itself perishes,¹ and of the denunciation of the eight forms of baiting or persecution of Brāhmaṇas as steps in rapid ruin.² The same principle underlies the special treatment of Brāhmaṇas in civil and criminal law. There is no intention in the scheme of making things easy and comfortable to one *varṇa* at the expense of others. The inscriptions of mediaeval India show how thoroughly society was steeped in this belief. Differences of treatment based on service or merit, when duly recognized, do not create a feeling of unfair discrimination and class rivalry.

THE ALLY (MITRA)

The section on the *ally*, who is included in the traditional enumeration of the seven limbs of the kingdom (*inf.* p. 97), as the last and the least in importance, is one of the briefest, and is reproduced entire by the *Viramitrodaya*. In a condition of weak inter-statal law, and of small states, alliances are obviously desirable, particularly for small powers. But, since the aim of every state will be to look first and last to its own interests, alliances which are not based on natural causes, such as situation, are apt to be weak. The ally of today may be the foe of tomorrow, and the enemy of today may become an ally in the future. Self-interest is the strongest motive (*svārthastu balavattarāḥ*) and it overcomes likes and dislikes (p. 97). Interests create friendships and enmities in states, and there is no such

¹ विष्णुवर्मास्ते यथा—

यस्य राजस्तु विष्ण्ये श्रोत्रियः सीदति कृधा ।

तस्य सीदति तदाङ्गं दुर्भिक्षम्याधितस्करैः ॥ (वी. मि., पृ., १२७).

² महा भारते—

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि न रस्य विरमिष्यतः ।

ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्ठि ब्राह्मणांश्च विस्फृथते ॥

ब्राह्मणस्त्वानि वाइते ब्राह्मणांश्च जिधीतति ।

रभते निष्पत्य चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥

नैतान्त्मरति कृत्येषु याचित्तान्यसूयति ।

एतान्दोषाभरः प्राहो बुद्ध्या बुद्धा विसर्जयेत् ॥

(वी. मि., पृ., १४४).

thing as a permanent *entente cordiale* between states. A power which is now weak may become strong in future, and a growing power should be made an ally and kept an ally by all devices. Even a weak ally, if he is loyal and dependable, is an asset. It is this which makes an alliance more valuable to a state than the acquisition of treasure and territory (*Manu, inf.*, p. 96). The implication is two-fold: secure an ally even by subsidies and by conceding territory; and, conversely, do not lose an ally by cupidity. Natural allies are those who have been so for generations (e.g. Britain and Portugal), or the discontented feudatories or the enemies of the enemy (p. 96), and artificial allies (*kyrima*) are secured by appeals to their avarice. Of these, natural allies are preferable. It is noteworthy that the shrewd Kauṭilya has no faith in permanent alliances, and regards alliances only as arrangements to get over immediate difficulties¹. He recommends allies to be closely watched. Refusal to accept payment for help in extricating an ally from internal disorder or an invasion, may cement friendship between two states, and secure similar good service in future to the helpful ally. Contrary to the *Dharma-sastra* valuation of the relative uses of alliance, gold, and territory, Kauṭilya holds the first to be the weakest of the gains, since an ally can always be bought by subsidies or territorial concessions.²

THE FORTRESS (DURGA)

In ancient warfare, in the absence of explosives and means of attack from the air, such as we now have, a fortress offered real protection. It could only be carried by escalade, as was Asīrgarh in the Central Provinces, on the road between the Dakhan and Hindusthan, or starved into submission. The success with which the fortified town of Bhartpūr withstood a siege by Lord Lake in 1804 furnishes another illustration of the impregnability of such a defence. It is easy to appreciate the value attached by ancient writers to a large fortress, well

¹ *Arthasastra*, (first edn.), pp. 287-290.

² संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलभानामुत्तरोत्तरे लाभः श्रेयान्। मित्रहिरण्ये हि भूमिलभाद्वतः मित्रहिरण्यलभात् यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्वतरं साध्यति । (p. 287).

supplied with provisions and means of defence, and well-garrisoned, to a kingdom. The walled city and the walled village were common features of India's past. The purpose of such a fortress, according to Yājñavalkya, to safeguard one's people, treasure and person (*jana-kositmaguptyaye*). Natural advantages may be made the most of by such a fortress. It may be surrounded by a wide stretch of desert, offering no harbourage to the enemy and no means of concealment to a foe (*dhanva-durga*) ; it may be built on a high plateau (*māhī-durga*) like Chitorgarh in Rājputāna ; it may be strongly protected by mud walls (*mṛd-durga*),¹ like Bharatpūr ; it may be protected by impenetrable jungle (*vārkṣam*) as mediaeval Bednūr, was in Karnātaka ; or it may be placed on the top of a hill (*giri-durga*), like Gwalior (Gopādri) and, Devagiri (Daulatabad), or be simply a fortified encampment (*nr-durga*). A town on a ridge, surrounded by concentric walls, one within another, like Chitorgarh, offers obvious advantages, which are stressed by Manu (p. 41). Br̥haspati gives detailed directions for equipping such a fortress to stand a siege. Craftsmen of all kinds, soldiers, cattle, horses as well as elephants, siege engines, and munitions of war and weapons, besides every kind of food, should be kept there. But, true to the beliefs of the age in supernatural agencies affording, when placated, the best of all protection, the king is advised to keep in all such fortresses a number of Brāhmaṇas, learned in the Vedas and maintaining the sacred fire (*Veda-vidyāvīdo vīprān agnihotriṇāḥ*), so that they may perform the various periodical and special sacrifices and ceremonies for the king and subjects. They should be freed from any kind of contribution (p. 41). If a king has a choice of settling where he pleases, he is advised to select a region which is fertile and salubrious, peopled by Āryas, has a docile baronage, and is independent of the fickle seasonal rainfall. But, inaccessibility to the foe is the most important merit to be looked for. When the Rājput states of Hindusthān were overthrown by the Musulmans in the 12th century, the fugitives sought refuge in the deserts of Rājputāna and in the Himālayan fastnesses.

¹ Printed editions of Manu, VII, 70, and Mitramisra read मद्वारुद्गमद्वारं for मद्वारुद्गमद्वारं of Lakṣmidhara. *Ab-durga* is described as a fort surrounded by unfathomable water (Medhātithi).

CONSTRUCTION OF A TOWN

Lakṣmīdhara, like his successors, devotes much space to the rules for constructing a town, and for building in it different types of buildings. The extracts he gives throw light on ancient town planning. The town should be walled all round, and there should be gates and a flag-staff in a central position (p. 42). A scheme of squares, one within another, with streets between, is recommended. In the centre must be the temple. In the square surrounding it, the king's palace with its outhouses should be built, and in the third the house of the chief judge and the courts of law (p. 42). The treasury, the elephant stables, and the arsenal should be to the south of the palace, which should face east. To the north of it i.e. to the left of it, should be built the royal kitchen (*mahānāsa*), the quarters of the royal chaplain (*purodha*), the minister and the royal physician. The distribution obviously is dictated by convenience, and it is to be found in most old Indian capitals, in which the structures of the pre-Muslim period have survived. Much further advice is given, based partly on mystic beliefs, in the good or bad luck that attends specific locations, and partly on experience. The fortress should not be crowded with unnecessary people (*na bahūnām ato durgam vind karyām tato bhavet*). Among means of defence it is interesting to note the advice to keep deadly cobras in pots, to be thrown on the attacking enemy (p. 46). Another interesting suggestion is to have various condiments prepared from named ingredients, which have nourishing and hunger resisting properties (pp. 46-47). They were for use in a prolonged siege, during which provisions run short. The erection of temples to divinities, who are named, is recommended. It will procure their protection to the fortress and city. But, the direct line of vision (*dṛiṣṭi*) of some deities can be fatal, while that of others is beneficial. This should guide the location and erection of public and private buildings (pp. 53-54). The interruption of the direct line of vision of some deities, e.g. Dēvi, bodes misfortune. No building directly in front of their temples should be built. It is lucky to build the shrines of some deities only at stated parts of the city and inauspicious in others. This is an extention of the old belief in the 'evil eye.' The idea is found in Indian astrology,

where malefic or beneficial "aspects" (*vikṣayu*) form vital elements in the selection of suitable moments for action. Certain moments represent invisible channels of time, in which one can progress safely and certain others the converse (pp. 55-56). The site chosen should possess good features and mystic virtues. The inspection of the site (*vastu-harikya*) is an essential preliminary to building on it. The laying of the foundation should be preceded by the worship or the placation of superhuman beings (pp. 58-60). The planting of trees, except in specified places in relation to a residence, may bring bad luck (p. 69), such as loss of wife or children, and, in the case of a king, of subjects (*prajā-hāni*). The first entry into a newly built house or palace should be made at an auspicious moment, and after specified ritual (*grhapravesa-vidhiḥ*, pp. 70-73). There are definite rules, largely empirical, even for gathering the timber for construction (*dūrvāharanya-vidhiḥ*, pp. 73-74). The royal flag-staff should conform to specifications (*dhvaja-lakṣaṇam*, pp. 73-76). The antiquity of the tests applied to the selection of sites is shown by the quotation from the ancient *Gṛhya-sūtra* of Āśvalāyana (*Bahvṛata-gṛhya*) reproduced on pp. 76-77, which is typical of what is found in other *gṛhya-sūtras* also. There is, in the rules furnished in the *sūtras*, the mixture of good building knowledge and much mysticism. The Purāṇic extracts, which are quoted, merely summarize and paraphrase what is found in the older *sūtras*. The rules are the same for public or private dwellings and the directions to the king are to be deduced from those to the *Kṣatriya*. The welfare of the king and the state demands attention to the taboos and the prescriptions that are designed to ensure luck. A Dharma digest excludes black magic.

FORCES (DANDA)

The only remaining element of *saptāṅga* is *Dandā*, which is interpreted as *Senā*, armed force. It is so called as with it alone is chastisement (*danda*) of the enemy or rebels possible. The chapter in which Lakṣmīdhara deals with the armed forces is the shortest in the book. It consists of two verses from the *Mahābhārata*, selected from Bhīṣma's summary of the contents

of the encyclopaedic treatise composed by Brahmā, which dealt with Rājadharma (*Sāntiparva*, ed. Kumbakonam, ch. 58, sl. 40-41). They indicate two divisions of the forces of the state, open and secret, the first of eight classes and the second of many types. The eight-fold *senā* consists of chariots, elephants, cavalry, infantry, conscripts (*vīṣṭi*), navy, intelligence corps (*cārākī*) and guides (*desikālī*). Lakṣmīdhara interprets *vīṣṭi* as "compulsorily impressed labour corps" (*balākārena ḫṛṣṭāḥ karmkariṇāḥ*) and "*desikālī*" as 'natives'. The last interpretation seems as incorrect as that of the commentator on the *Mahabharata* (XII, p. 92) who explains it as "teachers who instruct." Neither suits the context. If it means "persons born in the country" it must be "these of the *invaded* country." It is noteworthy that nothing is said about the troops being made up of *kṣatriyas* only. Even before the days of Kauṭilya the army was recruited from all castes, and he discusses the relative fighting value of recruits from each *varṇa*¹. Manu (p. 247) advises the soldiers recruited from the inhabitants of Kurukṣetra, Mātsya, Pancāla, and Sūrasena (*i.e.*, the area between Thanesar and Muttra) to be placed in the van of battle, as "shock" troops. The ordinary soldier was apparently a salaried servant. Nārada places him in the highest class of paid servants, judged by remuneration.² Lakṣmīdhara concurs in the view that even a small army, which is loyal, well-fed and in good spirits, can acquit itself remarkably—"conquer the earth" (*mahiṁ jayatī*)—the implication being that the troops should be well looked after and kept contented and cheerful. Training, proper leadership, and good pay are stressed by Kāmandaka³ as necessary for military efficiency. He also

¹ 'ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रसैन्यानां लेजः प्रधान्यात् पूर्वं पूर्वं श्रेयः सभाहयितुम्' इत्याचार्यः । नेति कौटिल्यः । प्रणिपातेन ब्राह्मणलं परोऽभिहारयेत् । प्रहरणविद्याविनीतं तु क्षत्रियबलं श्रेयः, बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबलमिति ॥ (१, २., पृ. ३४३) ।

² 'भृतक्षिणिविदो ह्येय उत्तमो मध्यमोऽधमः, । शक्तिभक्ष्यानुरूपा स्थावेषा कर्मध्यासृतिः । उत्तस्त्वायुधीयोऽन्न मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो मारवाहस्त्वादित्येव त्रिविधोसृतः ॥ (५, २२-२३, पृ. १४५) ।

³ पितृपैतामहो वशः गंहतो दत्तवेतनः । विख्यातपौखो जन्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः । नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विषपः ॥ अवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः । अद्वैष्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदा मतः ॥ (कामन्दक, ४, ६३, ६५).

envisages a standing army —i.e., which has served father and grandfather, *pitṛ-paitamahā*.

OPERATIONS OF WAR

The directions for the conduct of military operations should follow logically the section on armed forces (*Duryda*), but Lakṣmīdhara treats the subject under the six-fold expedient (*sāl-guṇya*) and expedients (*upāya*). The procedure is also followed by Mitramisra (pp. 328-412). War, considered as one of the six expedients, is technically termed *yāna* (march), but Lakṣmīdhara and Mitramisra prefer the term *yātrā* for it. The choice of a suitable time for the expedition is first discussed. Naturally, it will be available only to the power that takes the initiative. It will not be possible in defensive war. The attack is to be directed against the capital of the enemy (*yāyād uripuram-saṅkaliḥ*), which is the ultimate objective of the campaign. The adverb *saṅkaliḥ* ('slowly') indicates that the march through hostile territory will be contested and will have necessarily to be slow. The concentration of the resources of a state in a fortified capital makes its capture the decisive act of the campaign. One interpretation of the obscure expression *dvaidhi-bhāvā*, which has been explained in different ways,¹ is this, viz., that this concentration of resources and forces should be given up, when a division is rendered necessary by the fear of the enemy encircling the army. The king is advised by Manu (*inf.* p. 114) to commence the campaign in "the auspicious month of *Mārgasīrṣa*", or 'according to his resources' in the months of *Phālguna* and *Caitra*. He may begin operations in any other month, provided victory is virtually certain owing to the difficulties of the enemy (*vyaśane vratthite ripoh*). The reasons for the advice are thus stated by Medhātithi. "In *Mārgasīrṣa* (December-January) the autumn harvest would have been garnered, and the invader will be cheered by the prospect of having also his spring harvest. The time is good for siege operations. The rivers will then be running low, the ground hard, and there will be no over-growth of jungle through which the army will have to march. The

¹ Cf. Medhātithi on *Manu*, VII, 160 and VII, 167; *Kaśmandaka*, X, 24-27, and *Kautilya*, VII, 1 and 7 (p. 264 and pp. 280-284).

season will also be neither too hot nor too cold." "At any other season, food grains, though sufficient, will not be diversified in kind and quality, the season of three harvests being far off. Further, at other seasons the enemy can take shelter under a powerful king. This will dissipate the grain stock of both combatants, and the attacking forces will be weakened." "If, however, the invader is only anxious to inflict some injury on the enemy, the expedition is expected to be of short duration and the invading forces are quite strong, the invasion may take place in *Phālguna* or *Caitra* (March-May), especially if the country which is to be attacked is rich in spring harvests. The invader can be sure then of adequate fodder supplies and will also be able to destroy the spring crops in the invaded country."¹ The time chosen must also be suitable to the utilization of the particular part of the army, in which the invader is most strong: infantry and elephants can be used in rains (*padāti-nāga-bahulam senām pravṛisi yojayet*, inf. p. 123). Summer is suitable for the operations of a camel corps (*kharostra-bahulam senām tathā grīṣme*). Every arm of the forces can be used only in *sarat* (end of Autumn) and *vasanta* (Spring). Before using any particular section of the army the terrain must be carefully studied. Thus, chariots need hard, level ground. A king who is strong in one arm more than others should select both the route and the time most suitable for its use.

Strategy and tactics are for the trained *Senāpati* (generalissimo). War experience in ancient India had crystallized into certain general principles of military evolution. Fancied resemblance to certain objects or animals gave to each type or formation (*vyūha*) its technical name e.g., the 'needle' (*śūci*), the 'thunderbolt' (*vajra*), the 'swan' (*hamsa*), the 'lotus' (*padma*), the 'staff' (*danda*) etc. Their indication, as mere illustrations (*Manu*, VII, 191), suggests that the struggle was to be on both sides conducted according to well-understood principles of strategy. This implies adequate training and discipline, which alone will make it possible for quick changes to be made in formations, and for the habituation of the armies to recognized rules of war. The second aspect is very important in view of the insistence

¹ *Trn. (Jha)*, III, pp. 390-391.

in Rājadharma on the conduct of the war in accordance with stringent rules, penalizing practices, that were deemed inequitable.

Thus it is lawful to a kingdom which has been invaded to apply the principle of the "scorched earth." It is allowed to lay waste the open country, to destroy standing crops and the bunds of irrigation reservoirs, to flood the country, to pull down fortifications and buildings, which may be useful to the invader, and to burn up grain stores. "The (defending) king shall gather for himself all the corn ; what he cannot take away, he should burn ; all standing crops should be destroyed ; fords and bridges should be destroyed ; water from reservoirs should be let out ; stagnant water, as also wells, should be rendered unfit for drinking ; jungle near the beleaguered fortress should be burnt : the branches of larger trees should be lopped off, if they are beyond the glacis." (p. 125). The aim is to prevent an invader from living off the land, while carrying on a siege, or advance under cover. The same destruction practised by an invader will be another matter, and will not be allowable. A surprise attack at night is permissible, but only to create confusion and panic in the enemy.' (*Manu*, VII, 186). It is forbidden to kill men while asleep (*ib.* VII, 92).

The aim of the expedition (*yatra*) is to bring the enemy to his knees, but it is allowable to effect it only by 'lawful' methods. Non-combatants cannot be slain. Megasthenes noted that the cultivators, "at the very time when a battle was going on might be seen quietly pursuing their work of ploughing or digging unmolested."¹ But, in the heat of battle, it is difficult to enforce the ethical rules of a military code. In his Thirteenth Rock Edict, Asoka states that in his war against Kalinga, 150,000 were taken prisoners, 100000 persons (apparently combatants) were slain, "and many times as many died." Violence, death and banishment are inevitable," he states in poignant repentance, "even for householders, and ascetics, if a country

¹ *Mahābhārata*, *Sauptika-parva*, 8.

² In explaining '*bhr̥sa-dandastu satrugu*' in *Manu*, VII, 32, Medhatithi explains that the invader should *not* destroy the inhabitants in the invaded kingdom, if it is at all possible to save them : परराष्ट्रासिनोऽपि राष्ट्रधातकाले यदि शक्यन्ते रक्षितुं तथा न हन्यन्ते । For Megasthenes, see *Camb. Hist. of India*, I, p. 410.

hitherto unconquered is conquered."¹ The aged and the sick, women and children, Brāhmaṇas, students, and the outcaste cannot be slain. Nor can persons without weapons or armour, or those who have laid down their arms and surrendered. A prisoner cannot be maltreated. The use of weapons which cause needless pain (like barbed arrows, which lacerate the flesh), or which are poisoned or of flame-throwers is forbidden.² Fugitives cannot be pursued and killed³ (Āpastamba II, 10. 11).

Kuṭa-yuddha, war by secret and unregenerate methods, is absolutely forbidden in Rājadharmā. An open fight is expected. An ambush (*sattrah*) comes under *kuṭa-yuddha*. A king can be slain even in battle only by a king. The *Nitisāstra* allows *kuṭa-yuddha*. A chapter of the *Kauṭilya*⁴ (X, 3) is devoted to it. Kāmandaka defends it and argues that for the destruction of a foe the use of stratagems is necessary. He holds that it does not violate Dharma (*na hi tirayati dharmam*). He refers with approval to the notorious nocturnal attack made by Asvatthāman on the sleeping Pāṇḍava host, and its destruction when lying unsuspecting of such an unfair attack.⁵ Lakṣmīdhara's loyalty to the ancient principles of righteous war (*dharma-yuddha*) is reflected in his omission of authorities sanctioning *kuṭa-yuddha*. Yājñavalkya (I, 323) restricts entry to heaven only to those who fight fair and die in battle doing so. Since a battle is described as a *yajña* (sacrifice), it cannot be

¹ See Bhandarkar's *Asoka*, p. 329. As'oka views the slaughter in the war as *not* characteristic of 'righteous war' (*dharma-vijaya*), which will henceforth be the ideal of his future conquests : येषाच मुख्यमुते विजये देवनप्रियस यो धर्मविजयो (२०) (Shāhabhazgarhi Text).

² न कर्णिभिः न दिग्बोः प्रहरेत् (बौधायन. ध. सू. १, १८, १०) | Cf. *Mahabharata*, S'antiparva, 95, 11—नेतुर्लिप्तो न कर्णी स्यात् असतामेतदायुधम् | vide infra p. 131. Manu's *Kuṭayuddha* ('concealed weapon') will include modern 'booby-traps' and land-mines. Most weapons of modern warfare will be outlawed by Hindu Dharma. Medhātithi (VII, 90) describes the *Karṇika*, as an arrow whose tip or middle is ear-shaped, with keen edges, which makes it difficult to withdraw the arrow, without tearing the flesh. Expanding bullets were once outlawed on similar grounds.

³ आपस्तव. धर्म., २, १०, ११, यथा—न्यस्तायुध- प्रकीणेकश-प्राजलि-परावृम्मस-वृत्तानामार्यविधं परिचक्षेत् ।

⁴ Bk. X, ch. 3.

⁵ कामन्दकीये (१९, ७१) यथा—

सुनिगतमुपहन्यात् कूरमुदेन शवून् न हि तिरयति धर्मं छद्यना शशुधातः ।

अचकितमवसुसं पाण्डवानामनीकं निशि सुनिखितशशो द्वोणसूतु र्जद्यान ॥

a *Yajña*, if it is waged unfairly. The deterioration of moral standards after the Muslim conquest of India is reflected in the open manner in which the defence of *kīrā-yuddha* in the *Kāmandakiya* is quoted with approval in Bhāṭṭa Nilakanṭha's treatise. The use of chivalrous methods in fighting a ruthless enemy, who will not follow them, was a serious handicap to the Rājput dynasties, on whom fell the brunt of the Muslim attack.

Equity and wisdom dictate considerate treatment of a conquered enemy. When a king is overthrown or killed, his state is not to be destroyed, and his kingdom dismembered or annexed. Enemy subjects are immune from maltreatment; for, as Kātyāyana points out, the war was not waged with their sanction (p. 139). A defeated kingdom must be allowed to function as of old, though as a tributary. Its ancient customs and laws must be conserved and left to function as in the past. Compelling a conquered people, on *any* ground, to adopt the laws and customs of the conqueror, is repugnant to both *Dharma* and *Nīti*.¹ Not only do smṛtis like those of Manu (VII, 203), Viṣṇu (3, 42) and Yājñavalkya (I, 342)² insist on the equity of preserving the constitution and laws of the conquered kingdom and the conservation of its customs, but on grounds of prudence also, the same injunction is given by Kaṇṭilya, who goes so far as to advise the conqueror to make himself acceptable to the conquered people by adopting himself their modes of life, customs, dress and language.³ It may be remembered that this was done by Alexander the Great after the conquest of Persia. The sins of the conquered ruler are not to be visited on his people or state. "Even though the enemy may have been wicked" says Kātyāyana (VM. p. 411), "the conqueror should not destroy his kingdom." After victory, the conqueror is enjoined by Manu (VII, 201) to grant cultivators in the conquered kingdom remissions of taxes, for one or two years, in order that those who had already suffered in the war, might not suffer further.⁴ A

¹ शुक्लातिसार. ४, ८, २०१.

² *inf.* pp. 138-139.

³ XIII, 5 Modern conquerors have also adopted these methods of conciliation.

⁴ भेदातिथि(७, २०१)यथा—कुटुंबिनां परिहारार्थं स्थितिः यथावृत्त विशिष्टकर्माणुलक्प्रवेशानां प्रदानेन तथा तथा वा संवत्सरमेको द्वयो वा दशात् । उक्तानां पौरजात्रपदव्यानां स्थापयेत् —“तैः गैः खात्यकुराणात् अस्थानमुपचितं तेषामपि आरक्षान्तं यथा स्वं स्वं व्यापारं अनुतिष्ठन्तु” इति ।

general amnesty is to be proclaimed. No one is to be penalized for his loyalty to his king, or, for what we now call "war-guilt." If, after all these gracious acts, the conqueror finds the people still devoted to their old rulers, he should set on the throne a member of the old dynasty. Rājadharma does not sanction the exaction of territorial concessions from a conquered enemy,¹ or of an indemnity to cover the cost of the war. A king is indeed described as making war for getting additional territory, but it clearly signifies supremacy rather than annexation. To compel cessions of territory or to insist on indemnities is akin to *asura-vijaya*, not *dharma-vijaya*.² Conquered territory should be gradually evacuated.

BOOTY

It is contrary to Rājadharma to sack a captured town. Booty is defined as only what is taken on the field of battle, and it does not include loot. All booty belongs in theory to the king. The smṛtis state some exceptions to this principle. The old rule of Gautama (I, 20-23)³ is that the soldier gets the spoils, but chariots and riding animals belong to the king, even if they have been won by a private in single combat. All other booty, goes to the common stock from which the king will make suitable rewards to those who deserve them for their contribution to the victory.⁴ In Manu, (VII. 96) the old rule is relaxed in favour of the soldier. He can hold what he has won, if it be chariots, elephants, umbrellas, grain, animals and women. Medhātithi rules that everything else must go to the king, viz. arms, conveyances, gold, silver, buildings, cattle etc.⁵

¹ शान्तिपर्वणि, १६, २०, यथा—

² जित्वा न हरति इव्यं स त्रुपः स्वर्गमात्रितः ।

³ This is why the king is enjoined to mark the behaviour of his soldiers in battle (*Manu*, VII, 194, *infra* p. 130).

⁴ “स्वर्णं रूपं-भूम्यावसकादि राजा एव । एवमर्थं परिगणितम् । आयुधसंवाहनानि राजा एव । धान्यादीनां पृथगुपादानात् धनशब्देन गो-महिष्यादिक्षुन्यते । तथा राजधनव्याधिमिति प्रयुक्तते” (मेधातिथि, ७, १६) ।

⁵ See W. J. Wilson, *History of the Madras Army*, 1882, I, 120, 160; II, 336-339; IV, 193-212. In 1758 the Crown transferred by letters patent its rights to all plunder taken by their troops and ships to the East India Company. After this was done, the Company of its own accord consented to one half of all such booty (or prize money) being given to the troops with the exception of cannon, military stores and ammunition. The distribution of prize money raised many undignified and acrimonious controversies after every war.

Even the soldier who gets his share of the booty should voluntarily present a choice object to the king (Manu, VII, 97). These wholesome rules are obviously intended to prevent indiscriminate plunder and such scramble for the spoils of the war, as was to become an ugly feature of the campaigns of the East India Company.

War conducted on the lines laid down by Rājadharma has the great merit of not leaving behind any lasting bitterness among a conquered people or of generating in them a hankering for revenge, such as would lead to another war. Rājadharma wisely recognized that moderation in victory gives the only real assurance of lasting peace. The struggle for supremacy among rulers was not to degenerate into wars of peoples.

Except world opinion, there is no other sanction behind the humane principles of war enunciated by Dharmasūtra. Violations of the rules of chivalrous war can only be visited by public condemnation. The treacheries in the war, which preceded the accession of Hārṣa (608 A.D.) roused universal reprobation.¹ In the struggles between the Cālukyas and the Pallavas their respective capitals were burnt down.² The harsh and ignominious treatment accorded to the heroic Muñja (Vākpatirāja), after sixteen successful campaigns, by his old foe the Cālukya Tailaapa, roused the indignation and horror of his contemporaries.³

ETHICS OF VIOLENCE

War is the last resort of kings. It is not to be started hastily. The injunction to try every means of averting it is due less to the dislike of the evil that it brings in its train to both combatants and to non-combatants than to the uncertainty

¹ Hārṣa's brother Rājyavardhana was treacherously assassinated. His sister Rājyashri was married to Grahavarman, the Maukhari king of Kanauj. He was defeated and killed, and Rājyashri was imprisoned with "fetters kissing her feet." See Bāpa's *Hārṣa-carita*, Ucch. VI, *passim*.

² Kānci, the Pallava capital was sacked by the Cālukya Pulakesin II (c. 609 A.D.) Narasimhavarma I, retaliated, and destroyed Vatapi, the Cālukya capital. (J. F. Fleet, *Dynasties of the Kanarese Districts*, 1896, p. 328.).

³ *Ibid.*, p. 432. See, Merutunga's *Prabandha-aintamāṇi*, which describes Muñja's sufferings (pp. 34-35), and D. C. Gangoly—*History of the Paramara Dynasty*, 1933, pp. 56-61. Muñja, like Belisarius, had to beg his food in the streets, before being put to death.

of victory for the king who starts the war. The fortunes of war are governed by visible and invisible causes. Precautions may be taken against the former. To avert disaster due to the latter, the only course is to secure superhuman support. While *ahimsā*, aversion to inflict pain, is held up as an ideal of personal conduct, it is recognized that it is impossible to avoid the infliction of pain in the universe as constituted. He who inflicts pain accumulates *dus-karma*. Its effects will survive death and pursue him in after-life. Pantheism and the doctrine of the all-pervasive Ātman combine to restrain the disposition to hurt. But infliction of pain is often needed for ultimate relief. A teacher who punishes a refractory pupil causes immediate pain for the reformation and ultimate good of the pupil. The physician causes pain in order to banish it altogether from the patient. The king restrains and punishes wrong-doers, so that they may be purified by punishment, others might take a lesson from their fate and avoid similar wrong-doing, and in order to protect the people. One may hurt an assailant in self-defence, or oppressors of the poor and the helpless.³ Pain may be caused by carrying out the Vedic injunctions in animal sacrifices. The *himsā* caused in such sacrifices is declared to be *ahimsā*.⁴ One may be outraged by the sight of harm done or impending to Brāhmaṇas, cows and women and take up arms to defend them, using violence to resist violence.⁵ One may take up arms in defence of his home and country. Lastly, a person may be obliged to fight because he is engaged on a salary to fight for his master, or it may be a matter of duty to him, owing to his *varṇa*. A *kṣatriya* should not die in bed.⁶ In every one of these cases, the

¹ *Mahabharata*, *Anusasana*, 227, 3-5. See Sir P. S. Sivaswami Aiyer, *Ahimsā and Asatḥa*, 1941, *passim*.

² *Manusmṛti*, VIII, 350, and *Mahabharata*, *Santiparva*, 14, 89—आत्मायनमायान्तं अपि वेदान्तपारगम् । जिधांसन्तं जिधांसीयान्न तेन धूणहा भवेत् ।

³ *Manusmṛti*, v, 44—या वेदविहिता हिंसा नियताऽऽस्मिन् चराचरे । अहिंसासेव ता विद्यात् वेदाद्यस्मौ हि निर्बभौ ।

⁴ *Ibid.* X, 62—ब्राह्मणार्थं गवार्थे वा वेदत्यागोऽनुपस्थृतः । स्त्रीबालाम्युपपत्तौ च शाशानां सिद्धिकारणम् । Even persons who are out-castes are redeemed by such acts.

⁵ *Visṇusmṛti*, 3, 44—नास्ति राहा॑ समरे तनुत्यागसद्वा॒ धर्मः । *Mahabharata*, *Santiparva*, 97, 23.25—धर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छश्यामरणं भवेत् । विद्युजन् क्षेमपित्तानि

violence or pain that is caused is not merely defensible but is positively meritorious. It is the aim of man to overcome sin. Among the many ways of doing so is the performance of the horse-sacrifice (*Aśvamedha*). Even a mortal sin like that resulting from the murder of a Brāhmaṇa is destroyed by the performance of the horse-sacrifice. There is Vedic authority for the belief.¹ According to Gautama and Manu, if the murderer of a Brāhmaṇa first confesses his guilt and then bathes in the water in which the king, who has completed the horse sacrifice, has had his lustration, he is freed from his sin.² It was a matter of caste prestige for a *kṣatriya* to do the horse sacrifice.³ It enables a king to gain all his objects, gain all prosperity and win all victories if he performs it. The sacrifice will be ruined if an enemy gets hold of the sacrificial victim, i.e., the horse.⁴ Accordingly, only a powerful king can give the needed protection to the animal. Wars must result from the undertaking of this sacrifice.

Again, loyalty to an ally, desire to extend one's dominion, and desire to obtain wealth may induce a ruler to make war.

In all such cases, the test of real *ahimsā* is its practicability. *Ahimsā* becomes synonymous with *needless infliction of pain*.

Once it is conceded that war is justifiable on *varga-dharma* or *guna-dharma*, it becomes obligatory for combatants to do everything that would ensure success. The zealous exertion of the soldiers, or others who take part in the struggle, is needed for ultimate victory. Doubters must be reassured, slackers stirred up, the timorous heartened up, and assurances of advantages not realizable except through death in battle have to be held out to the fighters. A paid retainer or soldier, who refuses to fight for his master, is guilty of the sin of ingratitude

कृपणं परिदेवयेत् । अविक्षतेन वेहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्ति तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः । न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशास्यते ।

¹ अपि चैतेन ब्रह्महत्यामतररद् सर्वे पाप्यानं लरति ब्रह्महत्यां योऽध्यमेषेन यजते (तैत्तीय-संहिता, ५, ३, १२, १, २). See also *Gautama*, 19, 9 and *Vasisiṣṭha*, 22, 6.

² *Manusmṛti*, XI, 82—शिष्ठा वा भूमिदेवानां नरवेदसमागमे । स्वमेनोऽवभृतक्षातो-द्वयमेषे विमुच्यते ।

³ Its complexity, difficulty and rarity raised the prestige of the *Kṣatriya* who performed it.

⁴ P. V. Kane—*History of Dharmasūtra*, II, 1941, p. 1233.

(*kṛtaghnatā*). A *kṣatriya* cannot show his back to the enemy. In the quaint language of Yama (*inf.* p. 130) a *kṣatriya* has the Brāhmaṇa 'on his back,' and he must not expose him to the enemy. There is no higher duty for him than to die in battle. He who fights straight in battle (*akūṭairāyudhaīḥ*) and loses his life in it, goes to heaven, like a Yogi (Yājñavalkya I, 304). The *kṣatriya* who dies in defence of his people wins the same fruit as he who does a horse sacrifice (Devala, *inf.* p. 133). He goes to the heaven of Indra. He dwells there as long as there are particles of dust stained by the blood oozing from his wounds (*inf.* p. 133). There is no death equal in merit to that in battle for kings.¹ The king killed in defence of the property of Brāhmaṇas is the spirit of sacrifice incarnate (*sākṣāt yajñadharmaḥ*, p. 134). There is no greater sin for a *kṣatriya* than flying from a battle (Vyāsa, *inf.* p. 134). The soldier who flies from battle takes over all his ruler's sins, when he is killed in flight; and whatever merit he has accumulated till then goes to the king (*Manu*, *inf.* p. 135). Every step taken by one who deserts his king in battle is equal in sin to Brāhmaṇa-slaughter (*Parāśara*, p. 135 *infra*). There is no other way of requiting the king's wages than dying for him in battle (*Ādityapurāṇa*, *inf.* p. 135). He who dies in battle stands in no need of the usual funeral ceremonies; he communicates no pollution to his relations by his death. Thousands of celestial damsels wait for the hero who dies in battle exclaiming "He will be our husband." The hero who listens unmoved to the tale of woe of a Brāhmaṇa, without going to his rescue, goes to Hell, (*inf.* p. 136).

Such are the exhortations to the soldier to fight to death. Lakṣmīdhara devotes much space to the topic. It is permissible to see in it the reaction to the conditions of his age, when the death struggle with the Muslim invader had begun, and it was vital that every Indian should be stirred up to the patriotic and pious duty of fighting for his king, country, culture and religion, and, if need be, of dying for them. Doubtless such appeals were addressed to soldiers before a campaign or a battle, and powerfully helped recruitment, mobilization and resolute fighting.

¹ In 1250 A.D., Rāwal Chachik of Jausalmir fearing the ignominy of death by mere age, begged the Langa prince of Multān to give him "the gift of battle (*yuddha-dāna*)" and died in the battle after performing prodigies of valour (H. B. Sarda, *Hindu Superiority*, 1917, p. 53).

SUPERNATURAL SUPPORT

The army would gain confidence from the knowledge that supernatural agencies had been enlisted by the king in its support. Happiness and suffering in this existence are not wholly due to the actions done in former births, but they affect the disposition, character and instincts of a person in this life. One's actions in this birth, as affected by the *vāsand*, the mental and moral traits, which constitute his initial equipment in life, may be responsible for his good fortune or bad luck. A wise ruler therefore tries to avert and to correct any tendencies to misfortune or ill-luck by taking precautions governing his own conduct, as well as by expiatory or propitiatory rites prescribed by his spiritual guides. Omens and portents must be carefully studied, partly because they convey warnings to a king not to run risks, and partly to suggest means of propitiation of the offended divinities, whose displeasure bodes misfortune. Lakṣmīdhara deals with such indications with some fulness. The king is also advised to pay heed to the warnings or hopes conveyed by dreams. Knowledge of dream-lore is held essential in normal times and even more in the conduct of war (pp. 116-122). The health and efficiency of the army are ensured by the regular performance of *nīrāñjana*, or lustral purification, every year in the month of Āsvina, and again specially before an army is put on the field. This ceremony is not explicitly advised by Lakṣmīdhara, in the preparations for war, probably because it was a routine observance. Mitramisra and later writers deal with the rite very fully. Before the commencement of the march the king should take a 'bath of victory' (*jayābhiseka*), which should be followed up by a special *nīrāñjana* and a *ghṛtakambala-sānti* (op.cit. pp. 340-396). The ritual is described from the *Līngapurāṇa*, a work which Lakṣmīdhara often draws upon. An ordinary *pūja* to the gods should follow the victorious termination of the campaign (p. 137), and be accompanied by largesses to Brāhmaṇas.

STANDING RELIGIOUS OBLIGATIONS

Belief in the efficacy of the worship of the gods and of the performance of certain rites is responsible for the indication by

Lakṣmidhara of such of them as seemed to him to be important enough to deserve special mention and description. The last seven chapters of his *Rājadharmakāṇḍa* are devoted to them. They are simply reproduced by Mitramisra. The Purāṇas inculcate the worship of many deities and the performance of numerous ceremonics. It has to be presumed that Lakṣmidhara, who has furnished a list of seven of these, felt that they should not be neglected by a king who desired to be prosperous.

1. DEVAYĀTRĀ (FESTIVALS IN HONOUR OF DEITIES)

Certain *tithis*, *nakṣatras* and months are associated in sacred legends with particular divinities. To worship a deity on such a conjunction is specially efficacious, and the festivities in honour of the deity should *terminate* on that date. The first lunar day is sacred to Brahmā, the second to the goddess of learning, the third to Gaṅgā, the fourth to Viṇāyaka, the fifth to the Nāgas (serpents), the sixth to Skandha, the seventh to the Sun, the eighth to Rudra with his attendants as well as to Indra, the ninth to Durgā and the Mothers, the tenth to the Earth-goddess, the eleventh to the Creator and to Viśvakarmā, the twelfth to Viṣṇu, the thirteenth to the God of Love (Kāma), the fourteenth to Kapardin, and the full-moon day to the Visvedevas and the Moon-god. All these come in the bright fortnight. In the dark half of the month, the Manes are worshipped on the New Moon; Yama (the god of Death) on the fourth and fourteenth. Every day is auspicious for the worship of the Supreme Being, Nārāyaṇa. The festivities are to last atleast seven days in each case. For each day particular duties in connection with the festival are indicated. These are all annual functions, and they are to take place in the temples concerned in the six months following *Vaisākha*. They grant lasting prosperity (p. 181). In any kingdom in which these festivals and worship are neglected, the harvests are destroyed by floods or by drought, and famine and pestilence follow. The king's duty is to see that such calamities are averted by insisting on the due performance of the worship of the above gods (p. 181).

2. KAUMUDĪ-MAHOTSAVAM

Kaumudimahotsava is special festival dedicated to Siva culminating on the full moon day in the month of *Kārtika*. Its

special feature is illumination of all houses during the whole month preceding, practice still followed. Animal sacrifice on the days is enjoined for the king, who is to take the lead in organizing and observing the festival.

3. INDRA-DHVAJOCCHIRĀYA (RAISING A FLAG STAFF OF INDRA)

The ceremony consists in the erection of a flag-staff on the eighth day of the bright fortnight in the month of *Bhādra-pada* (August-September), or on the day in which the constellation *S'ravaṇa* occurs in the bright fortnight of the month of *Āsvina*. It is a public ceremony to be done by the king himself, with due pomp, attended by his court (p. 189). The erection of this flag-staff and its worship, according to a ritual, which is fully described, destroys all threats to the kingdom (*samasta ghorāṇām nīṣanam*) and ensures constant victory (*jayadām*). The staff represents the staff of victory, which Viṣṇu obtained from S'iva. From Him it passed on in succession to Brahmā, Indra, Soma and the patriarch (*Prajāpati*) Dakṣa. From the days of Dakṣa, kings are said to raise this flag-staff. The king who annually erects it becomes the lord of the world and his kingdom never suffers from want of rain (p. 190). Elaborate rules are given in regard to the choice of the tree for the flag-staff. It should be one of seven named kinds, and be absolutely flawless. It should not break or get injured when cut down or transported, as various misfortunes will follow such mishaps, e.g. death of the queen. The pole should be crowned with a banner. It should not become a roosting place for inauspicious birds. On the night of its erection, the king and his priests should keep awake to guard it. The staff itself should be worshipped with appropriate Vedic hymns. Lakṣmīdhara's account is extracted from the *Devīpurāṇa*. There is in the *Mahābhārata* an account of the gift of a banner (*dhvaja*) by Indra to king Uparicara of Cedi, of his ceremonious worship of it, displayed on a pole in a special festival, of Indra's pleasure thereon, and his pledge that who-soever celebrated the festival shall be free of all calamities and be assured of victories (*Ādibarva*, 64 36-38). The flag-staff is represented

there as standing for India. Literary references show that the erection of the pole was the signal for the commencement of popular festivities in a kingdom. Neither Nilakantha nor Anantadeva has prescribed the festival, for the good of the state, as Lakṣmīdhara and Mitramisra have done.

4. DEVIPŪJA IN NAVARĀTRI¹

The nine days beginning with the New Moon in the month of *Kānya* (September-October) are prescribed for *pūjas*, to the three goddesses, Durgā, Sarasvatī and Lakṣmī. The *Devipurāṇa* enjoins the worship of *Durgā*, in her aspect as the destroyer of the buffalo-demon (*Mahiṣasura-mardini*), on the night of the eighth lunar day. After worship, the king is to decapitate with his sword at midnight a sacrificial animal (*pasu*), and the blood of the victim is to be offered to the god *Niruti* (p. 194). The night is to be spent in worship of the goddess and the Mothers, and followed up next day by a procession in which the image of the goddess is taken round in a festal car. The sacrifice is prescribed for the attainment of fame, sovereignty, children, longevity and wealth (*yas'o-rājya-putrāyur-dhanam*). This popular Sākta rite is still celebrated in many parts of India on the night specified, but the victim is now a buffalo.

5. CHIHNA-PŪJĀ (WORSHIP OF EMBLEMS)

Another form of worship prescribed for kings, to ensure every form of prosperity to the king and kingdom, is that of the goddess Durgā, in different *pictorial* representation, each of which stands for her in *one* of her aspects. Worshipped as *Umā*, mounted on a lion, she destroys the king's enemies. The same result is attained by worshipping her as *Mahāmāya*, mounted on a monkey. Worshipped as mounted on the bird Garuḍa, she destroys epidemics, and so forth. For convenience, the pictures are to be drawn on banners, which are then to be worshipped.

6. GAVOTSARGA (LIBERATION OF COWS)

A number of cows, after being decked and worshipped with Vedic *mantras*, are to be marched between two upright poles,

¹ *Ibid.*, pp. 178-181.

then tied up and finally let loose. It is to be done on the new moon in the month of *Kārtikā* (October-November). Its fruit is relief of the kingdom from the six traditional calamities (*śad-itayāk*) viz., excessive rain, failure of rain, rat pest, locust-invasion, birds which eat away unharvested grain, and royal avarice. The last benefit shows that the commendation of the ceremony is even more in the interests of the subjects than of their ruler.

7. VASORDHĀRĀ

The last of the rites recommended for kings by Lakṣmidhara is the *Vasordhārā*. The word means 'stream of wealth,'¹ and refers to a thin stream of some liquid, usually clarified butter, (*ājya*), which is made to trickle slowly and continuously through a minute hole made at the bottom of a metal vessel hung above the fire-pit (*agni-kundā*). The rite is ancient, and is described in the Vedic Samhitās. In the Vedic ritual the stream of fluid flows from a *srūk* made of *udumbara* wood, which after the ceremony, is thrown into the Fire. The Fire god (Agni) is all-powerful. The object of the rite to secure for the sacrificer all the powers of the god. In the Purāṇas, the rite has been modified. The power in the Fire is described there as due not to Agni but to a more potent deity residing in the Fire. In the passages extracted by Lakṣmidhara, the divinity is described as Devī, who is specially pleased by this form of adoration. She is worshipped as above because she grants all wishes (*sarvakāma-pradāyikā*, p. 201). She resides in the Fire (*vahnishthā*). Every deity, approached through the Fire, grants some wish of the sacrificer. It is more so with Devī. In the Purāṇic ritual, which is reproduced in the text, a special building is asked to be erected for the ceremony (p. 203). A fire-pit (*kundā*), preferably square in shape (*sākram*), is to be made in the middle of the hut. The vessel from which the *ghṛta* (clarified butter) is to trickle down should be of gold, silver, or copper. The oily stream should descend neither too fast

¹ *Ibid.*, pp. 825-826 for a description of the *Indra-dhvaja* ceremony from the *Kausīha-sūtra*. It is often referred to as *Indramakha*. See *Bṛhat-samhitā*, ch. 43 for a story of its origin.

nor too slow. Devī is to be approached by her *mūla-mantra*, and the Fire is to be adored by the *homa* of *mahā-vyāhṛti*. Many deities are to be conceived as then present in the Fire (and latent in Devī). They are to be invoked with appropriate *mantras*. A prayer which is to be addressed to the Fire-god is also furnished (p. 206). The Fire is to be watched as its appearance will indicate the good or bad results that will flow from the ceremony. The effects of the rite may be strengthened by uttering specified special mantras (e.g. *mṛtyumjaya*). The value of the rite is greatest in destroying the enemies of a king (p. 211). But, the rite should not be treated as a substitute for the daily worship of the Fire by the King. All occasions are good for the performance of the rite, e.g. the anniversary of the coronation, the birth of a prince, the solstices, eclipses, the appearance of terrifying portents and rites for counteracting adverse planetary influences (*graha-kṛityopasamane*, p. 211). The benefits accruing to the king who performs the *Vasordhāra* are described with laudatory exaggeration, in a form which will make a powerful appeal to rulers and their advisers. Faith in its all-round power to ward off evils that threaten a king or kingdom is the justification for the inclusion of this comprehensive rite in a compendium meant for the guidance of kings.

The underlying idea in this rite is the response of Indra and the gods to sacrifices in their honour. Kālidāsa expresses the idea prettily.¹ His hero, Dilīpa milked the Earth for the gods, and Indra milked the heavens for their fertilizing showers. From this to the idea of a shower of wealth falling over the head of a royal sacrificer is only a step forward. The trickling of the *ghṛta* on the Fire, which is the universal agent of all the gods, is mimetic. It is a visible *vasordhārā*. The shower of blessings is invisible, but follows on the heels of the sacrifice. Ananda K. Coomaraswamy points to a pictorial representation of the idea in Amarāvatī. A seated emperor (*cakravartin*) is holding up his right arm, and a shower of coins is falling over his head. That is the divine response to the sacrifice.²

¹ *Raghuvamsa*, I, 26—*दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मत्तवा दिवम् । संपट्टिनिमये-नोभौ धधतुम्भवनन्नयम् ॥*

² See his *Spiritual Authority and Temporal Power in Ancient India*, pp. 68-69.

Sākta influences, which had become very powerful in the days of Lakṣmīdhara, substituted Durga for the Vedic gods, as present in the Fire or approached by offerings poured into the *agni-kunda*. The appeal of a rite, which promises to avert evil, in a time of peril and anxiety, is more powerful than that of one which offers only positive benefits. The drafts made on the *Sākta* Upa-Purāṇas, like the *Deviapurāṇa* and the *Kālikāpurāṇa*, by Lakṣmīdhara, in many parts of his digest, reflect the new spirit.

FREEDOM AND DESTINY: ROYAL ABHAYA

The definition of the scope and inter-relations of Freedom and Destiny, (*Pauruṣa* and *Daiva*) in Rājadharma has a specific aim. It is to infuse into the ruler a feeling of devout submission to God, and to Dharma, which derives its sanction from Him, and at the same time to teach him that only by his own exertion will his own duty, both as a man and as a king, be discharged properly. The magnification of the office and person of the king has two aspects : the exaltation of his position and the intensification of his personal responsibility. It is rank impiety for a ruler to become a fatalist, and allow things to drift. It is both foolish and futile for him to try to shift the burden of government as well as responsibility, to the shoulders of ministers, as the transfer will not relieve him of his personal liability. A king can shift his burden only to a successor. The world is bound by action (*Lokoyam karma-bandhanah*).¹ The sacrifices and religious acts, which propitiate the higher powers, spring from action (*yajñah karmasamudbhavah*).² Of all the terrors which living beings dread, starvation is the chief. The first impulse of a living creature is to sustain life by getting food. From hunger springs death.³ But, in the divinely ordained cycle, food springs from fertilizing showers, rain is the response of the gods to sacrifices made to them. The king is the chief sacrificer. Regal neglect of the pious duty leads to starvation, and all evils

¹ *Bhagavadgītā*, III, 9.

² *Ibid.*, III, 14—अशास्त्रविनिष्ठ भूतानि पर्जन्यादन्तसंभवः । यशात्प्रवति पर्जन्यो यहः कर्मसमुद्भवः ।

³ *Bṛhadaranyakopaniṣad*, I, 2, 1—अशनाया हि मृत्युः ।

that spring from it,—disease, disquiet and death. The impulse to action springs from Divinity (*karma brahmodbhava*).¹ It springs also from the good done in past lives. It is revealed in the instincts of the ruler, who models his life on the lines of Dharma. Evil of every kind, anticipated or experienced, infuses fear (*bhaya*). It is the supreme mark of the Divine Being to give all those who make pious submission to His will, an assurance that they will not experience any fear (*a-bhaya*). In iconography the attitude is represented in idols by the representation of the right palm held open, with the fingers tapering upward in what is termed *abhaya-mudrā*.² The coronation infuses divinity into the king. His first duty, after *abhiṣeka*, is to grant *abhaya* (assurance of protection from fear) to *all living beings*.³ (*inf.* p. 12). The fulfilment of this promise is signified immediately by the release of cattle and of a proclamation of the immunity of men and animals from molestation and death. (*ib.* p. 12).

RAKṢĀ THE COROLLARY OF A-BHAYA

The comprehensive duty of protection is the logical corollary of the assurance that no living being in the dominions shall experience fear, except of the consequences of its own misdeeds or crimes. Protection is the first—and the last—duty of kings. It includes guarding the subjects from every conceivable harm, objective and subjective, natural and supernatural. It carries the implication of *active* state intervention to secure the aim. Security from invasion and from internal disorder will not cover the whole area of the duty. It is not enough for the state to keep the ring; its action must be positive as well as negative. A king is more than a crowned policeman. He must remove not only the immediate causes of fear among the people, but must strike at the root causes of social misfits and endeavour successfully to remove them. Perpetual vigilance and ceaseless activity are the prices which he must pay for his exalted position. For everything that goes wrong he alone is morally responsible. It is the function of those conversant with Rājadharmā to

¹ *Ibd.*, III 15—कर्म ब्रह्मद्वयं विद्धि प्रवाक्षरसमुद्गवम् ।

² अभयं सर्वभूतेभ्यो संयक् तत्र दधाति च ।

indicate to the king the ways and means of fulfilling his obligations.

THE KING-IN-COUNCIL.

The constitution of a council of ministers and of an organization to carry on the administration (*rāstra-samgrahayam*) of the state are among the means devised to help the king in his all-round duty. It may be noted that every minister or adviser of the king is expected to be conversant with the principles of Dharma and to be imbued with zeal for conducting himself and helping others to conduct themselves in accordance with those principles. The king is brought up in a *milieu* favourable for his reception of Dharma. His education and training are so modelled as to give him an understanding of Dharma and a passion for it. But it is not enough to provide the mental and moral endowment of the king. No one is omniscient (*na hi sarvah sarvam jānāti*). Few, who have to take lone decisions, can be sure that they are not the results of insufficient knowledge and inexperience or of the impulse of the moment. This is the reason for insisting that a king must always consult ministers. He should not deliberate alone (*naiko mantrayet*) ; nor should he take counsel with many, as then there is danger of his decisions travelling outside the frontiers of his kingdom.¹ The elaborate precautions, which are advised when consultations are held (*inf. pp. 102-103*), are obviously intended to ensure the secrecy of the decisions. In a period of weak international law and of states more or less equal in strength and resources, there is always a danger of war. If war breaks out, he who has the initiative gets a decided advantage. In the social *milieu*, incitement to war always existed. Restriction of kingship to a caste of warriors, whose ideals comprehended the desire not to die in bed² and the winning of the supremacy which will enable them to perform the great sacrifices

¹ कविन्भन्दयसे नैकः कविन्न वहुभिस्त्वा । कविस्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ।
(अयोध्याकाण्ड, १००, १८) ।

² महाभारते (शान्तिप. १७, २५) यथा—न गृहे मरणं तात शत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौण्डीराणामशौण्डीर्यं अधर्मं कृपणव तत् ॥

that great conquerors can alone perform (e.g. *Asvamedha*, *Rājasiṣṭha* etc.), tended to produce, apart from personal bellicosity of kings, and of soldiers, a state of permanent political dis-equilibrium. But the results of an ordeal by battle are not always upto expectation. Avoid war, as victory through it is the violent (*jaghaṇya*) way of conquest.¹ The harm which wars do are recognized. The temper of the times made it impossible to confine a struggle to two kings. Others will be drawn into it by fear or by interest. The rules of humane conduct and chivalry, imposed by Dharma on the actual combatants, had no restraining influence on those who might *start* a war. The unpreparedness and weakness of a king may disincline him to begin a war, but if they are known to a powerful neighbour, he will begin it. Except in epochs in which large and powerful empires ruled over large areas, formed of many smaller kingships, there was always a danger of war breaking out. The means of preventing wars and of ensuring successful prosecution of wars, with external help, studied empirically, led to the formulation of principles and rules, which, formalized and classified, passed into treatises on *Rājadharma* and *Arthaśāstra*. The most valuable part of such knowledge would be secret, and those who possessed it in a high degree would be chosen as royal advisers. The unstable political conditions are reflected in the increasing importance of the minister who advised the king on peace and war (*sāndhivigrahi*). A nice balance of power is indicated when a prime-minister has to take charge of the ministry of foreign affairs.

UPIĀYA, ŚĀDGUNYA AND RĀJAMANDALA

The theory of foreign relations of states is concentrated into three topics, which, in accordance with Indian custom, are again crystallized into a specific number for each. Ways and means are indicated by the *upāyas* (policies) and the 'expedients'. The former are four : appeasement or conciliation (*sāma*), subsidising or gifts (*dāna*), sowing discord (*bheda*) and punishment or war (*danda*). This is the enumeration of Dharma-

¹ शान्तिपर्व, ९४, १, यथा—अगुद्देशैव विजयं बद्धेष्टुधाधिपः । जप्त्यमाहुर्विजयं
युद्धेन च नराधिप ।

sāstra. Well applied, says Yājñavalkya (I, 346), they are helpful, and the last, Daṇḍa is to be used only if all the other three fail. War is to be the last resort. The *Mitakṣarā* points out that the four expedients are not merely political but are of general applicability in life.¹ Manu (VII, 109) gives the quartette only a political application, and declares that the wise (*panditāḥ*) regard the first and fourth expedients alone as praiseworthy (*prasamsanti*). The efforts for conciliation must be sincere (*tathyam sāma ca kartavyam*).² The Purāṇas, following Nīti-sāstra, add three more *upāyas*, viz. *upekṣā* (ignoring), *māya* (deceit) and *indrajāla* (terrorization). The three practices are omitted by Lakṣmīdhara, who follows the higher ethics of sastra, condemning the use of deception and unfair methods. Mitramisra takes Daṇḍa to be two-fold and distinguishes between the application of force within and without the kingdom. This misconception of the real sense of Daṇḍa makes him go off at a tangent and bring in a resume of criminal law under the fourth *upāya*!

The concept of the six *guṇas* is also ancient. It is referred to in the *haccit* chapter (ch. 100) of the *Ayodhyākāṇḍa*, in Sri Rāma's interrogation of Bharata (sl. 69-70). Manu has a long passage, which Lakṣmīdhara has cited in full without comment. The six are—*sandhi* (agreement for mutual co-operation in war), *vigraha* (hostility), *yāna* (marching troops against the enemy), *āsana* (armed and ready to intervene), *dvaividhībhāva* (explained later on by Manu as division of one's army into two) and *āśraya* (subordinate alliance with a powerful ruler for help against an enemy). As virtually all neighbours are regarded as potential enemies, if the frontiers of their kingdoms march with one's own, diplomatic activity must be constant to prevent an enemy stealing an advantage. In explaining them, Medhātithi would make them subserve internal development even more than furnish safeguards against foreign aggression." These are, he says³ the 'six measures of policy ;' "and from among these, he shall

¹ एते सामादयो न केवलं राज्यध्यवहारविषयाः, अपि तु सर्वलोकव्यवहारविषयाः । (१, ३४६) ।

² महाकुलीना ऋज्ञो धर्मनिश्चा जितेन्द्रियाः । सामसाध्याः न चातर्थं तेषु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं साम च कर्त्तव्यम् । (मत्स्यपुराण, वी. मि., पृ. २७१) ।

³ Jha's trn., III, 371.

have recourse to that one by means of which he feels that he would be enabled to erect fortifications, capture elephants, dig mines, carry on trade, cut down forests, raise embankments around fields in tracts not irrigated by rain, win the wealth of other people, and so forth." If this is the purport of the 'six means,' it has travelled very far from the aims stated by Kauṭilya. That the six were meant to cover all conceivable means of securing state ends, and that they were so interpreted, from time to time and from occasion to occasion, as to make this comprehensiveness possible, may be deduced from the above explanation as well as from the very different interpretations of the terms themselves. Thus, for *dvaidhibhāva*, Manu himself supplies an illustration, *viz.*, division of forces into two, one apparently marching against the enemy while the other remains behind to prevent a rear attack by the neighbour on the other side, who is also a potential foe. But, Medhātithi (VII, 160) interprets the term as putting forward at one and the same time terms of peace and war *i.e.*, an ultimatum (VII, 167). He gives an alternative explanation of *dvaidhibhāva*, in that *sloka* itself : *dvaidhibhāva* is resorted to by way of favouring divisions of the army, so as to give all divisions of the army equal opportunities of securing booty.

Kāmandaka (XI, 24-27) takes the term to mean double-dealing, and even double-crossing. Carrying on secret negotiations for peace with two foes simultaneously without an intention of keeping the pledge, joining one of the two foes against the other, or, if found out by both enemies, allying himself with a third power against both are his illustrations of *dvaidhibhāva*. Carrying on negotiations for settlement, while arranging for a sudden attack, as Japan did before the attack on Pearl Harbour, will come within this category. It is evident that the original sense of this and other terms had long passed out of recollection, and that their citation in Rājadharmā from Manu, without comment, might give the opportunity for interpreting them as suited to circumstances, and cloaking them under Dharma sanction. Whatever is stated in Manu and is intelligible without comment is to be taken as mandatory. The injunction to weigh one's strength against the foe's, from accurate information gained from his intelligence department, is sensible advice to a king. So is

the exhortation to persist in a course once decided on, in spite of disappointments and set-backs (*inf.* p. 11+).

The *Rājamaṇḍala* (circle of kings) is a third ancient concept, which is to be found in the epics and in the most ancient works on Arthaśāstra. It was developed by discussion and several views of its component number are recorded by Kāmandaka (VIII, 16-52). Among writers on polity, whose writings are now lost, Maya stood for a *maṇḍala* of four kings, besides the *vijigīṣu* (the king who wishes to embark on conquest), Puloma for one of six, Uṣanas for one of twelve, Br̥haspati for one of eighteen, Viśālakṣa for one of fifty-four, and lastly Parāśara, for a group composed only the two foes and no others. The followers of Manu are said to stand for a circle of twelve kings, and as each king has five *prakṛtis*, each of whom must count, viz., *durga*, *rāstra*, *kosa*, *mantri* and *bala*, there are sixty *prakṛtis* and twelve kings, making seventy-two in all. This is the *maṇḍala* which Lakṣmīdhara has accepted.¹ The basic ideas of the theory are five. (1) Common frontiers cause constant friction and outbreak of hostilities, making immediate neighbours natural enemies. (2) Common enmity unites against a king his neighbours on opposite sides. (3) One whose boundaries march with those of two opposed kings, is forced into a neutral position (*madhyama*), as his interests are divergent from those of both combatants. (4) It is unwise for a king to advance against an enemy without taking care of his rear, for the protection of which he must leave behind adequate forces, unless he can embroil the neighbour immediately behind him (*pārṣṇigrāha*) with the king further on (*ākrama*). (5) It is rarely possible to secure alliances, other than natural, by treaties which will be observed. The emphasis on the *prakṛtis* implies that the weakness or disloyalty of any one *prakṛti* will cause harm to a belligerent and bring a corresponding gain to his enemy. The elaborate rules for the selection of *prakṛtis* and the devices for constantly watching their conduct suggest that attempts will be made to tamper with their loyalty, either before or after the commencement of hostilities. The prescription of individual consultation with the *prakṛtis*, in place of cabinet discussions, and the repeated injunctions to the king to keep his own counsel till his actions show what he would

¹ As also Kāmandaka.

be at, point to this possibility also. The *smytis* contain warnings against ministers who may succumb to the enemy's blandishments, if they are dishonoured by their own master, and they prescribe measures to test fidelity (*anurdgapārāgau*).¹ Even those who stand nearest a king, such as the Queen, the Yuvarāja, the princes of the blood, the commander-in-chief, and the ministers, burning with suppressed anger, against the king, may prove amenable to the enemy's approaches. But, a king will be ill-advised if he tries to set some of his own men against others, as he will then be ruined even without an enemy to assail him.² The policy of "divide and rule" is rejected in Indian polity as fatal to the king who practises it in his own dominions. This is why both Manu and Yājñavalkya advise a king, who wishes to prosper, to act without guile in dealing with his relations and friends (*snigdheṣu ajilīmī, suḥṛtsu ajilīmāh*, p. 21 inf.) The "friend" is defined by Medhātithi in this context as a zealous and loyal servant or minister. Duplicity will not beget loyalty.

INDIAN THEORY OF THE STATE

Lakṣmidhara's treatise, like all post-Manu writings, regards monarchy as not only the normal form of government, but as almost the only approved form. The king is at the head of the state. The definition of his powers and privileges indicates what the state is competent to do and not to do. The king is the state and the state is the king. Not only all executive authority, but all executive responsibility, is concentrated in the king. Kingship is a necessary, but not a natural institution. The deterioration of the moral nature of man made a controlling authority necessary to prevent the strong devouring the weak. Dharma furnishes the pre-ordained means of overcoming the downward pull in human action. Organization in *varṇa* and *āśrama*, and in varied functions, for each of which there is its peculiar moral norm (*guna-dharma*), arrests human degradation and helps man to overcome the disposition to evil-doing. It is the function of the king, i.e. the state, to maintain the norms, in order that society may not dissolve and that the individuals who compose

¹ inf. p. 154.

² inf. p. 128.

it may succeed in the aims of life (*phruṣṭhāt*). He discharges the function by the exercise of power (*dāyaka*) to which every one submits, so long as it is exercised in accordance with Dharma. Every one is under Dharma, including the king and the state. No human being is competent to change the norms set by divine authority. The definition of human activity in accordance with them is the task of Dharmasāstra. To see that conduct conforms to Dharma is the duty of the king, i.e., the state. Dharma is eternal. It is also immutable and cannot be modified by human agency or even by the gods. It is the sun of a moral universe.

Vis-a-vis Dharma the king (or the state) is only a subordinate. Dharma is king over kings. The power to make laws, which will modify or repeal Dharma, is not vested in any human authority. The king's edicts (*rājasūsanam*) may elucidate what is ordained by Dharma, it may supplement it in ways that harmonize with its letter and spirit, but it cannot change it even to the smallest extent.¹ Whatever is specifically enjoined by Dharma is beyond human power to alter. The legislative capacity of the state is restricted to making *rules*, not *laws*, i.e. to subordinate legislation, such as executives are now armed with, for social convenience. To miss any duty, however small, which is enjoined is dereliction, whosoever be the person committing the default. The outlines of Dharma are inflexible. The determination of the extent to which there is freedom to act, within the lines laid by Dharma, is the task of jurisprudents and *sīsthas*. In this sense the constitution of every ancient Indian state was *rigid*.

But within the limits laid down, there is scope for much individual freedom of action. A person may not change his *varṇa*, but change of occupation was permissible in special circumstances. Inquisition into private activity was restricted to watching social conformity to norms, and police needs. He who fulfilled the duties of his station in life was free. Frontiers of states were not closed. The ascetic, the student, the trader and the pilgrim moved freely from one jurisdiction to another. Large movements of population, necessitated by famine, or oppression, were possible, and some are known to history. One

¹ *Rajadharma*, pp. 132-137 for a discussion of the topic and references.

method of escaping tyranny that is suggested in the epics is getting beyond the territorial jurisdiction of the power that oppresses. The "freedom" struck foreign observers like Fa Hien (c A.D. 400).¹

The state was only one of many devices for maintaining the balance of the Universe. The king is not the *sole* upholder of the community. Spiritual authority has to co-operate with the secular. "The king and the Brahman uphold the universe." Society needs economic props; otherwise it crumbles. The Vaisya and the Sūdra are no less necessary for social stability than the Brāhmaṇa and Kṣatriya. This is symbolized in the rites of coronation. The *varṇas* are not successive layers, one super-imposed on another, but co-ordinate. In Dharma there is social classification by birth and function, but no stratification. Similarly, the state functions side by side with non-political groups based on kinship, common enterprise, occupation, voluntary organization and propinquity.²

The special customs or rules of such organizations have to be allowed and enforced by the state.³ Even in the domain of personal law, in which the aim is obviously uniformity, the recognition of family custom (e.g. cousin marriage) is enjoined.⁴

Civil government being imposed on a society, whose constitution rests on sanctions which are transcendental, has to recognize the claims of spirituality side by side with political and economic activity. Scales of values are different from present day scales. Honour and deference are prized more than affluence, and status is determined by service. The basic assumptions of existence, among which the concept of this life being only a hyphen connecting two eternities is the chief, make it difficult to differentiate between "secular" and "spiritual." They give the acts of the state, as of individuals, an extension beyond one life. The taint of crime is removable by penance and by civil punishment. Rites of propitiation and expiation are brought within the obligatory duties of the state, in consequence

¹ *Travels*, trn., Giles, ch. XVI: "They have not to register their households, or attend to any magistrate or rules. Those who want to go away, may go; those who want to stop, may stop."

² *Ancient Indian Polity*, pp. 46, 63 and 99.

³ Gautama, XI, 22; Apastamba, II, 154; Baudhāyana, I, 2-12; Vasiṣṭha, I, 17; and Manu, VII, 11, 18, VII, 203, and VIII, 41, 42, 46.

⁴ See the discussion in P. V. Kane's *Vyavahāramayukha* (1926), pp. 199-204.

of these hypotheses. The stress laid on them is an index of the belief in their efficacy. The space devoted in the *Rājadharmakāndā* to non-secular acts, which offends a modern sense of proportion, would have appeared to those to whom it was addressed, as only proper. They would have seen lopsidedness only if such topics were dealt with perfunctorily, or were omitted altogether.

In theory, therefore, there was a sense in which the king was sovereign and absolute, and another sense in which he was not. Supreme legislative power, which is now regarded as the mark of sovereignty, the old Indian king did not have. A ruler who attempted to exercise such a power would have provoked more opposition than Akhnaton or Julian, when they ran counter to contemporary opinion and belief. But, in administering the kingdom in accordance with Dharma, there was no constituted authority which could challenge the king's action. As power went with responsibility, the sole responsibility of the ruler made for his independence of any rival authority. In that sense, the ancient Indian king was in *theory* absolute. It would have been also the political *practice*, if the checks provided by society had no power to restrain a self-willed king. But, such power largely accrued to society, which left it open to a ruler to defy Dharma only at his peril. Rājadharmā cites instances of rulers, who were removed for tyranny, and *Nitisāstra* is even more explicit. If the idea of his divine right went to an autocrat's head, it was corrected by the theory of the divinity innate also in the subject (*prajā-Viṣṇu*).¹ Transgression of duty *may* be visited by condign punishment of the realm, imposed by supernatural powers, which in turn will stir up the people against the ruler. In any case, vicissitudes will be more readily attributed to an erring king, who is unpopular, than to a popular ruler.

In practice, one will look for the checks provided against misuse of regal power in the institutions existing in society. How far could they resist absolutism?

To take the first *varṇa* first: the Brāhmaṇas formed only a minute part of the population. They were unarmed. By

¹ Candesvara's *Rājanītiratna*, p. 74. अथारम्य न मे राज्यं राज्यं रक्षतु प्रजाः । इति प्रजाविष्णुं साक्षिणं भ्रावयेन्मुहुः ।

inclination and training they could not oppose force to force. Unlike the priesthood in mediaeval Europe they were not organized under a common head, did not form a guild, and were not habituated to collective action. Unlike the Church, in Europe, they had no financial backing. Individually and collectively they were poor. Their income was irregular, and did not come from tithes, or payments made regularly to temple priests. Their educational work was done without salary. They were dependant on the patronage of the king himself. They could not intermarry into the royal family and create an aristocracy which could challenge the king. They could not replace the king by one of themselves. Their habituation to non-economic motives would ordinarily deprive them of the ambition to grasp power.¹ They had no more power than the king to make laws or to alter them. But their learning and austere lives will lend their criticisms of regal action much force, while a fasting unto death undertaken by even a single high-minded Brāhmaṇa will create a grave situation for the king. It is to this form of protest, known as *prayopavesa* that Brāhmaṇas resorted at last when oppression became unbearable. Kalhaṇa, who was a contemporary of Lakṣmīdhara, describes the application of this form of social pressure in Kaśmīr, and its effectiveness, till it degenerated into a device of habitual revolutionaries. Even then, its popular appeal was so great that special officials were appointed in Kaśmīr to watch those who threatened to fast as a protest.²

The Kṣatriyas were also numerically a small section of the population. They formed the back-bone of the army. The king is warned that a realm in which a *kṣatriya* starves soon faces ruin. They bore arms. Their relations to the ruler were however not feudal. The bulk of them were poor. The potentialities of trouble to an unpopular king were greater from this *varṇa* than from others.

Not only the king, but the whole community depended on the Vaisya and Sūdra. Most of the taxes came from the Vaisyas. They were the persons who stood to suffer most from insecurity

¹ Puṣyamitra, though a Brāhmaṇa, was also the first soldier in the kingdom.

² *Rajatarangini* was completed in 1149 A.D. See Canto VII, *passim* for instances, and Canto VIII, 428 and 658.

and invasion of personal and property rights. As Āryas the Vaisyas could not be enslaved, even in war. They were well organized, as were craftsmen also, in guilds, and were disciplined for common, concerted action. Each guild, and the community in each city, had its accredited leaders. Their opposition, or non-cooperation will paralyse even an unbelieving king, whereas the non-cooperation of the Brāhmaṇa, who refuses to help him to placate the gods, will hardly move a ruler who is a sceptic.

The ministers had no constitutional right to implement their advice, against a king, who will not accept it. But, the risk that the king will run from a disgruntled council, is indicated in the weightage given to ministers in the *Rājamāṇḍala*, in which, in Manu's classification they occupy sixty out of the seventy-two *prakṛti-sthānas*.

An effective brake on the king existed in his own slender resources. His prerogative rights were few and poor. Even the right of the king to treasure-trove was limited to a portion, if the finder was not a Brāhmaṇa. Rights to escheated property were also similarly circumscribed. A king may accept ceremonial presents, but not gifts coming under *dāna*. The description of Manu that "the king is lord of all" is complimentary exaggeration. His right to all the land in the kingdom is denied by *Mīmāṃsā*.¹ He is entitled only to one-sixth of the produce from land, and to certain other fixed ratios of income and to customs, excise and state monopolies. Agriculture and trade languish under misgovernment, and if they dry up the main sources of the king's income go. As against this, his commitments in expenditure are many and heavy. If he attempts to increase his income by such fiscal exactions as those that S'ankaravarman of Kāśmīr practised (of which Kalhaṇa gives a vivid description)² the resulting popular discontent will encourage a neighbour to invade his territory. An empty treasury, a sullen army, an angry priesthood and an enraged people form a combination which will spell ruin to a kingdom, in which these prevail, even on the first impact of invasion. The fear of such intervention must have been more effective in restraining the vagaries of an autocrat than

¹ *Sabara-bhāṣya*, VI, 7, 3; Colebrooke's *Miscellaneous Essays* (1871), I, pp. 320-321. *Ancient Indian Economic Thought*, pp. 179-181.

² *Rājatarangīni*, V, 165-181.

any constitutional machinery, empowered to call his actions into question.

But, the best of all checks is to bring up a king in a manner that will make it unlikely that he will prove blind to the dictates of Dharma and to the promptings of self-interest, which is best safeguarded by scrupulous attention to the beliefs even more than to the real interests of the people. The traditions of conciliar government and of careful recruitment of the ministry and the official hierarchy will effect a great deal, especially when the king is habituated to such methods of administration. But even more effective will be his education in all branches of Dharma, viewed comprehensively as Rājadharma, and the provision of a digest in which Dharma will be expounded in a manner which will make it clear to the people no less than to the ruler, and in which emphasis will be laid just on those features which a king should not miss if he should rise to the level of the ideal ruler, whose every act will reflect the inspiration of the divinity immanent in kingship. This is the task which has been essayed by Laksmidhara.

॥ श्रीः ॥

श्रीलक्ष्मीधरविरचितः

कृत्यकल्पतरुः

राजधर्मकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

ॐ नमो विघ्नराजाय निर्विघ्नफलदायिने ।

न्यायये वर्त्मनि यज्ञगद्यगुणवतां गेहेषु यहन्तिनो
 राज्ञां भूर्द्धनि यत्पदं व्यरच्यद्वाविन्दवन्द्रो नृपः ।
 तत्सर्वं खलु यस्य मन्त्रमहिमाश्रयं स लक्ष्मीधरः
 काण्डे शांसति राजधर्मनिचयानेकादशे पुण्यधीः ॥

प्रतिज्ञा (विषयनिर्देशः)

राजप्रशंसा प्रथममभिषेको गुणास्ततः ।
 अमाल्या अथ दुर्गाणि वास्तुकर्मविधिस्ततः ॥
 राष्ट्रसङ्ग्रहणं कोशो दण्डो मित्रं ततः पुनः ।
 राजपुत्राभिरक्षा च मन्त्रः षाङ्गुण्यमेव च ॥
 यात्राभिषिक्तकृत्यानि देवयात्राविधिस्ततः ।
 महोत्सवश्च कौमुद्या ध्वजोच्छ्रायविधिस्ततः ॥
 महानवम्यां पूजा च विधिश्चिह्नस्य चाऽप्यथ ।
 गवोत्सर्गो वसोधर्मरा पर्वाण्येकादशे क्रमात् ॥

1 I. O., एकादश क्रमात् is wrong as there are 21 Parvas.

अथ राजप्रशंसा

तत्र मनुः^१

राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतोऽभिहृते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रसुः ॥
 इन्द्रानिलयमार्कणमग्रेश वरुणस्य च ।
 अन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुंषि च मनांसि च ।
 न चैवं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सोऽग्निर्भवतु वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराद् ।
 स ङुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

नारदः^२

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥

1 VII, 1, 3-7; cited by श्री. मि., p. 10. Compare
 राजधर्मकौस्तुम, ch. 32 (pp. 243-248)

2 नार. स्त., (ed. Jolly) p. 219 [XVII, 26-31]

कारणान्विनिमित्तं वा यदा क्रोधवद्वां गतः ।
 प्रजा दहति भूपालस्तदाऽग्निरभिधीयते ॥
 यदा तेजः समालम्बेद्विजिगीषु रुदायुधः ।
 अभियाति परान्नाजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥
 विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
 प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥
 धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः^१ ॥
 यदा त्वर्थिगुरुन् प्राज्ञान् भृत्यादीन् पृथिवीपतिः ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा धनद उच्यते^२ ॥

मनुः^३

इन्द्रस्याऽर्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 सोमस्याऽग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाऽभिवर्षेत्तद्राष्ट्रं कामैरिन्द्रवतं चरन्^४ ॥
 अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोर्य हरति रक्षिमभिः ।
 तथा हरेत् करं राष्ट्रात् सम्यगर्कवतं हि तत् ॥
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥

1 Jolly, p. 219, reads वैवस्वतः स्मृतः

2 *Ibid.*, तदा स धनदः स्मृतः

3 IX, 303-311; cited by वी. मि., p. 19.

4 8'loka omitted in Udaipur Ms.

यथा यमः प्रियद्रेष्यौ प्राते काले नियच्छति ।
 तथा राजा नियन्तव्यः सर्वस्तद्वि यमव्रतम् ॥
 वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव हि हश्यते ।
 तथा पापाद्विगृहीयाद्वत्मेतद्वि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं हृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चन्द्रव्रतिको नृपः^१ ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु ।
 हुष्टसामन्तहिंस्य तदग्रेयं ब्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं ब्रतम् ॥

नारदः^२

अनादिश्चाऽप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः^३ ।
 दीपत्वाच्च शुचित्वाच्च यद्यसौ न पथश्चयुतः ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।
 शुचिश्चैवाऽशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥
 तस्मात्तं नाऽवजानीयान्नाऽकोशोन्न^४ विशेषयेत् ।
 आज्ञायां^५ तस्य तिष्ठेत्तु मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमात् ॥

1 इति॒को is the Udaipur Ms. reading.

2 XVII, 12 ; वी. मि., p. 21

3 Jolly reads (p. 217) :

अनिर्देश्यावनिन्द्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।

दीपिभवत्वात् शुचित्वाच्च यदि न स्यात्पथश्चयुतः ॥

4 वी. मि., p. 22, नाकोजोन विशेषयेत्

5 वी. मि., p. 22, आज्ञा

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
 स यद्ब्रूयादसत्सद्गा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥
 राजनामा चरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रदृक् ।
 न तस्याऽज्ञामतिक्रम्य प्रतिष्ठेरन्निमाः प्रजाः ॥
 रक्षाधिकारादीशात्वादूभूतानुग्रहदर्शनात् ।
 यदेव कुरुते राजा तत्प्रभाणमिति स्थितिः ॥
 निर्गुणोऽपि यथा खीर्णां पूज्य एव पतिः सदा ।
 प्रजानां निर्गुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥
 राजामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवन्ते पथः प्रजाः ।
 च्यवहारस्तोऽज्ञेयः शांसतो राज्यशासनम् ॥
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चारित्रविधयः कृताः ।
 चरित्रेभ्योऽप्यतः प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥
 तपःक्रीताः प्रजा राज्ञः प्रभुरासां तथा नृपः ।
 तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता तासां तदाश्रया ॥

 ‘चारित्रविधय’ राजकृता भागादिव्यवस्थाप्रकाराः ।
 ‘राजशासन’ राजाज्ञा । ‘वार्ता’ कृषिपशुपाल्यादिवृत्तिः¹ ।

मनुः²

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नरस्तपेण तिष्ठति ॥

1 A. S. B., पाशुपाल्यादिवृत्तिः

2 VII, 8-13; cited वी. भि., p. 17

एकमेव दहत्यग्निर्नरं कुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥
 कार्यं चाऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विद्वरुपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 तं यस्तु द्वेष्टि सम्मोहात्स विनदयत्यसंशयम् ।
 तस्मात्त्वाशु^१ विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्भर्म यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिष्टं चाऽप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचारयेत् ॥

दण्डानुकृत्तौ मनुः^२

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चाऽवेक्ष्य शक्तितः ।
 यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाऽभिरक्षति ।
 दण्डः सुसेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
 समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

1 A. S. B., तस्य त्वाशु ; वी. मि., p. 28, तस्य शाशु which is a better reading.

2 VII, 16-19

राजेत्यनुवृत्तौ गौतमः^१

तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरज्ञन्ये ब्राह्मणेभ्यः । तेऽ-
प्येनं मन्येरन्^२ ।

बृहस्पतिः

बलेन चतुरझेण यतो रञ्जयति प्रजाः ।

दीप्यमानः स वपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

अङ्गिराः

गुरुवयेन भूपालः पापं दण्डेन भूयसा ।

संस्करोत्यवनाचैव तेनाऽसौ गुरुरुच्यते ॥

‘पापं’ पापकारिणम् । ‘अवनात्’ रक्षणात् ।

श्रीरामायणे^३

नाऽराजके जनपदे योगः क्षेमं प्रवर्त्तते ।

न चाऽप्यराजके सेना शश्वत् विषहते परान् ॥

विपालाश्च यथा गावो यथा चाऽतृणकं वनम् ।

1 11, 7-8

2 ‘तमेवंगुणसम्बन्धं राजानं उपरि स्थितं नीनैः समीपतः सेवेन् क्षत्रियादयः । अब्राह्मणा इति वक्तव्ये अन्ये ब्राह्मणेभ्य इति गुणवद्वाहणोपसङ्गहणार्थं, न तु जातिमात्रस्येति । तमधस्तादुपासीरज्ञिति सिद्धे उपरिग्रहणमुत्सवादिष्वयि उपरिभावार्थम् । तेऽपि गुणवन्तो ब्राह्मणा आपि एनमधस्तास्थितं मन्येरन् पूजयेयुः आशीर्वदादिभिः लोकपालाश्च इति इति मत्वा’ ॥ (मस्करिभाष्य, p. 178)

3 अशोध्याकाण्ड, Sarga 67, sl. 24 ff.

अजलाश्च यथा नद्यस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥
 अन्धं तम इवेदं स्यान्नेह ज्ञायेत किञ्चन ।
 राजा चेन्न भवेष्टोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥

इति राजप्रशंसा ॥

अथाऽभिषेकः

तत्र ब्रह्मपुराणे^१

सुतिथौ च सुनक्षत्रे स्नानं नक्षत्रनामकम्^२ ।
 मुहूर्ते सुगुणोपेते सर्वोत्पातविवर्जिते ॥
 स्थिरे राशौ शुभयुते केन्द्रे चोपचयान्विते ।
 काश्मीरायान्तु^३ पार्वत्यां शङ्करात्मा महीपतिः ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तस्त्वभिषेच्यो नवस्तदा ।
 नगरं तत्र कर्तव्यं पताकाध्वजसङ्कुलम् ॥
 नीरजस्कास्तथा कार्या राजमार्गाः शुभैर्जलैः ।
 पैरैः स्नातैः सुवक्ष्यश्च भाव्यं मङ्गलपाणिभिः ॥

1 Compare राजधर्मकौस्तुभ-ch. 46, which cites this passage from ब्रह्मपुराण (not found in Ānandāśrama ed.) as from कल्पतरु (p. 826)

2 वी. मि., p. 34 : 'सुतिथौ' चतुर्थीनवमीचतुर्दशीभिन्नतिथौ । 'सुनक्षत्रे' धृत्याणि वैष्णवं शाकं इत्यादिना विहितनक्षत्रे । 'नक्षत्रनामकं स्नानं' विधाय इति शेषः । 'मुहूर्ते सुगुणोपेत' इत्यनेन गुरुशुक्रास्तादिरहितशुद्धमासादिरूपः काल उपलक्ष्यते ।

3 A. S. B., कश्मीरायान्तु ; वी. मि., p. 35 comments : तदा पूर्वोक्तकाले नवौ महीपतिः 'पार्वत्यां' पर्वतभवायां 'काश्मीरिया' श्रीपर्णी तत्त्विभिते भद्रपीठे उपवेशयेत् इत्यर्थः । अत एव अग्रेऽभिषेकसम्भारमध्ये श्रीपर्णीपीठमादृतमस्ति ।

गन्तव्यं 'वारसुख्याभिस्तथा राजनिवेशनम् ।
 पौरसुख्यैस्तथा ३वादौर्गुणसुख्यैस्तथैव च ॥
 शोभनीयं च नगरं सविलासैश्च नर्तकैः ।
 खानकाले च कर्तव्यो महाकोलाहलस्तथा ॥
 वादित्रशङ्कपुण्याहैः सूतमागधवन्दिभिः ।
 सामन्तैर्मन्त्रिभिर्भाव्यं छत्रचामरपाणिभिः ॥
 आदौ कृत्वा महाशान्तिं पुण्यां वैनायिकीं शुभाम् ।
 ग्रहशान्तिं तथा श्रेष्ठां दृतीयामाहुर्तिं तथा ॥
 पुरोधाः सोपवासश्च श्रुतिस्मृतिसमन्वितः ।
 ब्रयोदश महामन्त्रान् तर्पयेज्ञातवेदसि ॥
 गणं चैवाऽप्रतिरथं सत्यधर्मगणौ तथा ।
 आयुष्यमभयं चैव तथा स्वस्त्ययनं परम् ॥
 वैष्णवानथ मन्त्रांश्च तथा पौरन्दरानपि ।
 सावित्रब्राह्मरौद्रांश्च वारुणानथ सर्वदा ॥

“ऋताषाढि” ति ब्रयोदश महामन्त्राः । ‘गणः’^३ “ईहग-
 न्या गृहे” त्यादयः । ‘अप्रतिरथः’ “आशुः शिशान” इति ।
 ‘सत्यगणः’ “आगात्सत्य” मिति । ‘धर्मगणः’ “यास्ते
 अग्ने घोरास्तनुव” इति । ‘अभयस्वस्त्ययने’ “यत इन्द्र”
 “स्वस्तिदा” इति ।

1 A. S. B., वसुख्याभिः

2 वी. मि., p. 43, वादौः

3 वी. मि., p. 44, गणः इदगत्यामहेत्यान्यः

तथा^१

राजा स्नातः पुनः स्नाप्यः पञ्चगव्येन देववत्^२ ।
 मृत्ताम्ररौप्यहेमोत्थैः जलपूर्णस्ततो घटैः ॥
 तोयेन शृद्रैः^३ स्नाप्यश्च पश्चिमां दिशमाश्रितैः ।
 ततः क्षीरेण वैश्यैश्च दक्षिणस्यां विशि स्थितैः ॥
 क्षत्रियैश्च ततो दधा पूर्वस्यां दिव्यवास्थितैः ।
 असृतेन ततो विप्रैः घृतेनोत्तरतः स्थितैः ॥
 पर्वतोत्थमृदा पश्चाद्राङ्गः शोध्यं शिरो द्विजैः ।
 बलमीकमृदया कणौं शोधितव्यौ प्रयत्नतः ॥
 शक्ष्यानाच्च मृदया श्रीवा शोध्या च भूभृतः ।
 राजवेशमगृहद्वारमृदया^४ हृदयं तथा ॥
 देवालयमृदा पृष्ठं शोध्यं तस्याऽथ राजभिः ।
 गजदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणस्तु तथा भुजः ॥
 शोधनीया शनैर्नासा वृषभशृङ्गलमया^५ ।
 कटिदेशस्ततो वैश्यैः वैश्याद्वारमृदा तथा ॥
 नदीकूलमृदा पाश्वे शोधितव्ये यथाक्रमम् ।
 अश्वशालामृदा शृद्रैः शोध्ये तस्याऽथ जानुनी ॥

1 cf. राजधर्मकौस्तुभ—pp. 328–330, where the passage is reproduced.

2 So वी. मि., p. 44; but A. S. B. and I. O. read वेदवत्

3 Udaipur Ms. reads शृदैः; the other reading is followed by वी. मि.

4 Udaipur Ms., गजवेश्यागृहद्वार

5 वी. मि., p. 44, वृषभशृङ्गविलमया

गोकुलान्मृदया जह्वे पादौ च सरसो मृदा ।
 सर्वौषधैः सर्ववीजैः गन्धै रक्षैश्च^१ सर्वदा ॥
 सर्वपुष्टैः सर्वफलैः स्नाप्यो रोचनया तथा ।
 अथ भद्रासनगतः सर्वतोयैः सुभास्वरैः^२ ॥
 यथाशक्त्या समानीतैः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
 वृपतिस्त्वभिषेक्तव्यो दैवज्ञवचनान्नरैः ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैद्यैः शूद्रसुख्यैस्तथैव च ।
 पतिग्रताभिनारीभिः पुत्रिणीभिश्च पुत्रवत् ॥
 ततः स्नातो विलिङ्गाङ्गः कृतदेवाग्नितर्पणः ।
 आबद्धसुकुदः स्नाती बद्धपद्मो विभूषितः ॥
 मङ्गलानां शतं पश्येत्पुण्यमष्टोत्तरं शतम् ।
 शान्त्यै प्राधानिके स्थाने सर्वमेतद्यथाक्रमम् ॥
 कृत्वा शेषं ततो हुत्वा दद्यात्पूर्णाङ्गुति ततः ।
 अभिषिक्तस्ततो राजा सम्पूज्याऽदौ विनायकम् ॥
 ततः क्रमेण देवांश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
 ग्रहाशीलं च नागेन्द्रमग्निं विप्रान् पुरोहितम् ॥
 देवान् पितृन् समुद्दिश्य दद्याद्विषेषु दक्षिणाम् ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यः सम्यक् तत्र ददाति च ॥
 अथाऽतस्थानगान्सर्वान् पश्चान्पि विमोचयेत् ।
 अन्धनस्थानसंस्थानश्च प्रमोचयति शास्त्रवत् ॥
 गोब्राह्मणादिहन्तूश्च^३ कण्टकान् दारुणानपि ।

१ वी. मि., p. 45, गन्धैर्जैः (?)

२ वी. मि., p. 45, शुभांबरैः (?)

३ वी. मि., p. 45, पापिष्ठान् for कण्टकान्

जहाति हस्तिहन्तुंश्च क्रूरांश्चाऽपि सुशिक्षितान् ॥
 व्याघ्रचर्मोत्तरे रम्ये तथा सिंहासने शुभे ।
 उपवेश्यो भवेद्राजा स्वयमेव पुरोधसा ॥
 सिंहासनस्थः सम्पद्येत्प्रकृतीश्च समागताः ।
 छन्द्रायुधानि सम्पूज्य गणमुख्यांस्तुरङ्गमान् ॥
 आरुह्याऽलङ्कृतं नागं विसृजन् धनसञ्चयम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्य पुरं प्रविश्य च पुनर्गृहम् ॥
 सभास्थान् पौरमुख्यांश्च कृत्वा पूजां विसर्जयेत् ।
 गतेषु तेषु च धनैस्तर्पयेन्नटनर्तकान् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्सर्वान् दीनानाथांश्च वान्धवान् ।
 ततो महाजनैः सार्द्धं पूर्वराजक्रमादिभिः ॥
 आहारं कुरुते राजा राजभृत्यान् विभज्य च^१ ।
 आचम्य ताम्बूलमुखो विहरेत ततः क्षणम् ॥
 ततः कतिपयैः सार्द्धं अन्तःपुरनिवासिभिः ।
 रक्षेत्प्रयत्नादात्मानं^२ भूयो भुक्ते यथासुखम् ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वर्धापनं सदा ।
 अभिषेकाह्वि यत्रेन प्रतिसंबत्सरं वृपः ॥

श्रीरामायणे^३

शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते तु जनघोषे नराधिपः ।

1 I. O., वा for च ; वी. मि., p. 46, विसृज्य for विभज्य

2 वी. मि., p. 46, रक्षेत् सप्तात्

3 अयोध्याकाण्डं, sarga 3, sl. 5 ff ; cf. वी. मि., p. 46

प्रणम्य गुरुमासीनमित्युवाच पुरोहितम् ॥
 अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ।
 तदस्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥
 तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः ।
 आदिदेवाऽग्रतो राज्ञः स्थितान् युक्तान् कृताज्ञलीन् ॥
 'युक्तान्' नियोगिपुरुषान्^१ ।
 सुवर्णादीनि रत्नानि मणीन् सर्वांषधीरपि ।
 शुल्कं च माल्यं लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ॥
 अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधानि च ।
 सितवर्णं च तुरगं गजं च शुभलक्षणम् ॥
 चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ।
 शतं च शातकौम्भानां कुम्भानामभिवर्चसाम् ॥
 हिरण्यशृङ्गं वृषभं समग्रं व्याघ्रचर्मं च ।
 यच्चाऽन्यतिक्षिदेष्टव्यं यच्च किञ्चिन्मनोनुगम् ॥
 उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः ।
 अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ॥
 चन्दनैः स्त्रिभरच्यन्तां सुमनोदामभिस्तथा ।
 प्रशस्तवस्तुगुणवदधिक्षीरोपसेचनम्^२ ॥
 द्विजानां शतसाहस्रं सत्प्रकारफलं लभेत् ।

1 Repeated by वी. मि., p. 46 and राजधर्मकौस्तुग., p. 330

2 I. O., सेवनम् for सेवनम्

सिद्धमन्त्राद्यसम्भारः^१ प्रत्यूषस्येव कल्प्यताम्^२ ॥
 सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ।
 ब्राह्मणाश्च निमन्त्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥
 आज्ञाप्यन्तां^३ पताकाश्च राजमार्गश्च सिद्धयताम् ।
 सर्वे च नागराश्चैव गणिकाश्च स्वलङ्घताः ॥
 कक्ष्यां^४ द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेदमनि ।
 ‘कक्ष्यां’ प्रकोष्ठम्^५ ।
 देवायतनचैत्येषु^६ नानाभक्ष्याः सदक्षिणाः ।
 उपस्थापयितव्याश्च माल्ययोगाः पृथक् पृथक् ॥
 बद्धदीर्घास्यो योधाः सञ्चादा मृष्टवाससः ।
 महाराजस्य भवनं प्रविशान्तु महोदयम् ॥
 एवमाज्ञाप्य तत्सर्वं कृतमित्यभ्यवेदयत्^७ ।
 सुप्रीतमनसे राजे वसिष्ठो हर्षयन् एुनः ॥

तथा

आभिषेचनिकं द्रव्यं सर्वमेवोपकालिपतम् ।

1 I. O., मन्त्राऽप्य

2 This line is not found in *Rāmāyaṇa* (Mylapore edn.) but this sloka occurs :

सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीपताम् ।

घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥

3 *Rāmāyaṇa* reads आप्यन्तां

4 राज. कौ., p. 331, ‘कक्ष्यां’ प्रकोष्ठम्

5 Reproduced by वी. मि., p. 47 and राज. कौस्तु., p. 232

6 *Ibid*, सामक्ष्याः; वी. मि., p. 47, जलभस्याः

7 Missing in printed *Rāmāyaṇa* (Mylapore edn.)

गङ्गायसुनयोश्चैव सङ्गमादाहृतं जलम् ॥
 याश्चाऽन्याः सरितः पुण्यास्ताभ्यश्च जलमाहृतम् ।
 सर्वबीजानि गन्धाश्च रक्षानि विविधानि च ॥
 वाहनं नरसंयुक्तं दर्भाः सुभनसः पयः ।
 अहतानि च वासांसि भृङ्गारं च हिरण्मयम् ॥
 क्षीरवृक्षप्रवालैश्च पञ्चात्फलविभिन्नितैः ।
 पूर्णकुम्भाः स्वलङ्घृत्य काश्चना उपकल्पिताः ॥
 रसो गोरोचना चैव लाजा दधि घृतं मधु ।
 तथैव पुण्यतीर्थेभ्यो मृदापो जङ्गमानि च' ॥
 चन्द्रांशुविमले चारुमणिदण्डे स्वलङ्घृते ।
 चामरव्यजने श्रीमद्रामार्थसुपकल्पिते ॥
 पूर्णेन्दुमण्डलाभं च श्रीमन्माल्यविभूषितम् ।
 रामस्य यौवराज्यार्थमातपत्रं प्रकल्पितम् ॥
 मत्तो गजवरश्चैव औपवाह्यः प्रतीक्षते ॥
 ‘औपवाह्यः’ राजवाह्यः¹ ।

इवेतश्च तुरगः श्रेष्ठो रामार्थसुपकल्पितः ।
 अष्टौ कन्याश्च मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना गणिकाश्च स्वलङ्घृताः ।
 इवेतपुष्पाणि धेनुश्च निर्दिश्चो धनुरेव च ॥
 हेमदान्ना स्वलङ्घृत्य ककुद्यान् पाण्डुरो वृषः ।

1 ‘जङ्गमानि’ पुण्यपक्षिणः, राज. कौ., p. 332

2 वी. मि., p. 48 ; and राज. कौ., p. 332

सिंहासनं व्याघ्रचर्मं समिछश्च हुताशनः ॥
 वादित्राणि च सर्वाणि सूतमागघवन्दिनः ।
 आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ॥
 पौरजानपदाः श्रेणी नैगमानां गणैः सह ।
 एते चाऽन्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ॥

तथा रामं प्रति दशरथवाक्यम्

आदिष्ठो खासि मे ज्येष्ठ प्रसूतः सहशो गुणैः ।
 ज्येष्ठायामपि मे पत्न्यां सदृश्यां सहशः सुतः ॥
 उत्पन्नः स्वैर्गुणैज्येष्ठो रामो नामाऽत्मजः प्रियः ।
 त्वया तात प्रजा खेताः स्वगुणैरनुरक्षिताः ॥
 तस्मात्त्वं पुष्ट्ययोगेन यौवराज्यमवाप्स्यसि ॥

तथा

गते पुरोहिते रामस्ततो नियतमानसः ।
 सह पत्न्या विश्वालाक्ष्या नारायणसुपागमत् ॥
 प्रगृह्य शिरसा पात्रं हविष्यं विधिवत्ततः ।
 महते दैवतायाऽज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥
 शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याऽशास्याऽत्मनिश्चयम् ।
 ध्यायन्नारायणं देवं स्थिष्ठले कुशसंस्तरे ॥
 वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा च नियतात्मवान् ।
 श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥
 कृतोपवासं रामं तु वैदेह्या सहितं तदा ।
 सदर्भायां क्षितौ सुसं शुश्राव विधिवज्जनः ॥

इत्यभिषेकविधिः ॥

अथ राजगुणाः

तत्र शङ्खलिखितौ

राजा दीर्घदर्शी महोत्साहः शक्तिमाननसूयुर्भक्तवत्सलः । त्यागी शारण्यः सर्वभूतानां संविभक्ता सत्यवाक् अमत्सरी गम्भीरोऽमर्षणो बुधस्तेजस्वी प्रतिविधानकुशल अदीर्घसूत्रो दक्षः क्षमावान् लक्ष्यज्ञो देशकालद्रव्यप्रयोगसङ्कृहनिमित्तज्ञानकुशलो गृहमन्त्रप्रचारः संवृतरन्धः परन्धज्ञो इदप्रहारी लघुहस्तो जितस्थानासनहिमातपो जितरागद्वेषलोभमत्सरः प्रजाभिरामो दीनानुग्रहकर्ता ब्रात्मणेष्वप्रदाता श्रीयशोर्थी ।

‘दीर्घदर्शी’ अनागतकार्यतत्वज्ञः । ‘गम्भीरः’ अनुपलक्षितक्रोधहर्षाद्याकारः । ‘अमर्षणः’ परसमृद्धेरसोदा । ‘अदीर्घसूत्रः’ अचिरक्रियः । ‘गृहमन्त्रप्रचारः’ फलानुभितमन्त्रतत्वज्ञः । ‘सम्वृतरन्धः’ रन्धे यत्र परे प्रहरन्तितदावृतं यस्य । ‘प्रजाभिरामः’ प्रजानामभिरमयिता ।

गौतमः

राजा’ सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् । साधुकारी स्यात्साधु-

1 11, 1-6; ‘सर्वस्य’ विषयवासिनो जनस्य, निग्रहातुग्रहाचारमोगनियोगेषु प्रमुः, निग्रहे अपराधिनां, अनुग्रहेऽनुग्राहाणां, आचारे मर्यादावस्थाने,

वादी त्रय्यामान्वीक्षिक्यादिकायां चाऽभिविनीतः शुचिं-
तेन्द्रियो गुणवत्सहायोपायसम्पन्नः समः प्रजासु स्यात् ।
हितं चाऽसां प्रकुर्वीत ।

‘ईष्टे’ अधिपति र्भवति । ‘आन्वीक्षिकी’ न्यायविद्या ।

याज्ञवल्क्यः¹

महोत्साहः स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक्लुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोप्ताऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ चार्तायां त्रयां चैव नराधिपः ॥
‘महोत्साहः’ महोद्यमः । ‘स्थूललक्ष्यः’ वहुव्ययः² ।

भोगे करग्गणे, नियोगे पुरुषाणां शिष्टकरणे । अस्याऽपवादः—‘ब्राह्म-
णवर्ज’ ब्राह्मणान् मुक्ता हत्यर्थः । अपचारेऽपि सतः सान्त्वपूर्वं एनान्
स्वधर्मे स्थापयेत्, न तु हत्यर्वर्णवत् निग्रहेण । इत्यत्वेऽपि सति, ‘साधु-
कारी’ शास्त्राभिहितविरुद्धाचरणशीलः । ‘साधुवादी’ व्यवहारदर्शनकाले
पक्षानाथितवादी । यद्यप्यस्य सर्वेशत्वमुक्तम्, तथाऽपि शास्त्रोक्तमर्यादां
च न लङ्घयेत् । ‘आन्वीक्षिकी’ न्यायविद्या आत्मविद्या वा । ‘अभि-
विनीतः’ कुशलः । विसमासादण्डनीत्यां च, ‘च’ शब्दाद्वारात्यां च ।
‘शुचिः’ अल्पव्ययः । ‘गुणवत्सहायः’ गुणवद्विद्वः विशाचारित्रादिभिः शुणै-
र्युक्तैः सहायैः मन्त्रसामन्तदूतादिभिरुपेतः । ‘समो’ व्यवहारे । ‘हितं
चासां’ तदाक्षयननसेतुबन्धनारामादीन् कुर्यात् । ‘च’ शब्दात् शूतमथा-
दीनि अहितानि निर्वत्येत् । (मस्करिभाष्य, pp. 177-178)

1 या. स्म., I, 309-311

2 वी.गी., p.119, repeating मिताक्षरा explains : ‘स्थूललक्ष्यः’

कात्यायनः^१

विनीतः शास्त्रसम्पन्नः कोशाशौर्यसमन्वितः ।
 ब्रह्मण्यो दानशीलः स्थात्सत्यधर्मपरो नृपः ॥
 स्तम्भोपतापैशुन्यचापलकोधवर्जितः ।
 प्रगल्भः सत्ततोदग्रः सम्भाषी प्रियदर्शनः ॥
 वद्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्षयकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

‘स्तम्भः’ पराऽप्रणतिः । ‘उपतापो’ऽन्नं प्रजापीडनम् ।
 ‘ऐशुन्यं’ परदोषाविष्करणम् । ‘प्रगल्भः’ अपरिषद्ग्रीक्षः^२ ।

विष्णुः^३

प्रजासुखैः^४ सुखी राजा तद्दुःखैर्यश्च तुःस्तितः ।

बहुदेयार्थदर्शी । ‘वदान्यः स्थूलक्षदानशौण्डा बहुप्रदे’ इत्यमरः ।
 ‘अक्षुद्रो’ऽसद्गुणदेवी । ‘अपरुषः’ परदोषकीर्तनः । ‘रहस्यवित्’ गोपनीयार्थ-
 गोपनचतुरः । ‘विनीतः’ तत्तदभिज्ञैः प्राचीर्ण्यं नीतिः । (भिताक्षरा)
 Aparārka explains ‘अपरुषः’ as अकठोरवाक्, and con-
 cludes : श्रीमहाणात् व्याकरणाद्यज्ञाने भीमासापुराणधर्मशास्त्राणि
 गृह्णन्ते ।

1 Sl. 1-8 [ed. Kane] ; वी. मि., p. 120

2 वी. मि., p. 121 reproduces these comments, and
 adds : ‘सत्ततोदग्रः’ सत्तु नतः असत्तु अधृत्यः । ‘सम्भाषी’ स्मित-
 पूर्वाभिभाषी ।

3 3, 88 [ed. Jolly] ; वी. मि., p. 121, विष्णुरपि राजेत्यनुष्टुतौ—
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् वध्येष्वपि न भृकुटिमाचरेत् इति ।

4 Jolly, p. 16, reads प्रजासुखे सुखी राजा

स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

याज्ञवल्क्यः^१

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वी कोधितोऽरिषु^२ ।
स्याद्राजा भूत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥

मनुः^३

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिः^४ स्याद् भृशदण्डश्च शशुषु ।
सुहृत्स्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥
एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोऽचेनाऽपि जीवतः ।
विस्तार्यते यशो लोके तैलचिन्दुरिवाऽम्भसि ॥

कात्यायनः^५

आत्मीये संस्थिता धर्मे नृपाः शक्त्यमाप्नुयुः ।
अवीचिवासिनो ये तु व्यपेताचारिणः सदा ॥
गच्छेत् सम्यग्विज्ञाय वद्दां कोधस्य यो नृपः ।
वसेत्स नरके धोरे कल्पाद्वं तु न संशयः ॥
सुराध्यक्षश्चयुतः स्वर्गान्नृपरूपेण तिष्ठति ।
कर्तव्यं तेन तन्नित्यं येन तत्वं समाप्नुयात् ॥
'द्यपेताचारिणा' अपभ्रष्टाचाराः । 'तत्वं' सुरेशत्वम् ।

इति राजगुणाः ॥

1 I, 384 ; वी. मि., p. 121

2 अपराक्ष and सिताक्षरा follow the reading कोधनोऽरिषु

3 VII, 32-33; वी. मि., p. 121

4 Printed text reads न्यायवृत्तः

5 SI. 9, 10, 8, (Kane) ; वी. मि., p. 139

अथाऽमात्याः

तत्र नराधिप इत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः¹

‘सन्मन्त्रिणः² प्रकुर्वीत प्राज्ञान् मौलान् स्थिरान् शुचीन्।
तैस्सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाऽथ ततः स्वयम् ॥

‘मौलान्’ पितृपैतामहान्। ‘शुचीन्’ उपधाशुद्धान्³ ।

मनुः⁴

मौलान् शास्त्रविदः द्यूरांश्लृष्टधलक्ष्यान् कुलोद्धतान् ।
सचिवान् सप्त चाऽष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥

1 I, 312; वी. मि., p. 177

2 वी. मि., p. 177 gives the reading स मन्त्रिणः but refers to the text reading thus: कल्पतरुणा नराधिप इत्यनुवृत्तौ ‘सन्मन्त्रिणः’ इति पाठे लिखितः । मिताक्षरा adopts the reading स मन्त्रिणः

3 cf. मिताक्षरा—‘मौलान्’ स्ववंशपरम्परायातान् । ‘शुचीन्’ धर्मार्थकामभ्योपधाशुद्धान् । एवं मन्त्रिणः कृत्वा तैः सार्वं राज्यं सन्धिविप्रहिकादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैः व्यस्तैऽत् । अनन्तरं तेषामभिप्रायं शात्रा सकलशास्त्रार्थविचारकुशलेन ‘ब्राह्मणेन’ पुरोहितेन सह कार्यं चिन्तय ततः स्वयं बुद्धा कार्यं चिन्तयेत् ।

4 VII, 54-59; वी. मि., p. 177

‘लब्धलक्ष्यान्’ परिवृष्टकर्मणः ।

अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥
 तेषां स्वं स्वभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मने ॥
 सर्वेषां तु विशेषेण^१ ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा पादगुण्यसंयुतंम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ।
 तेन सार्वं विनिश्चित्य ततः कार्यं समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे^२

तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान्तृपतिस्वयम् ।
 शूरान् कुलीनजातीयान् बलयुक्तान् श्रियाऽन्वितान् ॥
 रूपसत्वगुणोपेतान् सज्जनान्^३ क्षमयाऽन्वितान् ।
 क्षेशक्षमान्महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥
 हितोपदेशकान् राज्ञः^५ स्वामिभक्तान् सुवत्सलान्^६ ।
 एवंविधान् सहायांस्तु शुभकर्मसु योजयेत् ॥

1 cf. वी. भि., p. 177

2 वी. भि., p. 178 reads विशिष्टेन for विशेषेण

3 वी. भि., p. 184 ; म. पु. (Anandāśrama ed.) c.215

4. 3-6

4 Ibid, p. 175 संयतान् for सज्जनान्

5 म. पु. , c. 215 , 6 : हितोपदेशकालज्ञान्

6 Ibid, श्रियान्वितान् for सुवत्सलान्

राजगुणानुवृत्तौ कात्यायनः^१

एतैरेव गुणैर्युक्तं अमात्यं कार्यचिन्तकम् ।
 ब्राह्मणं तु प्रकुर्वीत नृपभक्तं कुलोद्धतम् ॥
 मन्त्रिणो यत्र सभ्याश्च वैद्याश्च प्रियवादिनः ।
 राज्याद्भर्मात्सुखात्तत्र क्षिप्रं हीयेत पार्थिवः ॥
 न तस्य वचने कोपमेतेषां तु प्रवर्तयेत् ।
 यस्मादेतैः सदा वाच्यं न्यायं सुपरिनिष्ठितम् ॥

‘मन्त्रिणो’ राजकृत्येषु । ‘सभ्याः’ प्रायश्चित्तादौ ।
 ‘वैद्याः’ चिकित्सायाम् ।

महाभारते^२

भृत्या ये तत्र योग्याः स्युः सम्यक् स्थाप्याः परीक्षिताः ॥
 नाऽपरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं भृत्यमर्हति ॥

तथा^३

न वालिशा न च क्षुद्राः नाऽप्राज्ञा नाऽजितोऽद्रियाः ।
 नाऽकुलीना नराः पाश्वे स्थाप्या राज्ञा हितैषिणा ॥
 साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
 अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपाश्वकाः ॥
 परीक्षेत प्रत्यहं भृत्यानासैश्चारैर्नराधिपः ।
 समानशीलैर्विभव्यैः विवृणोति मनोगतम् ॥

1 Kane, 11-13 ; वी. मि., p. 178

2 वी. मि., p. 175

3 वी. मि., p. 175 ascribes these verses to विष्णुधर्मोत्तर

मत्स्यपुराणे^१

कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षादिशिक्षासु^२ कुशलः शुद्धणभाषिता ॥

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।

कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥

व्यूहतन्त्रविधानज्ञः फलगुसारविशेषवित् ।

राजा सेनापतिः कार्यौ ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ॥

‘व्यूहतन्त्रविधानज्ञः’^३ चक्रदण्डायाकारसैन्यसञ्चिवेशो
व्यूहः । तस्य ‘तन्त्रं’ शास्त्रं, तेन व्यूहप्रकारं यो जानाति ।

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।

चित्तग्राही च सर्वेषां प्रतीहारी विधीयते ॥

यथोक्तवादी दूतस्यादेशभाषाविशारदः ।

सूक्तः^४ क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥

विज्ञाय देशं कालं च कृतं यत् स्याः महीक्षितः^५ ।

वक्ताऽपि तस्य यः काले^६ स दूतो वृपतेर्भवेत् ॥

1 वी. मि., p. 179; म. पु., c. 215, sl. 8-47

2 म. पु., I. O. and A. S. B., हस्तिशिक्षाश्चविधानसु ;

- Udaipur Ms., शुद्धणभाषितः

3 वी. मि., 179 has चक्रदण्डगुरुदायाकारः in par reproducing
this comment.

4 म. पु., c. 215, sl. 12, शकः for सूक्तः

5 Ibid, विज्ञातदेशकालश्च दूतो यः स्यान्महीक्षितः ।

6 Ibid, वक्ता नयस्य यः काले

प्रांशवो व्यायताः^१ शूरा हृषभक्ता निराङ्गुलाः ।
 राजा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥
 अनाहार्योऽनृशंसश्च हृषभक्तिश्च पार्थिवे ।
 ताम्बूलधारी भवति नारी वाऽप्यथ तदुणा ॥

‘अनाहार्यः’ परैरभेद्यः^२ ।

षाढगुणयविधितत्वज्ञो देशकालविशारदः ।
 सान्धिविग्रहिकः कार्यो राजा नयविशारदः ॥

‘षड्गुणाः’ सन्धिविग्रहयानासनद्वैधी भावसंशयाः, तेषां
 विधेः प्रकारस्य वेत्ता^३ ।

आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 कृताकृतज्ञो भूत्यानां ज्ञेयः स्यादक्षरक्षिता ॥

‘अक्षरक्षिता’ अक्षपरिपालकः^४ ।

सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्हृषभक्तिः कुलोचितः ।
 शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तिः ॥
 शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
 घनुद्दर्ढरी भवेद्राजः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥
 निमित्तशकुनज्ञान(नी) हयशिक्षाविशारदः ।

1 म. पु., प्रांशवोऽशयनाः

2 वी. मि., p. 181 : ‘अनाहार्यः’ हव्यादिदानद्वारा पैरः अभेद्यः

3 Reproduced with slight changes by वी. मि., p. 181

4 Ibid, म. पु., c. 215, sl. 17 reads देशरक्षिता

हयायुर्वेदतत्वज्ञो भूमिभागविशेषवित्^१ ॥
 बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरहष्टिः प्रियंवदः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तिः ॥
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सतविदांवरः ।
 सूपशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
 सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्धताः ।
 सर्वे महानसे धार्या नीचकेशनखा नराः^२ ॥
 समः शात्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो^३ भवेत् ॥
 कार्यस्तथाविधास्तत्र द्विजसुख्याः सभासदः ।
 सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणो बुधैः^४ ।
 शीषोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् शुभान्^५ ॥
 अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 बहूर्थवक्ता चाऽल्पेन लेखकः स्याननुपोत्तम ।
 ‘[उपायाः’ सामदानभेददण्डाः । तेषु वाक्ये च निपुणः ।
 वाक्याभिप्रायतत्वज्ञो देशकालविभागवित् ।

1 म. पु., c. 215, al. 20, भुवो भागविचक्षणः

2 म. पु., 215, 28, कृतकेशनखा नराः

3 A. S. B. and I. O., करणी; वी. मि., p. 182 and म. पु., adopt the text reading.

4 वी. मि., p. 182 and म. पु., 215, 26 : करणेषु वै

5 म. पु., 215, 26, समान् for शुभान्

अनाहार्यै वृपे भक्ते लेखकः स्थान्वपोत्तम^१ ॥]
 पुरुषान्तरतत्वज्ञाः प्रांशवश्चाऽप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणैः कार्या जनाहानकरा नराः^२ ॥
 एवं विधास्तथा कार्या राजा दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्राजिनादीनां रक्षानां च विधानवित् ॥
 विज्ञाता फलगुसाराणामनाहार्यैः शुचिः सदा ।
 [निपुणश्चाऽप्यमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तिः ॥
 आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
 ध्ययद्वारेषु च तथा कर्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
 परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
 अनाहार्यैः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्धतः ॥
 प्राणाचार्यैः^३ स विज्ञेयो वचनं तस्य भूमुजा ।
 राजन् राजा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥
 हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्षेत्रशक्षमस्तथा राजो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
 एतैरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः^४ ।
 गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥
 'स्वासनो' हृदासनः^५ ।

1 [ ] म. पु., A. S. B. and I. O.

2 म. पु., 215, 30, धर्माधिकारिणैः कार्या जना दानकरा नराः

3 [ ] Lines within asterisks missing in I. O.

4 म. पु., स्थविरश्च for स्वासनश्च

5 I. O. and A. S. B. ; ची. मि., p. 184 further explains : दुष्टगजेनाऽपि चालयितुं अशक्यं आसनं उपवेशनं यस्य सः ।

हयशिक्षाविधानज्ञाश्रिकित्सितविशारदः ।
 अद्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशास्यते ॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्धतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उच्युक्तः सर्वकर्मसु ॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः^१ ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥
 यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो निरुद्गेगः कुशलश्च विशिष्यते ॥

‘यन्त्रमुक्ते’ शारादौ । ‘पाणिमुक्ते’ शक्त्यादौ । ‘अमुक्ते’
 खड्गादौ । ‘मुक्तधारिते’ यज्ञ्यादौ^२ ।

वृद्धः कुलोद्धतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
 पञ्चाशाब्दाधिका योषाः पुरुषाः सप्तते: परे ।
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु^३ ॥
 स्थापनाजातितत्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रतः ।
 राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥

‘स्थापना’ आयुधयन्त्राणामुचितदेशनिवेशः । ‘जात-
 यः’ आयुधादीनामवान्तरभेदाः^४ ।

1 I. O., A. S. B. and वी. मि., p. 184

2 I. O. and A. S. B.; Reproduced by वी. मि., p. 184

3 म. पु., c. 215, 43—एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त ते पुरे ।

परीक्ष्य चाधिकार्या स्यू राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥

4 Reproduced by वी. मि., p. 185

कर्मण्यपरिमेयानि राज्ञो नृपकुलोद्ध्रह ।
 उत्तमाधममध्यानि बुध्वा कर्माणि पार्थिवः ॥
 उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ।
 नरकर्मविपर्यासाद्वाजा नाशमवाप्नुयात् ॥

‘नरकर्मविपर्यासादि’ति उत्तमे कर्मण्यधमं मध्यमे
 कर्मण्युत्तमं नियोजयन्नश्यति’ ।

नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ।
 ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ॥

शङ्कुलिखितौ^२

न गृध्नुपरिवारः स्यात्कामं गृध्न् राजा श्रेयाक्ष सप-
 रिवारः परिवाराद्वि दोषाः प्रादुर्भवन्ति तेऽलं विनाशाय
 तस्मात्पूर्वमेव तत्परिवारं लिप्सेत ।

श्रुतशीलोपपन्नान् मन्त्रिणोऽभिधाय मनुः^३

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 आपानर्थसमाहर्तृनमात्थान्सुपरीक्षितान् ॥
 निवर्त्तेताऽस्य यावद्विरितिकर्तव्यता नृभिः ।
 तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

शङ्कुलिखितौ^४

सर्वेषां राजकुलरक्षणं, कोशपरिपालनं, गोब्राह्मणपरि-

1 Reproduced by वी. मि., p. 185

2 वी. मि., p. 185

3 *Ibid*; म. स्ट., VII, 60-61.

4 वी. मि., p. 185

ब्राणं साम्परायिकं क्रियासाधारणत्वादनुजीविनां विशेषेण चारप्रतिचारौ मन्त्रप्रणिधयश्च सर्पस्तत्प्रयोजनत्वा-त्प्रत्यक्षा परोक्षा वृत्तिस्तस्य राज्ञो भवेदेकान्ततो हि दोषः, तस्माद्भृत्यपक्षाः क्रोधलोभमानभयदोषोपहताः संल-पिता विमानिताभ्याख्याता दानमानस्थानव्यवरोपिता हृत-सर्वस्वाः^१ स्वदोषोपहतादयः सततं प्रत्यवेक्षितव्याः। धर्मार्थहितेष्वेतेषां यतेत स्वविषयाश्रावः परविषयभेदः सामादिभिरुपायैः मन्त्रज्ञेषु मन्त्रकर्मकरेषु दण्डकर्मवीराः महत्स्वात्मनि च धर्मनित्याः, सङ्गहेष्वलुभ्याः, प्रत्यन्तेषु मौलाः, शुचयोर्धकुत्येषु अन्येषु यथानुरूपं नियोज्याः॥

‘सर्वेषां’ अमात्यानाम्। ‘सम्परायो’ युद्धं तदुपयोगी साम्परायिकम्। ‘क्रियासाधारणत्वात्’ राज्यरक्षणरूपैकक्रियत्वात्। ‘चारो’ जनपदचरितज्ञानाय प्रच्छन्नचारी। तच्चरितज्ञः प्रच्छन्नः ‘प्रतिचारः’। ‘मन्त्रप्रणिधयः’ राज्ञो मन्त्रान्वेष्टारः। एते परराजसम्बन्धिनः सर्पाः शङ्खनीया हृत्यर्थः। ‘तत्प्रयोजनत्वात्’ यतस्तदेव चरितज्ञानं चारादीनां प्रयोजनम्। ‘प्रत्यक्षा वृत्तिः’ स्वयं कार्यदर्शनम्। ‘परोक्षा’ चारैः चरितज्ञानम्। ‘एकान्ततः’ अन्यतरवृत्तिमात्राश्रयेण। ‘भृत्यपक्षाः’ भृत्याः। पूर्वं सम्मानिताः पश्चाद्विमानिताः। ‘अभ्याख्यानं’ आभिमुख्येन गुणाख्यानम्। ‘दानमानस्थानव्यवरोपिताः’ दानेन व्यवरोपिता मानेन व्यवरोपिताः स्थानेन व्यवरोपिताः। ‘स्वदोषोपहताः’ आत्मदोषदूषिताः एवमादयः। ‘सततं प्रत्यवेक्षितव्याः’ तेन

कारणेन । 'एतेषां' सम्बन्धिषु धर्मादिषु यतेत । 'स्वविषया-आवः' स्वविषयमन्त्रस्याऽश्रावणं अप्रकाशानं कार्यम् । 'महत्सु' कार्येषु 'स्वात्मनि' रक्षितव्याः । 'धर्मनित्या' धार्मिकाः । 'सङ्ग्रहेषु' अर्थस्येति शेषः । 'प्रत्यन्तेषु' स्वमण्डलप्रत्यन्तदेशेषु । 'मौलाः' तदेशजाताः¹ ।

विष्णुः²

आकर [लब्ध] शुल्कतरनागवनेष्वासान्नियुक्तीत ।
धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् सङ्ग्राम-
कार्येषु । उग्रानुग्रेषु । षण्डान् स्त्रीषु³ ।

मनुः⁴

तेषामर्थे नियुक्तीत शूरान् दक्षान् कुलोदूगतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीसूनन्तनिवेशाने ॥
सांवत्सरिकमासैश्च⁵ राष्ट्रादाहारयेष्वलिम् ।
स्यादाश्रयपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्वृषु ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।

1 The entire commentary is reproduced *verbatim*, without acknowledgment by वी. मि., pp. 186-7.

The various quotations also in वी. मि., are taken bodily from कल्पतरू

2 वि. स्मृ., 3, 16-21 ; वी. मि., p. 187

3 तरो नैकादिः तज्ज्ञं शुल्कं जदज्जं शुल्कं इति यावत् । 'नागः' गजाः । नागवन्ति वनानि इति वा । नगः पर्वतः । तत्सम्बन्धं नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ॥ (केशवदैजयन्ती, Jolly, p. 11, note.)

4 VII, 62

5 VII, 80-81 ; वी. मि., p. 187

तेऽस्य सर्वाण्यवीक्षेरन्नृणां^१ कार्याणि कुर्वताम् ॥
 ‘साम्बवत्सरिकं बलिं’ सम्बवत्सरग्राह्यं करम्^२ ।

तथा^३

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इङ्गिताकारचेष्टां शुचिं दक्षं कुलोदूगतम् ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षः समृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 अमात्ये दण्ड आयतो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 नृपतौ कोशराष्ट्रे तु दूते सन्धिचिपर्ययौ ॥
 दूत एव हि सन्धते भिनन्त्येव च संहतान् ।
 दूतस्तत् कुरुते कर्म भिन्नते येन मानवाः ॥
 स विद्यादस्य कृत्येषु निगृहेङ्गितचेष्टितैः ।
 आकारभिङ्गितं चेष्टां कृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुध्वा च सर्वं तत्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽत्मानं न पीडयेत् ॥

महाभारते^४

न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्याश्चिदापदि ।
 दूतहन्ता तु नरकमाविशेषसचिवैः सह ॥

1 वी. मि., p. 187, Corrects this rightly as अवेक्षेरन्

2 Reproduced by वी. मि., p. 187

3 य. स्य., VII, 63-69 ; वी. मि., p. 188

4 वी. मि., p. 189

श्रीरामायणे^१

दूता न वध्याः प्रवदन्ति सन्तो
 दूतस्य दण्डा वह्वः प्रदिष्टाः ।
 वैरुप्पमङ्गेषु कशाभिघातो
 मौष्ण्यं तथा लक्षणसञ्चिपातः ॥
 एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्
 दूतस्य दण्डो हि वधो न हष्टः ॥

इत्यमात्याः ।

अथाऽनुजीविवृत्तम्

तत्र मत्स्यपुराणे

मत्स्य उवाच^२

यथाऽनुवर्तितव्यं स्थान्मनो राज्ञोऽनुजीविभिः ।
 तथा ते कथयिष्यामि निषोध गदतो मम ॥
 ज्ञात्वा सर्वात्मना कार्यं स्वशक्त्या रविनन्दन ।
 आक्षिप्य^३ वचनं तस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
 अनुकूलं प्रियं त्वस्य वक्तव्यं जनसंसदि ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्वितं भवेत् ॥

1 So वी. मि. p. 189, but सुन्दरकाण्ड, 52, 14-15

(Mylapore ed. p. 632) reads, न दूतव्यां प्रवदन्ति सन्तः

2 I. O, and A. S. B; वी. मि., p. 189, मत्स्य. पु., cap. 216

3 I. O., आदोप; वी. मि., p. 189, आक्षिप्य

यथार्थमस्य^१ वक्तव्यं स्वस्ये चेतसि पार्थिव ।
 स्वार्थः सुहृद्दिव्वक्तव्यो न स्वयं हि कदाचन ॥
 कार्यातिपातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्याद्वनं किञ्चिन्युक्तेन च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्यं तस्य मानं च तस्य राज्ञः प्रियो भवेत् ।
 राज्ञश्च न तथा कार्यं वेषभाषितचेष्टितम् ॥
 राजलीला न कर्तव्या तद्विष्टुं च विवर्जयेत्^२ ।
 अन्तःपुरजनाध्यक्षवैरीभूतैर्निराकृतैः ॥
 शंसनं^३ न ब्रजेद्राजन् विना पार्थिवशासनम् ।
 निःस्नेहतां चाऽवमानं तत्प्रयत्नेन गोपयेत् ॥
 यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ।
 नृपेण श्रावितं यत्स्याद्वृशागुह्यं “नृपोत्तम् ॥
 न तत्संश्रावयेल्लोके^४ तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
 आज्ञाप्यमाने वाऽन्यस्मिन् सम्मुत्थाय त्वरान्वितः ॥
 अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ।
 कार्यवस्थां च विज्ञाय कार्यमेतत्तथा भवेत् ॥
 सततं क्रियमाणेऽस्मिल्लाघवं तु भवेद्भृवम् ।

१ म. पु., c. 216, 4 : परार्थमस्य

२ म. पु., has the following additional lines :

राज्ञः समोऽधिको वा कार्यो वेषो विजानता ।

यूतादिषु तथैवाऽन्यत् कौशलं तु प्रदर्शयेत् ॥

प्रदर्शय कौशलं चाऽस्य राजानं तु विशेषयेत् ।

३ म. पु., p. 460, संसर्ग for शंसन

४ म. पु., वाच्यावाच्यं

५ *Ibid*, यस्च गुह्यं भवेद्राज्ञो

राज्ञः प्रियाणि वाच्यानि न चाऽत्यर्थं पुनः पुनः ॥
 न हास्यक्षीलस्तु भवेत् वाऽपि¹ भृकुटीमुखः ।
 नाऽतिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा ॥
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ।
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु सङ्कीर्तयेत्कचित् ॥
 वस्त्रमस्त्रमलङ्कारं राजा दत्तं तु धारयेत् ।
 औदार्येण न तदेयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ॥
 न वैवाऽत्यशानं कार्यं दिवास्वमं न कारयेत् ।
 नाऽनिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कथञ्चन ॥
 न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
 राज्ञस्तु दक्षिणे पाश्वे वामे वोपविशेत्तदा ॥
 पुरस्ताच तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ।
 जूमभां निष्ठीवनं कासं कोणं पर्यस्तिकाश्रयम् ॥
 भृकुटिं वान्तसुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ।
 स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः ॥
 स्वगुणाख्यापने युक्त्या परमेव प्रयोजयेत् ।
 हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिसुपाश्रितैः ॥
 अनुजीविगणैर्भीव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ।
 शाश्वं लौलयं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ॥
 चापलयं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोऽनुजीविभिः ।
 श्रुतेन विद्याशिलपैश्च संयोज्याऽत्मानमात्मना ॥

1 म. उ., p. 460; I. O. and A. S. B., न चापि; वी. मि., p. 190, न वापि

राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्द्धनीम् ।
 न मस्कार्याः सदा चाऽस्य पुत्रबल्लभमन्त्रिणः ॥
 सचिवैश्वाऽस्य विश्वासो न तु कार्यः कथञ्चन ।
 अपृष्ठश्वाऽस्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्थाऽपदि ॥
 हितं पथ्यं च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ।
 चित्तं चैवाऽस्य विज्ञेयं नित्यमेवाऽनुजीविना ॥
 भर्तुराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ।
 रागापरागौ चैवाऽस्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ॥
 त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्ताद्वृत्तिं तु कारयेत् ।
 विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा ॥
 आशावर्द्धनं कृत्वा फलनाशं करोति च ।
 अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ॥
 वाक्यं समन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ।
 प्रदेशवाक्यैर्मुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ॥
 आराधनासु सर्वासु सुतवच विच्छिन्नते ।
 कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ॥
 लज्जतेऽभिमुखश्चैव गुणसङ्कीर्तनेऽपि च ।
 हृष्टिं क्षिपत्यथाऽन्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ॥
 विरक्तलक्षणं होतच्छृणु रक्तस्य लक्षणम् ।
 हृष्ट्या¹ प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चाऽदरात् ॥
 कुशलादिपरिदृशनं सम्प्रयच्छति चाऽसनम् ।
 विविक्तदर्शने चाऽस्य रहस्येन न शङ्खते ॥

[जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु सङ्कथाम् ।
अपियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते^१ ॥]

उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्था ।
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ॥
इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्ध्रह ।
आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥

मित्रं न चापत्सु तथा च भूत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं^२ विशेषेण च ते ब्रजन्ति
सुरेन्द्रधामाऽमरबृन्दजुष्टम् ॥

इत्यनुजीविवृत्तम् ॥

1 [ ] I. O., A. S. B. and वी. मि., p. 192

2 म. यु., p. 461, विभुं for प्रभुं

अथ दुर्गाणि^१

याज्ञवल्क्यः^२

रम्यं पश्चात्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मणुसये ॥
'पश्चात्यं' पशुभ्यो हितम् । 'जाङ्गलं' उच्चभूभागप्रायम्^३ ।

मनुः^४

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥

मत्स्यपुराणे^५

बैद्यचूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।

1 cf. वी. मि., p. 199 ; राजनी. र., pp. 26-28 ; राज. कौ., pp. 113-114; नी. म., pp. 77-78

2 I, 321

3 भिताक्षरा :—“यशपि अल्पोदकतारुपर्वतोदेशो जाङ्गलः, तथाऽप्यन्तं सजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाऽभिधीयते” ।

4 VII, 69.

“अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स इयो जाङ्गले देशो बहुधान्यादिसंयुतः” ॥
इति कुलद्वटीकायाम् ।

5 cap. 217, sl. 2 ff; वी. मि., p. 198

किञ्चिद्वाहणसंयुक्तं 'बहुकर्मकरं तथा ॥
 अदेवमातृकं रम्यमनुरचनावृतम् ।
 करैरपीडितं वाऽपि बहुपुष्पफलं तथा ॥
 अगम्यं परचकाणां तद्वासगृहमापदि ।
 समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रिये स्थितम्^२ ॥
 सरीसुपविहीनं च व्याग्रतस्करवर्जितम्^३ ।
 एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥

मनुः^४

धन्वदुर्गं महीदुर्गं मृदुदुर्गं वाक्षमेव च ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत्पुरम्^५ ॥
 'धन्वं' मरुभूमिः । 'महीदुर्गं' अतिनिष्ठोव्रता भूमिः ।
 'वाक्षं' वनदुर्गम् ।

बृहस्पतिः

आत्मदारार्थलोकानां सञ्चितानां च गुप्तये ।
 तृपतिः कारयेद्दुर्गं प्राकारद्वारसंयुतम् ॥

1 Udaipur Ms., बद्धकर्मकरं

2 म. पु., p. 461 and वी. मि., p. 198, प्रियमास्थितम्

3 म. पु., p. 461, व्याग्रतस्करवर्जितम्

4 VII, 70 ; वी. मि., p. 202

5 cf. महाभारत ; नी. म., p. 78 :

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।

मनुष्यदुर्गं मृदुदुर्गं वनदुर्गं च तामि षट् ॥

मनुः^१

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
बाहुगुणेन तेषां हि गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

तथा^२

एकः शतं योधयति ^३प्रासादस्थो धनुद्धरः ।
शतं शतसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते^४ ॥

ब्रह्मस्पतिः^५

भूतानामिन्धनरसर्वेनशस्त्राण्वाहनैः ।
यन्त्रायुधैश्च विविधैः स्निग्धैः शूरैर्नरैर्युतम् ॥
वेदविद्याविदो विप्रान् क्षत्रियानग्निहोत्रिणः ।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
अनाच्छेद्याः करास्तेभ्यः प्रदेयादृगृहभूमयः^६ ।
मुक्ताभाव्याश्च नृपतेलेखयित्वा स्वशासने ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं सदा ।
पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे विनयं तथा ॥
समा निष्ठोन्नता वाऽपि यत्र भूमिर्यथाविधा ।

1 VII, 71 ; वी. मि., p. 203

2 म. स्तृ., VII, 74 ; नी. म., p. 78 explains :—इशुणा अपि परामवं प्राप्तुवन्ति इत्यर्थः ।

3 वी. मि., p. 202, प्राकारस्यः ; so राज. कौ., p. 113

4 Ibid, विधीयते for विशिष्यते

5 वी. मि., p. 204

6 I. O. and A. S. B., प्रदथात् for प्रदेशात् ; so also वी. मि., p. 204

शालाद्वपरिस्ताद्याश्च कर्तव्याश्च तथाविधाः ॥
 समन्तात्तत्र वेदमानि कुर्याः प्रकृतयस्ततः ।
 द्विजवैद्यवणिकशिल्पकारकारकास्तथा ॥
 स्थलावस्थाननिष्काशमभ्यव्युष्टुष्टथात् ।
 समाजविकल्पस्थानगोव्रजांश्चैव कल्पयेत् ॥

‘सिद्धैः’ अनुरक्तैः । ‘भूमय’ इति विभक्तिव्यत्ययः ।
 आराध्यकरविशेषः ? ।

इति दुर्गाणि ॥

अथ पुरनिर्माणम्

तत्र मत्स्यपुराणे

गोपुरं सकपादं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
 सपताकं गजारूढो येन राजा विशेषपुरम् ॥
 चतुर्ब्द्धं तथा तत्र कार्यान्वाऽपणवीथयः^१ ।
 एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेदम् भवेदृहदम् ॥
 वीथ्यग्रे च ^२द्वितीये च राजवेदम् विधीयते^३ ।
 धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥

1 म. पु., c. 217, 9-14 ; cf. राज. कौ., pp. 118-125.

2 म. पु., and वी. मि., p. 203, have आयतवीथयः, but all three manuscripts read आपणवीथयः

3 I. O. and A. S. B., द्वितीयेऽत्र ; वी. मि., p. 203 reads द्वितीये च

4 राज. कौ., p. 124, cites this line from विष्णुधर्मोत्तर

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं तु विधीयते ।
 आयतं चतुरस्त्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥
 स्त्रिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
 अर्द्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥
 अर्द्धचन्द्रं प्रशांसन्ति नदीतीरेषु तद्वशात् ।
 अन्यत्र तत्र कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥

‘गोपुरं’ पुरद्वारम् । ‘आयतं’ दीर्घम् । ‘स्त्रिहीनं’
 कोणरहितम् ।

बृहस्पतिः^१

दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात्तलवृक्षान्वितं पृथक् ।
 प्राग्दिशि प्राइसुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥
 माल्यधूपासवोपेतां वीररत्नसमन्विताम् ।
 प्रतिमालेखदेवैस्तु युक्तामग्न्यम्बुना तथा ॥

मत्स्यपुराणे^२

राजा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेशमनः^३ ।
 तस्याऽपि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
 गजानां प्राइसुखी शाला कर्तव्या वाऽप्युद्भुखी ।
 आग्रेये च तथा भागे आयुधागारभिष्यते ॥

1 वी. मि., p. 206

2 वी. मि., p. 206 ; म. यु., ch. 217, 15-41

3 These slokas are attributed to विष्णुधर्मोत्तरपुराण by
 राज. कौ., p. 124, but they are found in म. यु.,
 c. 217, 15

महानसं च धर्मज्ञ कर्मशालास्तथा पराः ।
 गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेशमनः ॥
 मन्त्रिवेदविदश्चैव चिकित्साकर्तुरेव च ।
 तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
 गवां स्थानं तथैवाऽन्नं तुरगाणां तथैव च ।
 उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरङ्गाणां विधीयते^१ ॥
 प्राङ्मुखी वाऽथ धर्मज्ञ परिशिष्टास्तु गर्हिताः^२ ।
 तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदीपे सर्वरात्रिकैः ॥
 कुकुटान्^३ वानरांश्चैव मर्कटांश्च विशेषतः ।
 धारयेदश्वशालासु सवत्सां षेनुमेव च ॥
 अजाश्च धार्या यक्षेन तुरगाणां हितैषिणा ।
 गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ॥
 अस्तङ्गते न कर्तव्या देवदेवे दिवाकरे ।
 ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ॥
 दशादावस्थस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 योधानां शिलिपनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥

1 I. O. and A. S. B. read तथैव च, but the text is confirmed by वी. मि. p. 206 and राज. कौ., p. 125

2 ग. यु., p. 426 and वी. मि., p. 207: दक्षिणाभिमुखा शाश्व परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।

3 वी. मि., p. 207 explains: मन्दुरास्थापनमुक्तम् । Kautilya gives a better reason: viz. prevention of fire and poisonous serpents by these animals (अर्थ. शा., Mysore edn. p. 40 and p. 132)

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकालविदां शुभान् ।
 गोवैद्यानश्चवैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥
 आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः ।
 कुशीलवानां विभाणां दुर्गे स्थानं विधीयते ॥
 न बहूनामतो दुर्गं विना कार्यं तथा भवेत् ।
 दुर्गे च यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥
 सहस्रघातिनो राजा तैस्तु रक्षा विधीयते ।
 दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूमुजा ॥
 सञ्चयश्चाऽत्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते ।
 घनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव ॥
 शाराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च ।
 लगुडानां गुडानां च हुडानां परिधैः सह ॥
 अद्भुतानां च प्रभूतानां मुद्रराणां तथैव च ।
 त्रिशूलानां पटिशानां कणपानां च पार्थिव ॥
 प्रासानां च सशूलानां शत्कीनां च नरोत्तम ।
 परद्वधानां चक्राणां वर्मणां चर्मभिः सह ॥
 कुदालरज्जुवेद्राणां पिटकानां तथैव च ।
 हिंसकानां' च दात्राणामङ्गाराणां च सञ्चयाः ॥
 सर्वेषां शिलिपभाण्डानां सञ्चयश्चाऽत्र शिष्यते ।
 वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ॥
 यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः ।
 गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च ॥

वसानामथ भजानां स्नायूनामस्थिभिः सह ।
 गोचर्मपद्मानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ॥
 तथैवाऽभ्रपदानां च यद्गोधूमयोरपि ।
 रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः ॥
 कलायसुद्धमाषाणां चणकानां तिलैः सह ।
 तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि ॥
 शणसर्जुरसम्पूर्णे^१ जतुलाक्षा च टङ्कणम् ।
 राजा सञ्चिनुयादुदुर्गे यद्वाऽन्यदपि किञ्चन ॥
 कुम्भेद्वाशीविषाः कार्याः व्यालसिंहादयस्तथा ।
 मृगाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् ॥
 स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
 कर्तव्यानि महाभाग यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥

तथा^२

यन्त्रायुधादालमयोपपन्नं
 समग्रधान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् ।
 वणिगजनैश्चाऽवृतमावसेत
 दुर्गं सुगुप्तं दृपतिः सदैव ॥

तथा^३

शिरीषोदुम्बरदामीबीजपूर्णं घृतप्लुतम् ।
 क्षुधोगः कथितो राजन् मासाद्वस्य पुरातनैः ॥

१ ग. उ., p. 462, शणसर्जरसं भूर्ज

२ ग. उ., ch. 217, sl. 87

३ ग. उ., ch. 219, sl. 2-8 ; वी. मि., p. 209

कशोरुत्फलमूलानि इक्षुमूलं तथाविधम् ।
 दूर्वाक्षीरघृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः^१ परः ॥
 नरं शाङ्खहतं प्राप्य तस्यास्थि अरणिर्भवेत्^२ ।
 कलमाषवेणुना तत्र जनयेत् विभावसुम् ॥
 गृहे त्रिरपसव्यं तु कियते यत्र पार्थिवः ।
 नाऽन्योऽग्निर्जर्वलते तत्र नाऽत्र कार्या विचारणा ॥
 कार्पासास्थिन भुजङ्घस्य तथा निर्मोचनं भवेत् ।
 सर्पनिर्वासने धूपः प्रशास्तः सततं गृहे ॥
 सामुद्रसैन्धवयवा विद्युद्धधां च मृत्तिका ।
 तथाऽनुलिपं यद्वेशम नाऽग्निना दद्यते नृप ॥
 दिवा च दुर्गेऽरक्ष्योऽग्निर्वाति वाते विशेषतः ॥

इति पुरनिर्माणम् ॥

अथ पुरभूशुद्धिः

तत्र देवीपुराणे^३

इन्द्र उवाच

कीहशं तु पुरं कार्यं नगरं कीहशं शुभम् ।
 कस्मिन् स्थाने सुरश्रेष्ठ एतदिच्छामि वेदितुम् ॥

1 I. O., A. S. B. and वी. मि., p. 209 read मासिक ;
 म. पु., p. 466 confirms the text.

2 म. पु., ch. 219, sl. 4 : न तस्य भरणं भवेत्

3 वी. मि., p. 214

ब्रह्मोवाच

सर्वैषधिभवे देशे सर्वलोकसुखावहे ।
 पूर्वोत्तरप्लवे स्थाने कार्यं शक्रपुरादिकम् ॥
 शार्कराद्यश्वरहिते कटुकण्टकवर्जिते ।
 संहते पांसुरहिते कुशादिभिरनाशृते ॥
 चलगन्धसमायुक्ता मही स्वादोपलक्षिता ।
 चण्डालपतितत्यक्ता शरावशकलैर्विना ॥
 देवावासपरित्यक्ता निरावाधा मनोरमा ।
 उदगाधिष्ठवा गाधा वैषम्यादिविवर्जिता ॥
 शुद्धा सा दहनाद्यश्च अथ चण्डेश्वरान्विता ।
 सर्वैश्वरयुता वाऽपि अन्यथा भयदा मही ॥
 पूर्ववर्णविपर्यस्ता¹ स्थानकालादिसूत्रगा ।
 स्वामिश्रेष्ठिपुरादीनां भयदा जायते मही ॥
 कदम्बलाद्यैः परिक्षिष्ठा पूतनादिसमाकुला ।
 पताकी वर्जनीया तु सर्वदोषकरी मही ॥
 वत्सरं या परित्यक्ता कृष्णधान्यरुहा च या ।
 सा मही शुभदा ज्ञेया या च तृसिकरी भवेत् ॥
 रक्ष्या देव्याः सदैवाऽन्नं पूजनीयाः स्वभागगाः ।
 स्थानानि कल्पयेत्तासामधिवासं तु कारयेत् ॥
 ‘चण्डेश्वरो’ महादेवस्य गणविशेषः । ‘अधिवासः’
 स्थापनम्² ।

1 वी. मि., p. 214, पूर्णवर्ण

2 Reproduced by वी. मि., p. 215

तथा

चतुर्दण्डः प्रकर्तव्यो भूमावादौ परिग्रहः ।
 गां सवत्सां समादाय कुम्भं धान्यसयं^१ तथा ॥
 सवस्त्रं हेमगर्भं तु सहकारदलान्वितम् ।
 एथर्वीं सङ्कल्पयेत्स्मिन्मेरुकर्णिकशोभिताम् ॥
 बनश्चौलसमायुक्तां सागरैः परिवेष्टिताम् ।
 एवं सम्पूजयित्वा तु देवदेवं त्रिलोचनम् ॥
 कुमारादिशिवार्दीशं विचार्यादिमहामहीम् ।
 सूर्यादिलोकपालादिनागयक्षादिवेताः ॥
 पूर्वं सम्पूजयित्वा तु पञ्चाहव्यादिशां बलिम् ।
 स्वभमाणवकं जप्त्वा शोते तत्र यथासुखम् ॥
 आचार्यः सूत्रधारश्च शुभं स्वम् निशाक्षये ।
 निमित्तं शकुनं हृष्टा सूत्रयेललक्षितां दिशम्^२ ॥
 ‘स्वभमाणवकं’ “यज्ञाग्रत” इति^३ ।
 चित्रास्वात्यन्तरे पूर्वा पुष्यपितृसमागमे ।
 उत्तराधुवमध्यस्थाः शेषाः सिद्धा यथागमम् ॥
 ‘चित्रास्वात्यो’ शदितयोर्मध्ये या, तथा पुष्यमधानक्षत्रा-
 ख्यां चार्जवेन संयुता सा पूर्वदिगित्यर्थः^४ ।

1 So I. O., A. S. B. and वी. मि., p. 217, but Udaipur
 Ms. reads धान्यसयं

2 I. O., सूत्रे गल्लक्षतां दिशम्

3 Reproduced by वी. मि., p. 218

4 Reproduced by वी. मि., p. 218

शङ्कुना तदभावे तु पूर्वासां साधयेद्विजः ।
 एवं दिशासु सिद्धासु सूत्रपातं समाचरेत् ॥
 आचार्य पूजयित्वा तु सूत्रधारं द्विजोत्तमान् ।
 देवतायतनं पूर्वमाचार्यं ब्राह्मणौकसम् ॥
 राजधाम तु शेषांस्तु गृहान् वर्णकमादुरुः ।
 पुरं दृश्यायतं कार्यं 'श्यस्तं वा चतुरस्तकम् ॥
 यथा स्थानविभागेन हृष्टशोभासमन्वितम् ।
 राजधामाग्रतः कार्यं देवधाम अथाऽपि वा ॥
 सुसूत्रं देवतायुक्तं शिवमातृगणावृतम् ।
 मङ्गला 'धनुहा कार्या मध्यान्ते सर्वसिद्धिदा ॥
 न सूर्याद्विहियास्ये वा नैऋते वा हरिः क्वचित् ।
 न विष्णुः पश्चिमे सौम्ये^३ वायव्यां कारयेच्छिवम् ॥
 कृते विनश्यते कर्ता तत्स्थानं चोद्दूसं भवेत् ।
 [देवो न पूज्यते तत्र तस्मिन् स्थाने स्वके शुभे ॥
 विसूत्रेषु प्रवक्ष्यामि येन शान्तिं शुभं भवेत्^४] ।
 नगराणां पुराणां च देवानां गोपुरादिषु ॥
 विभार्गेषु शिवः शास्तः सम्मुखः सौम्यभागगः ।
 सौम्याग्रे सर्वतो दुर्गे पुरं नन्दति रक्षितम् ॥
 तस्मादुदुर्गः प्रकर्तव्यो नगरेषु पुरादिषु ।

1 वी. मि., p. 218, घन्ते

2 Ibid, घनदा

3 A. S. B., सौम्ये

4 [ ] A. S. B., I. O. and वी. मि., p. 219

महालक्ष्म्यादिका शक्र क्षेमकारी सच्चिङ्गका ॥
 मङ्गला मङ्गलारूपा महिषन्नी शिवानना ।
 यथा स्थानविभागस्था सर्वलोके सुखावहा^१ ॥
 महालक्ष्मीः पुरः शास्ता आग्नेये महिषापहा ।
 याम्याच्चैव शिवा प्रोक्ता^२ चर्चिका पश्चिमे पुरात् ॥
 उत्तरे शुभदा क्षेमा पश्चैताः शान्तिदाः पुरे ।
 नगरे नव कर्तव्या दुर्गे पश्चैव चण्डिकाः ॥

तथा^३

नगरं देवतावीतं^४ समस्तप्रकृतीयुतम् ।
 सप्त पञ्च पुरैः कार्यं मण्डपैरुपशोभितम् ॥
 कोष्ठकाः सश्रियः कार्या मण्डपादग्रतः शुभाः ।
 एवं देवालयोपेतं सर्ववर्णसमन्वितम् ॥
 नवदुर्गसमायुक्तं नगरं परिकीर्तितम् ।
 पुरं हृष्टसमायुक्तं देवतादिसमाकुलम् ॥
 हृष्टं हेममणिर्वस्त्रं पत्रोर्णा चर्मविक्षयम् ।
 सुरापेयादिकं यस्मिंस्तत्पुरं पत्तने शृणु ॥
 असंहतं समं कार्यं बणिक् हृष्टं सुशोभनम् ।
 सुरनाम स्वनामं वा पत्तनं सर्वकामदम् ॥

1 वी. मि., p. 219, शिवा नरा (?)

2 A. S. B. and I. O., याम्यां शिवा-शुभा प्रोक्ता; so also
वी. मि., p. 219

3 वी. मि., p. 215

4 Udaipur Ms. reads दैवतावीजम् (?)

अवेषं कारयेत्पङ्गत्तीदिभिः सुरोतम् ।
 उभयोरन्तरे कार्यं देवतायतनादिकम् ॥
 देवलक्ष्मविहीनं तु समहष्टिगतं शुभम् ।
 चिह्नहष्टिगते देवे न हष्टेः सञ्जिख्यपणम् ॥
 समे मानसमायुक्ते कार्यहष्टिसमा शुभा ।
 ऊनाधिका^१ न कर्तव्या व्यालसिंहादिनाष्टते^२ ॥
 एवं कुर्यात्पुरे हर्षं प्राकारान्तर्गतं शुभम् ।
 चतुर्हस्तं^३ समं कार्यं समस्तं सुशोभनम् ॥
 पथः समं पुरं कार्यं सममार्गविनिर्गमम् ।
 चतुष्पथानि शुद्धानि नित्यं पूजायुतानि च ॥
 देवान्तराणि कार्याणि स्वाधिकार्यवृत्तानि च ।
 देवान्तरेषु मन्त्रज्ञाः स्वे स्वे देशाः शुभावहाः ॥
 भिन्ना बहुप्रदा लोके “यथाशस्तपरिग्रहः ।
 न शुभा मन्त्रहीनास्तु द्विजांश्च नैषिकास्तथा ॥
 चर्चिकायास्तथा शक मन्त्रहीना भयावहाः ।
 अग्रतः षष्ठतो देवा उभयोः पादर्वयोद्दीजाः ॥
 हस्तानां तु शतं त्याज्यं नृपराष्ट्रसुखार्थिभिः ।
 हष्टिभङ्गो न कर्तव्यो रक्षेऽवीषु यन्नतः ॥
 दण्डाष्टकं सुविस्तीर्णं कृते राजा विनद्यति ।

1 वी. मि., p. 215 reads इसाधिका (?)

2 1. O., ष्टते:

3 वी. मि., p. 215 and Udaipur Ms. read चतुर्हस्तं

4 वी. मि., p. 215, यथा शास्त्रपरिग्रहः

तस्माद् हृष्टिः सदा देया तोरणान्तर्गता शुभा ॥
 अष्टहस्तं सुशोभाद्यं शैलवृक्षमयं च वा ।
 तोरणं शस्यते देव्या वापीकृपजलं बनम् ॥
 पूर्वोत्तरं तथैशान्यामारामः शुभदः कृतः ।
 देवीनां मातृकाणां च स भवेत्सर्वकामदः ॥
 यथा शुभग्रहाहैवाद्यत्र कालकृतं भवेत् ।
 तत्सर्वं देवतागारे कृते भवति शोभनम् ॥
 बलिजाप्यक्रिया नित्यं मातृणां च शुभा भवेत् ।
 पुरपत्तनग्रामाणां ब्रह्मपुर्यः सकामदाः ॥
 ब्रह्मविद्याकलोपेता यत्र वेदविदोऽवसन् ।
 सा पुरी कमला नाम सर्वलोकसुखावहा ॥
 विद्या हेका तथा द्वित्रा चतुर्थो यत्र संस्थिताः ।
 रुद्रो देवी सविजया गायत्री चक्रमात्मना ॥
 गृहाः पङ्क्षिगताः कार्याः शुभवर्त्मं ऋजुस्थिताः ।
 पूर्वोत्तरसुमार्गस्थाः सजला देवतान्विताः ॥
 *ब्रह्मत्रिवशपूजार्थं मठादिसुपकल्पयेत् ।
 पाठस्थानानि कुर्वीत शिवायतनवेदसौः ॥
 पुरे वा नगरे वत्स राजधान्यां च पत्तने ।
 दुर्गे हट्टे शुभा हृष्टिर्महालक्ष्म्याः समझला ॥
 मुखलिङ्गणेशानां¹ धनदस्य विशेषतः ।
 श्रियश्च सौम्यरूपायाः स्वामीशस्य शुभस्य च ॥

रक्षोदेवीषु चोग्रासु हृष्टिर्देया न चाऽन्यथा ।
 आसे वनोपकणठे च नदीनदत्तेऽथवा^१ ॥
 प्रासादे चोत्तमा कार्या तीर्थे हृष्टानुग्राऽथवा ।
 वाराही भैरवी चोग्रा नारसिंही त्रिविक्रमी^२ ॥
 पुरपत्तनगेहेषु हृष्टिर्बज्या प्रयत्नतः ।
 उग्रा हृष्टिरेद्राष्ट्रं दारणा नगरादिकम् ॥
 नरसिंहवराहाणां हृष्टिर्हन्यात्प्रियं^३ जनम् ।
 तस्माद्दृष्टिः शुभा कार्या समा सर्वगता ततः ॥
 विवाहेऽपि शुभा हृष्टिः समा भवति नाऽन्यथा ।
 अतो यज्ञेन देवानां हृष्टिः सौम्या प्रशस्यते ॥
 ग्रहाणां सौम्यरूपाणां लग्ने हृष्टिः शुभावहा^४ ।
 पुरपत्तनदुर्गेषु तथा सौम्या शुभावहा ॥
 एवं हृष्टे पुरे दुर्गे देया हृष्टिः शुभा नृप ।
 शुभार्थे सौम्यरूपाणामुग्राणां परिवर्जयेत् ॥
 आवाहने जले वाऽथ उग्रा हृष्टिः शुभावहा ॥

इति पुरभूशुद्धिः ॥

1 A. S. B. and I. O. read यथा for अथवा, which वी. मि., p. 217 adopts like Udaipur Ms.

2 I. O. and A. S. B. read त्रैविक्रमी, which breaks the metre.

3 वी. मि., p. 217, त्रियं जनम्

4 So वी. मि., ; but I. O. and A. S. B. read शुभा यथा

अथ वास्तुकर्मविधिः

तत्र मत्स्यपुराणे^१

सूत उवाच

(कालफलम्)

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम्^२ ।
 यथाकालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत् ॥
 वैच्चे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरक्षानि^३ इयेष्टे मृत्युं तथैव च ॥
 आषाढे भूत्यरक्षानि “वस्त्रं वर्यमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभन्तु^४ हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 पक्षीनाशमाश्वयुजे कार्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
 लाभं च बहुशो विन्देदग्निं माघे विनिर्हिशेत् ।
 फालगुने काश्चनं पुत्रानिति कालफलं समृतम् ॥

1 I. O. and वी. मि., p. 219

2 म. पु., ch. 253 (p. 520)

3 म. पु., धेनुरक्षानि .

4 वी. मि., p. 220, पशुवर्गम् ; so म. पु.

5 म. पु., भूत्यलाभं for मित्रलाभम्

(नक्षत्रफलम्)

अदिवनी रोहिणी मूलमुक्तरात्रयमैन्दवम् ।
स्वातिर्हस्तोऽनुराधा च गृहारम्भे प्रशास्यते ॥

(वारफलम्)

आदित्यभौमवर्ज्य च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥

(योगफलम्)

वर्ज्य व्याधातश्चलेषु व्यतिपातातिगण्डयोः ।
विष्कम्भगण्डपरिवज्ञयोगेषु [न] कारयेत्¹ ॥

(मुहूर्तफलम्)

स्वातौ मैत्रेय माहेन्द्रगन्धर्वाभिजिद्रौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्ते गृहमारभेत् ॥

(लग्नफलम्)

चन्द्रादित्यबलं लघ्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रयादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥

(भूमिपरीक्षा)

प्रासादेष्वेवमेव स्यात्कूपवापीषु शास्यते ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
इवेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवाऽनुपूर्वशाः ।
विप्रादेः शास्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥

1 म. प., p. 521 inserts the negative particle.

विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य तु ।
 कषायकटुका तद्वैश्यद्वेषु शस्यते^१ ॥
 रन्निमात्रे^२ तु वै ^३गत्ते स्वनुलिप्ते च सर्वदाः ।
 घृतमामशारावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं पृणं तत्सर्वदिङ्गमुखम् ।
 दीपां पूर्वादि गृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वदाः ॥
 वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ॥
 रन्निमात्रं तु वै गत्तं परीक्ष्य खातपूरणैः ।
 अधिके श्रियमाग्रोति न्यूने हानिं समे समम् ॥
 फालकृष्टेऽथवा देशे सर्वबीजानि वापयेत् ।
 त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ॥
 ज्येष्ठोत्तमकनिष्ठा भूर्वर्जयेदितरां सदा ।
 पञ्चगच्छयौषधिजलैः परीक्षित्वाऽथ सेचयेत् ॥
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
 पञ्चाल्लेपेन^४ वाऽलिप्य सूत्रेणाऽलोच्य सर्वतः ॥
 दशपूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥

१ म. पु., p. 521, तिका कषाया च तथा वैश्यशेषु शस्यत

२ *Ibid*, अरन्निमात्रे वै गत्ते

३ I. O. omits this and the two following lines.

४ वी. मि., p. 221, पञ्चाल्लेपेन वा लिप्ता

(देवपूजनम्)

एकाशीतिपदं^१ कृत्वा चास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
 पदस्थान पूजयेहेवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥

द्वात्रिंशाद्वाश्यतः पूज्याः पूज्याश्चाऽन्तस्त्रयोदशा ।
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निषेधतः ॥

ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच विधानतः ।
 शिखी चैवाऽथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥

सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमादुभौ ॥

गन्धवौ भृङ्गराजश्च सूर्गः पितृगणस्तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ॥

असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ।
 भल्लाटः^२ सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥

बहिद्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ।
 ईशानादिचतुर्जकोणे संस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥

आपश्चैवाऽथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
 मध्ये^३ चतुष्पदो ब्रह्मा तस्याऽप्यष्टौ समीपगाः ॥

सर्वानेकान्तरान्विद्यात्पूर्वाद्याज्ञामतः शृणु ।
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥

मिश्रोऽथ राजयक्षमा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।

1 Lacuna here in A. S. B.

2 ग. पु., p. 521, भल्लटः सोमसूर्यौ च

3 Ibid, मध्ये नवपदे ब्रह्मा

अष्टमश्चाऽपवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
 आपश्चैवाऽपवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
 पदिकानां च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्वत्सद्विपवास्ते तु सर्वतः ।
 वंशानिदानीं वक्ष्यामि रज्जूनपि पृथक् पृथक्^१ ॥
 वायुं यावत्तथा रोगात्पितृभ्यः शिखिनं पुरः^२ ।
 मुख्याद्भृशं तथा शेषाद्वितयं यावदेव तु ॥
 सुग्रीवादितिं^३ यावन्मृगात्पर्जन्यमेव च ।
 एते वंशाः समाख्याताः क्वचिद्भज्व एव तु ॥
 एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समं तथा ।
 मर्म चैतत्समाख्यातं त्रिशूलं कोणां च यत् ॥
 स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ।
 कीलकुञ्जोपघातादि वर्जयेयत्रतो नरः ॥
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशान्तरायतः ।
 शिरस्यग्निः समाविष्टो मुखे चापः समाश्रितः ॥
 पृथवीधरोऽर्थमा चैव “स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ।
 वक्षस्थले त्वापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ॥
 नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ ओङ्ग्रेऽदितिजयन्तकौ ।

1 म. पु., p. 521, अज्जूनपि प्रथक् प्रथक्

2 म. पु., and वी. मि., p. 222, पुनः for पुरः

3 Omission supplied by L. O., A. S. B. and वी. मि.,
p. 222

4 म. पु., p. 522, स्कन्धयोः for स्तनयोः

सप्तेन्द्रावंससंस्थौ तु पूजनीयौ ग्रयतः ॥
 सत्यरोगादयस्तद्वाहोः^१ पञ्च च पञ्च च ।
 रुद्रश्च राजयक्षमा च वामहस्ते समास्थितौ ॥
 सावित्रः सविता तद्वद्वस्तं दक्षिणमाश्रितौ ।
 विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ ॥
 पूषा च राजयक्षमा च हस्तयोर्मणिबन्धने ।
 तथैवाऽसुरशीर्षौ तु वामपाश्वें समाश्रितौ ॥
 पाद्वें तु दक्षिणे तद्वद्वितयः सगृहक्षतः ।
 ऊर्ध्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धवृपुष्पकौ ॥
 जह्नयोर्भृत्युसुग्रीवौ स्फङ्कस्थौ दौवारिको मृगः ।
 जयः शक्तस्तथा मेद्रे पादयोः पितरस्तथा ॥
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ।
 चतुष्पष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ॥
 ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वेकपदस्ततः^२ ।
 वहिः कोणेषु चाऽष्टौ तु सार्द्धाश्रोभयतः स्थिताः ॥
 विंशतिर्द्विष्पदास्तेषां चतुष्पष्टिपदास्मृताः ।
 गृहारम्भे तु कण्ठूतिः^३ स्वाम्यज्ञे यत्र जायते ॥
 शाल्यं त्वपनयेतत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ।
 सशाल्यं भयदं यस्मादशाल्यं भयनाशनम्^४ ॥

1 म. पु., p. 522, सूर्यसोमादयः तद्वत्

2 म. पु., p. 522, कोणेष्वपदास्तदा

3 वी. मि., p. 224, स्वस्याज्ञे

4 म. पु., p. 522, शुभवायकम्

हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा परिवर्जयेत् ।
नगरग्रामदेशेषु सर्वग्रैवं प्रकल्पयेत् ॥

‘शुभनिरीक्षितं’ शुभग्रहनिरीक्षितम् । ‘ऐन्दवं’ मृग-
शिरः । ‘दीप्तौ पूर्वादी’ ति पूर्वा दिशमारभ्य प्रदक्षिणं स-
म्यक् वर्त्तिप्रदीपने ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथासंख्यं सुखा-
वहमित्यर्थः । ‘खातपूरणौः’ खातस्य गर्तस्य तैरेव सम्बन्धि-
भिः पूरणैः । ‘पितृवंशान्तरायतः’ पितृगणादारभ्य वहिं
यावद्यो वंशाः प्रसारितः, तद्वदायतो वा वास्तुपुरुषः ।
‘अम्बुपो’ जलाधिपः । ‘पुष्पकः’ पुष्पदन्तः । ‘जयशङ्क’
इत्यत्र ‘जय’शब्दः चाकवाची । ‘तद्वत्कोणेष्वेकपदा’
इति । एकाशीतिपदे वास्तौ याः कोणेष्वेकपदा देवता इहा-
ऽपि तास्तथैव बोद्धव्याः । ‘बहिःकोणेषु चेत्यादि’ प्रान्त-
कोणेषु चतुर्षु ये उभयपाश्वेष कोष्ठकास्तेष्वष्टौ देवताः ।
‘साद्वा भवन्ति’ देवताचतुष्टयसहिता भवन्तीत्यर्थः¹ ।

(चतुश्चालादिलक्षणम्)

चतुश्चालं त्रिशालं च द्विशालं चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः² ॥

सूत उवाच

चतुश्चालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा³ ।

1 The entire commentary is reproduced piecemeal after each *s'loka* by वी. मि., pp. 219-226

2 Though all MSS. put this *s'loka* before the commentary, its proper place is after it.

3 म. अ., ch. 254 (p. 522); वी. मि., p. 224

चतुशालं चतुर्द्वारलिन्दैः सर्वतो वृतम् ॥
 नामा तत्सर्वतो भद्रं शुभं देवनृपालये ।
 पश्चिमद्वारहीनं तु नन्यावत्तं प्रचक्षते ॥
 दक्षिणद्वारहीनन्तु [वर्धमानसुवाहृतम् ।
 एवद्वारविहीनं तु^१] स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
 रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तु प्रचक्षते ।
 सौम्यशालाविहीनं यत्त्रिशालं धन्यकं च तत् ॥
 क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुन्नफलप्रदम् ।
 शालया पूर्वया हीनं सुक्षेप्रमिति विश्रुतम् ॥
 धन्यं यशस्यमायुर्यं शोकमोहविनाशनम् ।
 चुल्ही तु याम्यया हीनं त्रिशालं शालया तु यत्^२ ॥
 कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिभयावहम् ।
 हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षमें नाम तद्विदुः ॥
 मित्रवन्धुसुतान्^३ हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
 यमसूर्यं च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
 राजाभिभयदं नृणां कुलक्षयकरं च तत् ।
 उदकपूर्वं हु शाले द्वै दण्डार्थं तत्र तद्वेत् ॥
 अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।

1 [] Omission Udaipur Ms. supplied by I. O., A. S. B.
and वी. मि., p. 224 ; confirmed by म. पु., p. 522

2 म. पु., p. 522, शालया याम्यया हीनं यद्विशालं तु शालया ।

3 वी. मि., p. 225 पितृ for मित्र ; म. पु., confirms the text.

चापाख्यं^१ याम्यपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
 विषशालाग्निभयदं पराभवभयावहम् ।
 चुल्ही पूर्वपराभ्यां च सा भवेन्मृत्युसूचनी ॥
 विधवत्वाय च ऋणामनेकभयकारकम् ।
 कार्यमुक्तरयाम्याभ्यां^२ शालाभ्यां भयदं वृणाम् ॥
 सिद्धार्थवज्जं वज्यानि द्विशालानि सदा बुधैः ॥

‘अलिन्दं’ द्वारचतुष्किका । ‘सौम्यशाला’ उत्तरद्वार-
 शाला । ‘सिद्धार्थवज्जं’ याम्यात्पराभ्यां शालाभ्यां युक्तं
 यद्विशालं तद्विहाय^३ ।

(राजादिगृहलक्षणम्)

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि भवनं पूर्थिवीपतेः ।
 पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तमुक्तमादिविभेदतः ॥
 अष्टोक्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोक्तमो मतः ।
 चतुष्वर्षन्येषु विस्तारो हीयते चाऽष्टभिः करैः ॥
 चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ।
 युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
 षड्भिर्षष्ठिभस्तथाऽशीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् ।
 द्वयंशेन चाऽधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥

1 वी. मि., p. 225 वायव्यं for चापाख्यं, a reading noted
in म. पु., p. 523

2 MSS. read काचं for कार्यम्

3 Reproduced by वी. मि., p. 225

सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
 चतुषषषिः सुविस्तारः षड्भः षड्भः प्रहीयते ॥
 पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाऽधिकं भवेत् ।
 मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
 चतुश्चतुर्विहीना स्यात्करणषिः प्रविस्तरे ।
 अष्टांशोनाऽधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥
 सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
 चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
 [चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु शास्यते ।
 शिल्पनां कञ्जुकीनां च वैद्यानां गृहपञ्चकम् ॥
 अष्टाविंशत्कराणां तद्विहीनं विस्तरात् क्रमात् ।
 द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तु ॥
 दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम्' ।]
 चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव च ॥
 अध्यर्द्धं करहानिः स्याद्विस्तरात्पञ्चसु क्रमात् ।
 दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभासंतारपुरोधसाम् ॥
 तेषामपि प्रवक्ष्यामि क्रमाङ्गुचनपञ्चकम् ।
 चत्वारिंशत्प्रविस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
 पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाऽधिकं भवेत् ।
 चातुर्वर्णस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ॥
 द्वात्रिंशद्वै कराणां तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
 आषोडशादिति परं न्यूनमन्त्यावसायिनाम् ॥

1 [ ] Omission in Udaipur Ms. only.

दशांशेनाऽष्टभागेन त्रिभागेनाऽथ भागिकम् ।
 अधिकं दैर्घ्यमित्याहुः ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ॥
 सेनापतेर्नृपस्याऽपि चातुर्वर्णस्य वाऽन्तरे^१ ।
 वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ॥
 अन्तरा प्रभवानां च स्वपितुन्यूनमिष्यते^२ ।
 तथा हस्तशतादर्वाङ्गमितं वनवासिनाम् ॥
 सेनापतेर्नृपस्याऽपि सप्तत्या सहितैर्हि ते ।
 चतुर्दशाहृते व्यासे शालान्यासः प्रकीर्तिः ॥
 पञ्चत्रिंशोदृधृते तस्मिन् अलिन्दः समुदाहृतः ।
 तथा षट्त्रिंशाद्वस्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता ॥
 विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत् ।
 दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्रियस्य विधीयते ॥
 पञ्चत्रिंशत्करा वैद्ये अङ्गुलानि ग्रयोदशा ।
 तावत्करैव दूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ॥
 शालायास्तु त्रिभागेन यस्याऽप्ये वीथिका भवेत् ।
 सोष्णीयं नाम तद्वास्तु पञ्चाङ्गायाभयं भवेत् ॥
 पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भं तदुच्यते ।
 समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
 शुभदं सर्वमेतत्स्याचातुर्वर्णे चतुर्विधम् ।
 विस्तारात्पोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
 प्रथमो भूमिकोच्छायः उपरिष्टात्प्रहीयते ।

1 म. यु., p. 528, प्रहयोरन्तरेण द्वा

2 Ibid, प्रहमिष्यते

द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयात् ॥
 पक्षेष्टका भवेद्धितिः षडशांशेन विस्तरात् ।
 दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा मृणमयभित्तिका ॥
 गर्भमानेन मानं तु सर्ववास्तुषु शास्यते ।
 गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥
 संयुतो द्वारविष्कम्भात् द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् ।
 द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायकरसम्मितैः ॥
 अङ्गुलैः सर्ववास्तुनां पृथुत्वं शास्यते बुधैः ।
 उदुम्बरोत्तमाङ्गं च तदध्यर्द्धप्रविस्तरात् ॥

‘सेनापतेर्वपस्याऽपि सप्तत्ये’त्यादि । सेनापतेर्वपस्य
 गृहे यावान्विस्तार उत्तस्तं करसप्तत्या सहितं कृत्वा, तदर्द्धं
 गृहीत्वा तस्याऽर्द्धस्य चतुर्दशविभागं कृत्वा यावदवशिष्टं
 भवति ताष्ठद्विस्तारां शालां कुर्यादिल्लर्थः । तेनाऽष्टोत्तरह-
 स्तशतविस्तारे राजवेशमनि पञ्चहस्तप्रमाणा शाला भव-
 ति । ‘पञ्चत्रिंशोदूधृत’ इति । तस्मिन्नेव नवाशीतिविस्तारे
 राजवेशमनि पञ्चहस्तपञ्चत्रिंशता भागहारे कृते ये एकोन-
 चिंशतिहस्ता अवशिष्यन्ते तावानलिन्दः कर्तव्यः । ‘उदु-
 म्बरो’ देहली’ ।

(स्तम्भमानविनिर्णयः)

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम्^१ ।

1 The entire commentary is reproduced by वी. भि.,
 pp. 227-228

2 म. पु., ch. 255, p. 524 ff.

तद्वास्तुभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं विदुः ॥
 अशीत्यंशं पृथुत्वे स्यादग्रे नवगुणैः सह ।
 रुचकश्चतुरस्स्यादष्टास्त्रो वज्रं उच्यते ॥
 द्विवज्रष्ठोङ्गशास्त्रस्तु द्वार्द्रिंशास्त्रः प्रलीनकः ।
 मध्यप्रदेशो यः स्तम्भो वृत्तो वृत्तं इति स्मृतः ॥
 एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
 पद्मवल्लीलताकुम्भपद्मदर्पणभूषिताः ॥
 स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराणि तु ।
 स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः ॥
 त्रिभागेनेह सर्वत्र चतुर्भागेन वा पुनः ।
 हीनं हीनं चतुर्थांशात्तथा सर्वासु भूमिषु ॥
 सावरोहाणि¹ सर्वेषां प्रवेशो दक्षिणेन तु ॥

(द्वारविधिः)

द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु ।
 पूर्वेणन्द्रं जयन्तं च द्वारं सर्वत्र शस्यते ॥
 याम्यं च वितर्थं चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ।
 पश्चिमे पुष्पदन्तं तु वारुणं च प्रशस्यते ॥
 उत्तरेण तु भल्लादं सौम्यं तु सुखदं भवेत् ।
 तथा वास्तुषु सर्वत्र वेदं द्वारस्य वर्जयेत् ॥
 द्वारे तु रथयथा विद्धे भवेत्सर्वकुलक्षयः ।
 तरुणा दोषबाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते ॥

अपस्मारो भवेन्तून् कूपवेधेन सर्वदा ।
 द्यथा प्रस्त्रवणेन स्यात्कीलेनाऽग्निभयं भवेत् ॥
 विनाशो देवताविञ्चे स्तम्भेन खीकृतो भवेत् ।
 गृहभर्तुविनाशस्याद्गृहेण च गृहे कृते ॥
 अमेध्यावस्करैविञ्चे गृहिणी बन्धकी भवेत् ।
 तत्र शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु ॥
 उच्छ्रायद्विगुणां भूमिं त्यक्ता वेधो न जायते ।
 स्वयमुद्धाटिते द्वारे उन्मादो गृहवासिनाम् ॥
 स्वयं च पिहिते विद्यात्कुलनाशं विचक्षणः ।
 मानाधिके राजभयं न्यूने तस्करतो भयम् ॥
 द्वारोपरि च यहूरं तदन्तकभयं स्मृतम् ।
 आध्मातं¹ मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः ॥
 वज्रं तु सङ्कटं मध्ये सद्यो भर्तुविनाशनम् ।
 तथाऽन्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत् ॥
 मूलद्वारात्थाऽन्त्यन्तं नाऽधिकं शोभया भवेत् ।
 कुम्भश्रीपर्णवल्लीभिः मूलद्वारं तु शोभयेत् ॥
 पूजयेवाऽपि तत्त्वित्यं बलिना चाक्षतोदकैः ॥

(गृहे वृक्षारोपणविधिः)

भवनस्य बटः पूर्वे दिग्भागे सार्वकामिकः ।
 उत्तुम्बरस्तथा याम्ये वाहणे पिप्पलः शुभः ॥

1 म. ु., p. 525, अध्यो मध्यरेणी दु

पृष्ठश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये ।
 कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलदुमः ॥
 भार्याहानिः प्रजाहानिः भवेतां क्रमशः सदा ।
 न छिन्न्याद्यदि तान् वृक्षान् अन्तरे स्थापयेच्छुभान् ॥
 पुन्नागाशोकतिलकशमीवकुलचम्पकान् ।
 दाढिर्भीं पिप्पलीं द्राक्षां तथा कुसुममण्डपान् ॥

जम्बीरपूरपनसदुमकेतकीभिः
 जातीसरोजशतपत्रिकमलिलकाभिः ।
 यज्ञालिकेरकदलीदलपाटलाभिः
 शुक्रं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥

‘रथ्या’ मार्गः । ‘वेधो’ द्वाभिसुख्येनाऽवस्थानम् ।
 ‘उच्छ्रायद्विगुणमि’ ति । यावान् द्वारस्योच्छ्रायो दैर्घ्यं तद्वि-
 गुणं द्वाराग्रभूमेः परतो यद्येते रथ्यादयो भवन्ति, तदा न
 वेधो वास्तुवेध इत्यर्थः¹ ।

सूत उवाच²

उदगादिहृवं वास्तोः समानस्य शिरस्तथा ।
 परीक्ष्य पूर्ववत् कुर्यात् स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥

‘समानस्य’ मानसहितस्य वास्तुपुरुषस्य³ ।

1 The whole passage, including the prose comments, is reproduced by वी. मि., pp. 227-229

2 म. पु., ch. 256, p. 525 ff.

3 वी. मि., p. 231

न देवपूर्तसविधे चत्वराणां समीपतः ।
कारयेद्ग्रवनं प्राज्ञो दुःखशोकसमन्वितम् ॥

(ग्रहप्रवेशाविधिः)

तस्य प्रवेशाश्चत्वारस्तस्योत्सङ्गाग्रतः शुभाः ।
षष्ठतः षष्ठतो गन्तुं सव्यावर्तं प्रशस्यते ॥
अपसद्यो विनाशाय दक्षिणे शीर्णकस्तथा ।
सर्वकामफलो नृणां समूर्णो नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोच्य यत्नेन गृहमारभेत् ।
अथ सांवत्सरप्रोक्ते मुद्रार्थे शुभलक्षणे ॥
रक्षोपरिशिलां कृत्वा सर्वबीजसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैस्तम्भं वस्त्रालङ्कारपूजितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पी सहितो वेदपारगैः ।
स्नापितं तन्न्यसेत्तद्रूत्सर्वैषधिसमन्वितम् ॥
नानाक्षतसमोपेतं वस्त्राभरणसंयुतम् ।
ब्रह्मघोषेण वायेन गीतमङ्गलनिस्वनैः ॥
प्रदोषे भोजयेद्विग्रान् होमस्तु मधुसर्पिषा ।
“वास्तोष्पते प्रतिजानीहि” मन्त्रेणाऽनेन सर्वदा ॥
सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोच्छ्रये पुनः ।

1 ऋ. सं., V, 4, 21:

वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्तस्वावेशोऽनभीवो भवानः ।

यत्वेमहे प्रतितं जुषस्व शज्ञो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

द्वारवंशोच्छ्रये तद्वत्प्रवेशासमये तथा ॥
 वास्तुपश्चामने तद्वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
 ईशाने सूत्रपातः स्यादग्रेये स्तम्भरोपणम् ॥
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत वास्तोष्णन्दविलेखनम् ।
 तर्जनी मध्यमा चैव तथाऽङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
 प्रवालरत्कनकं फलमृष्टाक्षतोदकम् ।
 सर्ववास्तुविभागेषु शस्तं पदविलेखनम्¹ ॥
 न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शङ्खनखचर्मभिः ।
 न शृङ्गास्थिकपालैश्च क्वचिद्वास्तु विलेखयेत् ॥
 एभिविलेखितं² कुर्यात् तुःखशोकभयादिकम् ।
 यदा गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्राऽभिलक्षयेत् ॥
 स्तम्भसूत्रादिकं तद्वच्छुभाशुभफलोदयम् ।
 आदित्याभिसुखं रौति शङ्खनिः परुषं यदि ॥
 तुल्यकालं सृशोदङ्गं गृहभर्ता यदात्मनः ।
 वास्त्वङ्गे तद्विजानीयान्नरः शाल्यं भयप्रदम् ॥
 शङ्खनानन्तरं यत्र हस्त्यद्वश्वापदं भवेत् ।
 तदङ्गस्तम्भवं विद्यात्तत्र शाल्यं विचक्षणः ॥
 प्रसार्यमाणे सूत्रे तु श्वगोभायुविलक्ष्मिते ।
 तत्र शाल्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे² ॥

1 म. पु., p. 525 and वी. मि., p. 232 read more correctly पदविलेखने

2 This is an exception to the general rule that this braying of a donkey is a good omen.

यदीशाने^१ तु दिग्भागे मधुरं रौति वायसः ।
 धनं तत्र विजानीयाद्वागे वा स्वाम्यधिष्ठिते^२ ॥
 सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युवर्याधिः कीले त्वधोमुखे ।
 अज्ञारेषु तथोन्मादं कपालेषु च सम्प्रमम् ॥
 कण्ठशाल्येषु जानीयात्पौश्रलयं स्त्रीषु शास्त्रवित् ।
 गृहकर्तुर्गृहस्याऽपि विनाशः शिल्पसम्ब्रामे ॥
 स्तम्भस्कन्धाच्युते कुम्भे शिरोरोगान्विनिर्हिंशेत् ।
 कुम्भापहरे सर्वस्य कुलस्याऽपि क्षयो भवेत् ॥
 मृत्युस्थानच्युते कुम्भे भग्ने अन्धं विदुर्बुधाः ।
 करसंस्था विनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
 वीजौषधिविहीने तु भृतेभ्यो भयमादिशेत् ।
 प्राणदक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे छञ्च निवेशायेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणेनाऽन्यान् न्यसेत् स्तम्भान्विचक्षणः ।
 यस्माद्वयङ्करा नृणां योजितास्त्वप्रदक्षिणाः ॥
 रक्षां कुर्वीत यक्षेन स्तम्भोपद्रवनाशिनी ।
 तथा फलवर्तीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशायेत् ॥
 प्रागुदक्षिणं कुर्याद्विद्मूढं तु न कारयेत् ।
 स्तम्भं वा भवनं चाऽपि द्वारं वासगृहं तथा ॥
 दिद्मूढे कुलनाशः स्यान्न च संवर्द्धते गृहम् ।
 यदि संवर्द्धयेद्देहं सर्वमेव विवर्जयेत् ॥

1 ची. पि., p. 232 has शाके ('east')

2 Fifteen slokas from this are omitted in I. O.

पूर्वेण वर्द्धितं वास्तु कुर्याद्वैराणि सर्वदा ।
 दक्षिणे वर्द्धितं वास्तु मृत्यवे स्थान्न संशयः ॥
 पश्चाद्विवृद्धं यद्वास्तु तदर्थक्षयकारकम् ।
 वद्धापितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
 आग्रेये यत्र वृद्धिस्यात्तदग्निभयदं भवेत् ।
 वर्द्धितं राक्षसे कोणे 'वित्तक्षयकरं भवेत् ॥
 वद्धापितं तु वायव्ये वातव्याधिप्रकोपकृत् ।
 ईशाने सस्यहानिः^१ स्याद्वास्तौ संवर्द्धिते सदा ॥
 ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
 महानसं तथाऽग्रेये तत्पाश्वें चोत्तरे जलम् ॥
 गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्झिते स्थापयेद्बुधः ।
 वर्चस्थानं वहिः कुर्यात्स्लानमण्डपमेव च ॥
 धनधान्यं च वायव्ये कर्मशाला ततो वहिः ।
 एवं वास्तुनिवेदाः स्याद्वहभर्तुः शुभावहः ॥

(वार्वाहरणविधिः)

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि वार्वाहरणसुत्तमम्^२ ।
 धनिष्ठापञ्चकं मुक्त्वा विष्ट्यादिकमतः परम् ॥
 ततः सांवत्सरादिष्टे दिने यायाद्वनं बुधः ।
 प्रथमं बलिपूजां च कुर्याद्वृक्षाय सर्वथा ॥

१ म. पु., p. 526, शिशुक्षयकरं भवेत्

२ म. पु., p. 526, ईशान्यां अच्छानिस्यात्

३ म. पु., ch. 257, p. 527 ff.

पूर्वोत्तरेण पतितं गृहदारु प्रशास्यते ।
 अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
 क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
 कृताधिवासं विहगैरनलानिलपीडितम् ॥
 गजावभग्नं च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
 उर्ध्वशुष्कं तथा दारु भग्नं वक्रं तथैव च ॥
 चैलदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजं तथा ।
 इमशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवम् ॥
 वर्जयेत्सर्वदा दारु यदीच्छेद्विमुलां श्रियम् ।
 तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान् ॥
 श्लेष्मातकासारतरुन् वर्जयेद्वृक्षर्मणि ।
 असनाशोकमधुकसर्जसालाः शुभावहाः ॥
 चन्दनं पनसं धन्याः सुरदारुहरिद्रकाः ।
 द्वाम्यामेकेन वा कुर्यान्त्रिभिर्वा भवनं शुभम् ॥
 बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
 एकैव शिशापा धन्या श्रीपर्णी तिन्दुकी तथा ॥
 एते नाऽन्यसमायुक्ताः कंदाचिच्छुंभदायकाः ।
 स्यन्दनः पनसस्तद्वृत्सरलार्जुनपद्मकाः ॥
 एते नाऽन्यसमायुक्ताः वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
 तद्वच्छेदे तथां पीते गोधां विद्यात् विचक्षणः ॥
 माञ्जिष्ठवर्णं भेकः स्यान्नीले सर्प विनिर्दिशेत् ।
 अरुणे सरटं विद्यान्मुद्रामे शुकमादिशेत् ॥
 कपिले मूषिकां विद्यात्खड्गामे जलमादिशेत् ।

एवंविधं समग्रं तु वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ।
पूर्वचित्तं तु गृहीयान्निमित्तशक्तुनैः शुभैः ॥

(ध्वजलक्षणम्)

व्यासेन गुणिते दैध्ये अष्टभिर्वै हृते तथा ।
यच्छेषमायं तं विद्यादष्टभेदं वदामि वः ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च इवा वृषः खर एव च ।
गजो ध्वाङ्गश्च पूर्वाद्याः करशेषा भवन्त्यमी ॥
ध्वजः सर्वमुखो धन्यः प्रत्यग्न्द्वारो विशेषतः ।
उद्घासुखो भवेत्तिसहः प्राद्यमुखो वृषभो भवेत् ॥
दक्षिणाभिमुखो हस्ती सप्तभिः समुदाहृतः ।
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंहः प्रकीर्तिः ॥
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणस्थांश्च वर्जयेत् ।
तमेवाऽष्टगुणं कृत्वा करराशि विचक्षणः ॥
सप्तविंशताहृते भागे दक्षं¹ विद्याद्विचक्षणः ।
अष्टभिर्भीजयेच्छेषं यच्छेषं स व्ययो मतः ॥
व्ययाधिक्यं न कुर्वीत यतो दोषकरं भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥

कृत्वाग्रतो द्विजवरानथं पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताग्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
मङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेत ॥

1 म. पु., p. 527, जड़शं for दक्षम्

गृहोन्त्वाहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्
प्रासादवास्तुशामने च विधिर्यु उक्तः ।
सन्तप्तयेद्विजवरामथ भक्ष्यभोज्यैः
शुक्रामवरश्च भवनं प्रविशेत्सधूपम् ॥

‘द्वाभ्यामेकेन वेऽति । यदा अनेकजातीयैर्वृक्षैर्गृहं
कुर्यात्तदा द्वाभ्यां त्रिभिर्वा, न पुनः चतुष्पञ्चजातीयप्र-
भृतिभिरित्यर्थः । ‘सरटः’ कृकलासः । ‘मुद्गामे’ मुद्रसमा-
नवर्णे । ‘अश्मन्तकः’ पाषाणः । ‘खड्गामे’ इयामले ।
‘व्यासेन गुणिते दैर्घ्ये’ इति । ‘व्यासेन’ विस्तारसंख्यया
‘दैर्घ्ये गुणिते’ आवर्तिते सति यावन्तो हस्ता भवन्ति
तेष्वष्टकमष्टकं कृत्वा भागहरे कृते यदविषयते स
आयो भवति । स च ध्वजादिभेदेनाष्टधा भिद्यते ।
‘पूर्वाच्याः’ पूर्वादिदिग्षष्टकावस्थिताः यथा क्रमेण । ‘तमेव’
पूर्वोक्तं व्यासगुणितं दैर्घ्यकरराशिम् । ‘अष्टभिर्भाजिते
दक्षे’ अष्टभिर्भागैर्हृते नक्षत्रस्य हृते करसमूहे ।

बहुचर्ण्ये

अथाऽतो वास्तुपरीक्षाऽनूषरमविविष्णुभूमौषधिवन-
स्पतिवत् यस्मिन् कुशवीरणं प्रभूतं कण्टकिक्षीरिणस्तु
समूलान् परिखायोद्वासयेत् । अपामार्गः शाकस्तिलवकः
परिव्याध इति चैतानि यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य
प्रदक्षिणं शमनीयं परीत्य प्रात्ययः स्यन्देरन् अप्रपत-
त्यस्तत्सर्वं समृद्धं समवस्थवे भक्तशरणं कारयेत् । बहुन्नं

हि भवति दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत् । साऽद्यूताह १ भ-
वति युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति
यत्र सर्वत आयः प्रस्यन्देरन् सा स्वस्त्ययिन्यद्यूता च ।

अथैतर्वास्तु परीक्षेत । जानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव
पांसुभिः प्रतिपूरयेत् । अधिके प्रशस्तं समे वार्तं न्यूने
गर्हितं अस्तमितेऽपां पूर्णं परिवासयेत् । सोदके प्रशस्तं
आद्रें वार्तं शुष्के गर्हितं इवेतं मधुरास्वादं सिकतोत्करं
ब्रात्यणस्य लोहितं क्षत्रियस्य पीतं वैश्यस्य तत्सहस्रसीतं
कृत्वा यथादिक् समचतुरस्तं मापयेत् । आयतचतुरस्तं वा ।
तच्छमीशाखयौदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रद-
क्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षत्यविच्छिन्नया चोदकधारया “आपो
हिष्ठा मयो भुव” इति तृचेन । वंशान्तरेषु शरणानि कारये-
द्वर्तेष्ववकाः शीपालमित्यवधापयेन्न हास्य दाहुको भवतीति
विज्ञायते । मध्यमस्थूणाया गर्तेऽवधाय प्राग्प्रोदगग्रान्
कुशानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेच्ये “दच्युताय भौ-
माय स्वाहे” त्यथैनामुच्छ्रीयमाणामनुभन्नयेते “हैव तिष्ठ-
निमिता तिल्वलास्त्वामिरावर्तीं मध्ये पोषस्य तिष्ठर्तीं आ-
त्वा प्रापन्नधायवः । ? आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जा-
यतां सह । आ त्वा परिश्रितः कुम्भं आ दघ्नः कल-
शैरय” इति ।

वंशामाधीयमान “मृतेन स्थूणामधिरोह चंश द्राधीय
आयुःप्रतरं दधाना” इति । सदूर्वासु चतस्रषु शिलासु मणिकं
प्रतिष्ठापये “तपृथिव्या अधिसम्भवेति अरङ्गरो वावदीति
त्रेधा बद्धो वरच्रया इरामुह प्रशंसत्यनिरामपबाधता” मिति
वाऽथाऽस्मिन्नप आ सेचय “त्यैतु राजा वरुणो रेवतीभिः

आस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः हरा वहन्तो धूतमुक्षमाणा
मित्रेण साकं सह संविशांत्वि”त्यथैतच्छमयति व्रीहियवम-
तीभिरङ्गिर्हिरण्यमवधाय शंतातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्
प्रोक्षत्यविच्छिन्नाया चोदकधारया “आपो हि षष्ठा मघो भुव”
इति तृचेन। मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा “वास्तोषपते
प्रतिजानीश्चस्मानि”ति चतस्रभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य
ब्राह्मणाय भोजयित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्वति वाचयीत ।

‘अविददिष्टु’यन्न विवदिष्टुर्विविता न विद्यते तत् ।
अविदादीरिति तु पाठे विवादरहितमित्यर्थः । ‘भूमौष-
धिवनस्पतिवत्’ बहुतरौषधिवनस्पत्युत्पत्तियोग्यम् । ‘परि-
खाय’ उत्पाद्य । ‘परिव्याधो’ राजवृक्षविशेषः । ‘प्रदक्षिणं
शयनीयं परीत्य’ शयनगृहं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा कृत्वा ।
‘प्रपतन्त्यः’ प्रकर्षेण गच्छन्त्यः । ‘सर्वसमृद्धं’ सर्वैः पुत्रादिभिः
सम्पूर्णम् । ‘समवश्रवे’ प्रणालिकादेशो । ‘भक्तशरणं’ पाक-
शाला । ‘सभा’ गृहस्थस्य समाजशाला सा । यदि दक्षिणा-
प्रवणे देशो कियते तदा धूतवती भवत्यतो न तथा कार्य-
त्यर्थः । ‘प्रमायुक्ताः’ मरणशीलाः । ‘वार्त्त’ नाऽत्युत्कृष्टं नाऽप-
कृष्टमित्यर्थः । ‘सहस्रसीतं’ अपरिमितकृष्टं । ‘शंतातीयेन’
“शब्द इन्द्रामी भवतेति” सूतेन । ‘अवकाः’ शम्बुकाः ।
‘शीपालाः’ शैवालाः ॥

इति वास्तुकर्मविधिः ॥

1 Reproduced *verbatim* by वी. गि., pp. 234—236

2 श. सं., V, 3, 28-30

७

अथ राष्ट्रसंग्रहणम्

तत्र मनुः^१

राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसङ्गृहीतराष्ट्रे हि पार्थिवः सुखमेघते ॥
द्वयोऽस्याणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममवस्थितम् ।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य शुप्तये ॥
ग्रामस्याऽधिपतिं कुर्याइशग्रामाधिपं तथा ।
विंशतिशां शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥
‘द्वयोः’ ग्रामयोरित्यन्वयः । ‘गुल्मः’ पदातिसमूहः ।

आपस्तम्बः^२

ग्रामेषु नगरेषु चाऽर्यान् शुचीन् सत्यशीलान् प्रजा-
गुप्तये निदध्यात्^३ । तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः । सर्वतो-
योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् । क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥

1 VII, 113-115 ; cf. वी. मि., p. 248, ‘सङ्ग्रहे’ रक्षास्थानम्
(वी. मि.,), ‘शुतंगृहीतं’ रक्षाविधानेन वशीकृतं परिणालितं वा येन
स्वराष्ट्रे स पार्थिवः सुखमेघते ।” (मेघातिशिभाष्य) ‘गुल्मो’ रक्षितृ-
पुरुषसमूहः । (मेघा)

2 2, 26, 4-7

3 ‘निदध्यात्’ नियुक्तीत । तेषां नियुक्तानां ये पुरुषाः तेऽपि ‘तथागुणाः’
आर्यादिगुणा एव स्युः । ‘सर्वतः’ सर्वास्त्रु दिष्टु । ‘रक्ष्य’ रक्षणीयम् ।
(हरदत्तव्याख्या., p. 286)

मनुः^१

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
 राज्ञोऽन्यः सचिवः स्तिंगधस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥
 नगरे नगरे चैव कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥
 स ताननुपरिकामेत्सर्वानायुक्तकान् स्वयम् ।
 तेषां वृत्ते परिणयेत्सम्यग्राष्टेषु तच्चरैः ॥

[तथा]

ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकःशनकैस्त्वयम्^२ ।
 शंसेद्वामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनै ॥
 विंशतीशास्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
 शंसेद्वामशतेशास्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥
 एवं सर्वं विधायेदमिति कर्तव्यमात्मनः^३ ।
 युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः^४ ।

1 VII, 120, 122, cf. वी. मि., p. 248; I. O. omits this passage from Manu. 'पृथक्कार्याणि' परस्परकलहादीनि । (वी. मि.,) 'उच्चैस्थानं' कुलादिना महान्तम् । 'घोररूपं' भयानकम् (वी. मि.,) प्रतापवन्तम् (मेधा) । 'अनुपरिकामेत्' सबलेन पूर्येत् । (मेधा) 'परिणयेत्' परिजानीयात् (मेधा) प्रापयेत् (वी. मि.,)

2 VII, 116-117

3 VII, 142; 'बुद्धास्त्वलनमप्रमत्ता' (मेधा.)

4 VII, 118-119, यानि राजे प्रदेशानि अभादीनि तानि वृत्यर्थं ग्रामाधिपतिः गृहीयात्, न तु आज्विदं करम् । आज्विदं तु करमासद्वारा राजैव

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्तुयात् ॥

दशी कुलं तु सुखीत विंशी पञ्चकुलानि च^१ ।

ग्रामं ग्रामदेशात्थक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥

‘अनुपरिक्लेत्’ यदा न्यायिभिस्ते नियुक्ता अभिभूयन्ते, तदा ताव स्वबलेन पूरयेदित्यर्थः । ‘परिणयेत्’ प्रापयेत् । कुलं ग्रामैकदेशः पाठकाख्यः^२ ।

विष्णुः^३

ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परिहारं कुर्यात् । अशक्तो देशाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय । देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ॥

शङ्कलितिः

वाहनयोधानां सततमन्वीक्षणम् । प्रतिभासं द्विसौव-
वणिकी वृत्तिः । षाण्मास्यस्मरणं चातुर्मास्यं वा । स्वर्यते-

गुह्यायात् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरः : “सांवत्सरिकमाप्तैः राष्ट्रादाहारयेद्द-
लिति”ति । (वी. मि., p. 251)

1 This sloka is attributed by वी. मि., p. 251, to
विष्णुधर्मोत्तर

2 वी. मि., p. 251 observes “कुलं ग्रामैकदेशः पाठकाख्य इति
कल्पतरः”

3 3, 12-15; the passages from विष्णु and शङ्कलितिः
are omitted by I. O. but are reproduced in
वी. मि., p. 251 ; A. S. B. omits the first two
sentences of the passage from विष्णु

षु दानमनुक्रोशः विदितेष्वनुप्रदानं कुलचारिग्रशीलविद्या-
लक्षणाधिकेषु सम्मानं प्रयुज्जीत ।

‘स्वर्यातेषु दानमि’त्यादि । राजकार्येण सृतेषु योधेषु
तत्पुत्रादिभ्यो दानं दया च राजा विधातव्या । ‘प्रसिद्धेषु
तु योधेषु दानवेतनादधिकमपि वस्त्रादि देयमित्यर्थः ।

मनुः^१

राजा कर्मसु युक्तानां छीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद् वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥
पणा देयाऽवकृष्टस्य षट् तृत्कृष्टस्य भक्तकम् ।
षाण्मासिकस्तथाऽच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः^२ ॥

‘षट् पणा’ इत्यन्वयः । ‘आच्छादः’ आच्छादनवस्त्रम् ।

बृहस्पतिः^३

गुणवानिति यः प्रोक्तः ख्यापितो जनसंसदि ।
कथं तेनैव बक्षेण निर्गुणः परिकथ्यते ॥
तस्मात्प्रभुत्वं वृत्तिं च निर्दोषस्य न चालयेत् ।
अनवस्था प्रसङ्गस्यानश्येतोपग्रहस्तथा ॥
‘उपग्रहः’ परिग्रहः ।

१ ‘स्वर्यातेषु’ सृतेषु । ‘विदितेषु’ शुद्धादौ कृतकार्यतया प्रसिद्धेषु (वी. मि., p. 252)

२ VII, 125-126

३ वी. मि., p. 252 : ‘श्रोणः’ आङ्कचक्रघ्राम्

सम्युद्धनिविष्टदेशस्तु कृतदुर्गस्तु शास्रतः ।
 कण्ठकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेयत्रमुत्तमम् ॥
 यथोद्धरति निर्दीता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्द्रपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शाठाः ।
 भूत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ‘निर्दीता’ लविता । ‘कक्षं’ तृणम् ।

याज्ञवल्क्यः²

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
 पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थेभ्यो विशेषतः³ ॥

मनुः⁴

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्वयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिरादूभ्रदयते स्वाम्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥
 शारीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥

1 वी. भि., p. 258 adds ‘निर्दीता’ प्रकृष्टेत्रमन्वरिततृणा दिलविता ।

2 I, 386

3 मिताक्षरा reads कायस्यैः and explains: ‘कायस्या’ लेखकः गणकाच्च । तेषां राजवल्लभतया अतिमायाविकल्पाच्च दुर्निवारस्त्वात् । Aparārka equates कायस्या: with कराधिकृताः

4 VII, 111-112

कात्यायनः^१

ओच्रिया विधवा बाला दुर्बलाश्च कुदुम्बिनः ।
 एते राजबला राज्ञा रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥
 अनाथस्य नृपो नाथस्त्वगृहस्य नृपो गृहम् ।
 अपुत्रस्य नृपः पुत्रो ह्यपितुः पार्थिवः पिता ॥
 यत्र कर्माणि नृपतिः स्वयं पश्यति धर्मतः ।
 तत्र साधुसमाचारा निवसेयुः सुखं प्रजाः^२ ॥

मनुः^३

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्याऽस्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥

‘ब्राह्मं संस्कारं’ ब्राह्मणेन क्रियमाणमभिषेकमित्यर्थः^४ ।

1 Not found in Kane's कात्यायन

2 Ibid, V, 14

3 VII, 2

4 ‘ब्राह्म’ वेदः । तत्कृतसंस्कारो ‘ब्राह्मः’ । उपनयनन्तु ब्राह्मप्रहणार्थत्वात् ब्राह्मभिति युक्तम् । गर्भाचानादिस्मृतिशास्त्रहष्टचत्वारिंशतसंस्कारान् । एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारीति सूचितम् । क्षत्रियाभावे तदतिदेशोऽपि ब्राह्मः । अन्यथा प्रजालोपस्त्यादिते भावः । ‘सर्वस्य’ करदस्य दीनानाथेष्य । ‘अस्य’ इति स्वविषयवासिनां यथास्वं जनपदपुरनिर्देशः । ‘यथान्यायं’ न्यायः शास्त्रं धर्मशास्त्ररूपं नार्थशास्त्रं औशानसादि प्रणीतम् । दुःखनाणे ‘परिरक्षा’ । शास्त्रातिक्रमे चाऽहृष्टं दुःखम् ॥ (मेधातिथिः)

कात्यायनः¹

प्रजानां रक्षणं नित्यं कण्टकानां च शोधनम् ।
द्विजानां पूजनं चैव एतदर्थं कृतो नृपः ॥

बृहस्पतिः

तत्प्रजापालनं प्रोक्तं त्रिविधं न्यायवेदिभिः ।
परचक्राचौरभयाद्वलिनोऽन्यायवेदिनः ॥
परानीकस्तेन भयमुपायैः शमयेन्नृपः ।
बलवत्परिभूतानां प्रत्यहं न्यायदर्शनैः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजवध्यांश्च धातयन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥
यदधीते यद्यजते यज्जुहोति यदर्बति ।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥

शांखः²

न ब्रतैर्नैपवासेन न च यज्ञैः पृथग्विधैः ।
राजा स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति परिपालनात् ॥

यमः³

वानप्रस्थाः परिव्राजः श्रोत्रियाश्चाऽहितामयः ।
षड्भागस्य प्रदातारो नैते राज्ञो हिरण्यदाः ॥
'षड्भागस्य' गुण्यषड्भागस्य ।

1 Kane, v. 15 ; वी. मि., p. 254

2 वी. मि., p. 255

3 वी. मि., p. 255

मनुः^१

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षणात् ।
 अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य शरक्षतः ॥
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते करशुलकं च पार्थिवः ।
 प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं ब्रजेत् ॥
 अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
 तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥
 अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलोपकम् ।
 अरक्षितारम् (त्तारं) वृष्णं विद्यादधोगतिम् ॥
 यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
 स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः^२ ॥

‘विप्रलोपक’ विच्छेदकं वृत्त्यादीनामिति शेषः । ‘अ-
 त्तारं’ भोक्तारम्^३ ।

इति राष्ट्रसङ्घहणम् ॥

1 VIII, 304, 307, 308, 309.

2 Not found in printed copies of मनुस्यति

3 Reproduced by चौ. मि., p. 255

अथ कोशः

तत्र महाभारते^१

अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन वलवान् भवेत् ।
 सर्वं वलवतः पथ्यं सर्वं तरतिं कोशवान् ॥
 अर्थाद्विर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
 प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाऽर्थेन न सिध्यति ॥
 नाऽधनो धर्मकार्याणि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्वि धर्मः स्ववति शौलादिव महत्सरः ॥
 अधनेनाऽर्थकामेन चेतुं धर्मो न शक्यते ।
 अर्थैरर्थाः निषध्यन्ते गजैरिय महागजाः ॥
 अर्थेभ्यो हि प्रवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्य इतस्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्यः इवाऽपगाः ॥
 कोशाक्षपटलं यस्य कोशवृद्धिकर्नैः ।
 पात्राभूतैश्च सततं धार्यते स वृपोत्तमः ॥
 यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीतं नराधिपे ।
 ओतव्यं तस्य च रहो रक्ष्यश्चाऽमात्यतो भवेत् ॥
 'चेतुं' सञ्चेतुम्^२ ।

1 वी. मि., p. 257 prefixes to this passage from महाभारत twenty slokas from विष्णुधर्मोत्तर

2 Borrowed by वी. मि., p. 259

मनुः^१

क्रयविक्रयमद्वानं भक्तं च सपरिव्यम् ।
 योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान्^२ ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथा वीक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान्^३ ॥
 यथाल्पाल्पमदन्त्यादं वार्योकोवत्सषट्पदाः^४ ।
 तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽऽडिकः करः ॥
 पञ्चाशद्वाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादशा एव च ॥
 आदशाचाऽथ षहभागं द्वुमांसमधुसर्पिषाम्^५ ।
 गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥

1 VII, 127-132

2 “कियता मूल्येन क्रीतमेतत् , कियच्च विक्रीणीयमानं ? लभते, कियता च कालेन विकीर्यते, कियत् प्रतिभावेन नश्यति, अथ न, इत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा । ‘अध्वानं’ चिराचिरगमनप्राप्यतां, ‘भक्तं’ ओदनादिमूलम् , ‘परिव्ययः’ तदुकरणं सर्पिस्सूपशाकादि घनादि च । ‘योगक्षेमं’ अरये कान्तारे वा गच्छतः राजभयं चोरभयं निश्चौरता वा इत्यादि । एतदपेक्ष्य वणिगम्यः करा आदातव्याः” । (मेधातिथिः) Both मेधा., and वी. मि., p. 260 suggest the reading वणिभिः for वणिजः

3 ‘क्षीणकृषेः न्यूनः करो गृहीतव्यः इत्येवमर्थमेतत्’ । (मेधा.,)

4 ‘वार्योकौसः’ जलौकसः । ‘षट्पदाः’ अमराः । यथा ते स्वल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राजा मूलोच्छेदो न कर्तव्यः । (मेधातिथिः)

5 Printed text and वी. मि., p. 261, read आदर्दीत च

पन्नशाकतृणानां च कर्मणां वैणवस्य च^१ ।
मृणमयानां च भाणडानां सर्वस्याऽद्भुमयस्य च^२ ॥

तथा^३

चतुर्थमाददानो हि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिसुच्यते ॥
स्वधर्मो विजये तस्य न भये स्यात्पराङ्गुखः ।
शङ्खेण वैश्यान् क्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशां काषांपणावरम्^४ ।
कर्मोपकरणाः चूद्राः कारवः द्विलिपनस्तथा ॥

‘अदन्ति’ भक्षयन्ति । ‘आयं’ भक्षणीयम् । ‘वायों-
कसः’ जलौकसः । ‘हु’ शब्देन वृक्ष उच्यते । ‘आपदि’
कोशशून्यत्वे^५ ।

ब्रह्मपतिः^६

दशाष्टषष्ठं नृपतेर्भागं दयात्कृषीबलः ।
खिलाद्वर्षाद्वसन्ताच्च कृष्यमाणायथाक्रमम् ॥

1 भेदातिथि reads चर्मणां वैदलस्य च

2 विष्णुधर्मोत्तर has the identical passage as *Manu samhita*, and both are cited by वी. मि., p. 261

3 X, 118-120.

4 Up to the last *kārṣapāṇa*.

5 वी. मि., p. 260

6 *Ibid.*

देशस्थित्या बलिं दद्युभूतं पणमासवार्षिकम् ।

एष धर्मः समाख्यातः कीनाशानां पुरातनः ॥

‘भूतं’ यथाव्यवस्थितम् । ‘कीनाशः’ कुषीवलः ।

चिह्णः^१

“प्रजाभ्यो बल्यर्थ [संबत्सरेण] धान्यतः षष्ठमंशा-
मादयात् । सर्वसस्येभ्यश्च द्विकं शतं पशुहिरण्ययोर्व-
द्वेभ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलरसशाकपत्रा-
जिनमृद्धाण्डाइमभाण्डवैणवेभ्यः । षष्ठभागं ब्राह्मण-
भ्यः करादानं न कुर्यात् । ते हि राज्ञां धर्मकरदाः^३ ।

कात्यायनः^४

भूस्वामीं तु स्मृतो राजा नाऽन्यद्रूप्यस्य सर्वदा ।

तत्फलस्य हि षड्भागं प्राप्नुयान्नाऽन्यथैव तु^५ ॥

भूतानां तत्त्वासित्वात्स्वामित्वं तेन कीर्तितम् ।

तत्क्रियावलिष्टभागं शुभाशुभनिमित्तजम् ॥

1 ४, 22-27

2 I. O. and A. S. B. are both defective in this passage.

3 ‘करविषयेऽपि राजो धर्मं निजाचारसम्पन्नं करत्वेन ददति’ (केशवै-
जयन्ती)

4 Omitted in I. O., A. S. B. and वी. मि.; Kane,
vv. 16-17

5 Udaipur Ms. repeats these lines.

मनुः^१

त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा ओत्रियात्करम् ।

न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥

आपस्तम्बः^२

अकरः ओत्रियः सर्ववर्णानां च लियः कुमारश्च प्राप्यज्ञानेभ्यः । ये च विद्यार्थी वसन्ति तपस्त्विनश्च ये धर्मपराः । शद्रश्च पादावनेत्ता अन्धमूकबघिरा रोगाविष्टाश्च । ये व्यर्थो द्रव्यपरिग्रहैः ।

‘व्यज्ञनानि’ इमश्चुप्रभृतीनि । ‘व्यर्थो द्रव्यपरिग्रहैः’ अर्थसङ्क्लहे विगतप्रयोजनाः ।

मनुः^३

[अन्धो^४ जडः पीठसर्पी सप्तत्याः स्थविरश्च यः ।

1 VII, 183 ; omitted in A. S. B. ; cf. वी. मि., p. 272

2 cf. वी. मि., p. 293 ; 2, 26, 10-17 श्रोत्रियः करं न दाप्यः ।

सर्ववर्णानां लियः अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिलियो दाप्याः ।

‘व्यज्ञनानि’ इमश्चादीनि । यावत्सावि नोतपद्यन्ते तावदकराः । विद्य-

शुद्धिय ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यज्ञना अपि असमासवेदा अकराः ।

‘तपस्त्विनः’ कुच्छ्रवान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । ‘धर्मपराः’ अफलकाह्निः

नित्यनैमित्तिकर्मनिरताः । धर्मपरा इति किम् ? ये अस्मिन्चारकामा

मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा भा भूवचिति । यस्तैवर्णिकानां ‘पा-

दावनेत्ता’ स शद्रोऽप्यकरः । ‘ये’ च परिव्राजकादयः, ‘इव्यपरिग्रहैः व्यर्थो’

निष्ठयोजनाः, शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिकरः प्रतिषिद्धः तैऽपि अकराः ।

(हरदत्तव्या., pp, 287-288)

3 VIII, 394

4 [ ] Words in brackets missing in the MSS.

ओत्रियेषु प्रकुर्वन्ति न दाप्यः केनचित्करम् ॥

‘पीठसप्पी’ पञ्चः ।

वसिष्ठः^१

नदीकक्षवनदाहशैलोपभोगाः विष्कराः] स्युः । तदुप-
जीविनो वा दशुः । प्रतिमासं [उद्वाहकरं तु आगमयेत्] ।

‘वनदाहः’ दग्धवनम् । ‘तदुपजीविनः’ तानेव ये उप-
जीवन्ति । सैव तेषां वृत्तिः ।

गौतमः^२

शिलिपनो मासि मास्येकं कर्म कुर्युः । एतेनाऽत्मोपजी-
विनो ध्याह्याताः नौचक्रिवन्तश्च । भक्तं तेभ्योऽपि दध्यात् ।

‘शिलिपनो’ लोहकारादयः । मास्येकैकमहरात्मानुरूपं
राज्ञः कर्म कुर्युः, नाऽन्यस्तेभ्यो ग्राह्यम् । ‘आत्मोपजीविनः’
भारवाहनदर्तकादयः । ‘नौचक्रिवन्तः’ नौशकदध्यव-
हारिणः^३ ।

1 वी. मि., p. 272

2 XIX, 26-28; वी. मि., p. 274

3 10, 30-33; वी. मि., p. 275

4 cf. मस्करिमाण्ड., p. 165, which repeats the explanations in the text, and adds—‘व’करात् वन्यमृग-
धातकादयः । वहुवचनात् वर्वकिनापितादयः ।

मनुः

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चाऽतितृष्णया ।
उच्छिन्दन्नात्मनो मूलमात्मानं तांश्च नाशयेत् ॥

करशुल्कादेरग्रहणं ‘आत्ममूलच्छेदः’ । यथोचितादधि-
कग्रहणं ‘परमूलच्छेदः’ ।

याज्ञवल्क्यः^१

अन्यायेन वृपो राष्ट्रात्मकोशं योऽभिवर्द्धयेत् ।
सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥
प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो ह्रताशनः ।
राज्ञः कुलं श्रियं प्राणाश्राददृष्ट्वा विनिवर्तते^२ ॥

कात्यायनः^३

अन्यायेन हि यो राष्ट्रात्मकं दंष्ठं च पार्थिवः ।
सस्यभागं च शुल्कं चाऽप्याददीति स पापभाक् ॥

मनुः^५

अनादेयं नाऽददीति परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न आदेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

1 VII, 139 ; वी. मि., p. 275

2 1, 340-341; वी. मि., p. 276

3 मिताक्षरा follows the reading प्राणाश्राददृष्ट्वा न निवर्तते ।

Aparārka adopts the reading in the text.

4 Kane, v. 75 ; वी. मि., p. 276

5 VII, 170-172 ; वी. मि., p. 275

अनादेयस्य चाऽऽदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
 दौर्बल्यं रुद्धाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह विनश्यति ॥
 स्वादानाद्वर्णसंसर्गाद् दुर्बलानां च रक्षणात् ।
 बलं सज्जाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्जते ॥

‘वर्णसंसर्गादिति’ वर्णनां ब्राह्मणादीनां वर्णैरेव स-
 मानजातीयैर्विवाहादिसम्बन्धत्वेन वर्णसङ्करो न जायत
 इत्यर्थः ।

कात्यायनः^१

एवं प्रवर्तते यस्तु लोभं त्यक्त्वा नराधिपः ।
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते राष्ट्रं कोशश्च वर्जते ॥

महाभारते^२

धर्मार्जितो महान् कोशो यस्य स्यात्पृथिवीपतेः ।
 सोऽत्यल्पपरिवारोऽपि पृथिवीमधितिष्ठति ॥

इति कोशाः ॥

1 Kane, v. 18 ; वी. मि., p. 276

2 Name omitted in Udaipur Ms ; वी. मि., p. 276

अथ दण्डः

तत्र महाभारते

प्रकाशाऽप्रकाशश्च दण्डोऽन्नं परिकल्पितः ।

प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बलवत्तरः ॥

रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव¹ भारत ।

विष्णुविचाराश्चैव दैशिका इति चाऽष्टमः ॥

अनुरत्नेन हृष्टेन पुष्टेन च महीपते ।

स्वल्पेनाऽपि हि सैन्येन महीं जयति पार्थिवः ॥

‘विष्णुः’ बलात्कारेण आकृष्टः कर्मकरः । ‘दैशिका²’
देशो भवाः पुरुषाः² ॥

इति दण्डः ॥

1 Udaipur Ms. wrongly reads पादपश्चैव

2 Copied by वी. मि., p. 277

अथ मित्रम्

तत्र मनुः^१

हिरण्यभूमिसम्पाप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
 यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥
 धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥

याज्ञवल्क्यः^२

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
 अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥

मत्स्यपुराणे

पितृपैतामहं मित्रं सामन्ताश्च^३ तथा रिषोः ।
 कुञ्चिमं च महाभाग त्रिविधं मित्रमुच्यते ॥

महाभारते^४

वेदितव्यानि मित्राणि बोद्धव्याश्चाऽपि शत्रवः ।

1 VII, 208–209 ; वी. मि., p. 277

2 I. 352 ; वी. मि., p. 277; I. O. omits the next six quotations.

3 वी. मि., p. 277 has अमित्रं च तथा रिषोः हति विष्णुधर्मोत्तरपाठः ।

4 वी. मि., p. 278

एतत्सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् हृथयते प्राज्ञसंमतम् ॥
 योऽस्मिन् जीवितस्थार्थे पद्धयन् पीडां न जीवति ।
 स तस्य तावन्मित्रं स्याद्यावत्तस्माद्विपर्ययः ॥
 नाऽस्ति मैत्री स्थिरा नाम न च धृवमसौहृदम् ।
 अर्थयुक्त्याऽभिजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥
 मित्रं च शशुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
 शशुश्च मित्रतामेति स्वार्थस्तु बलवत्तरः ॥

व्यासः

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्ग्रिपुः ।
 सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः^१

स्वाम्यमात्यजना दुर्गङ्गोशो दण्डस्तथैव च^२ ।
 मित्राण्येताः प्रकृतयः राज्यं सप्ताज्ञमुच्यते ॥

मनुः^३

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशादण्डौ सुहृत्तथा ।
 सप्तप्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राष्ट्रमुच्यते ॥
 सप्तानां प्रकृतीनां च राज्यस्थाऽसां यथाक्रमम् ।

1 वी. मि., p. 277

2 मिताक्षरा reads : स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं and राज्यं सप्ताज्ञमुच्यते ;
 Aparārka has जना दुर्गः (1, 353) ; वी. मि., p. 278

3 IX, 294-297; वी. मि., p. 278

पूर्वं पूर्वं गुरुलरं जानीयाद्व्यसनं नृपः^१ ॥
 सप्ताङ्गस्याऽस्य^२ राज्यस्य विष्टव्यस्य त्रिदण्डवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु हि कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन तत्स्थाप्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 'व्यसनं' व्यसनकारणं दोषवदिति शोषः^३ ॥

इति मित्रम् ॥

1 Lacunae in I. O. ends here ; printed text reads
व्यसनं महत्

2 *Ibid*, सप्ताङ्गस्येह

3 वी. मि., appropriates the whole of this section
and does not add a word but re-arranges the
quotations.

अथ राजपुत्ररक्षा

तत्र मत्स्यपुराणे^१

राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पूर्थिवीक्षिता ।
 आचार्यश्चाऽपि कर्तव्यो नित्ययुक्तेश्च रक्षिभिः ॥
 धर्मकामार्थसूत्राणि^२ धनुर्बेदं च शिक्षयेत् ।
 रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥
 शिल्पानि शिक्षयेदैनमासैर्मिथ्याप्रियं वदेत्^३ ।
 शारीररक्षाव्याजेन रक्षणोऽस्य नियोजयेत् ॥
 न चाऽस्य सङ्गो दातव्यः “क्षुद्रलुभावमानितैः ।
 तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगो मुखे^४ ॥
 इन्द्रियैर्नाऽपकृष्येत् सतां मार्गात् सुदुर्गमात् ।
 गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुः स्वभावतः ॥
 अन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशो “सुखान्वितम् ।

1 म. पु., ch. 220 ; वी. मि., p. 315

2 म. पु., and वी. मि., reads शास्त्राणि for सूत्राणि

3 म. पु., p. 468 and वी. मि., p. 315 read नासैः मिथ्या-
 प्रियं वदेत्

4 म. पु., and वी. मि., reads कुद्र for क्षुद्र

5 म. पु., गोचरे for गो मुखे

6 वी. मि., p. 315 reads शुभान्वितम्, but adds ‘सुखान्विते’

इति पाठे देवाविशेषणं तत्

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्णते ॥
 अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
 आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेण च महत्स्वपि ॥
 ‘यौवनगः’ यौवनप्राप्तः । ‘मुखे’ आदौ' ।

महाभारते^२

नैव स्वैररिभिर्वाऽपि ग्रस्यते पुन्रवान्वृपः ।
 तस्माद्वाजा सदा पुन्रं संरक्षेच्छक्षयेत् च ॥
 अमात्यैरात्मसहशौः राजपुन्रस्य रक्षणम् ।
 चारैश्च विविधोपायैः प्रविधेयं पृथग्विधैः ॥
 ‘स्वकीयैः’ सामन्तादिभी रक्षणं प्रविधेयमित्यन्वयः ॥
 इति राजपुन्नरक्षा^३ ॥

1 वी. मि., p. 315

2 वी. मि., p. 316

3 Section completely appropriated by वी. मि.,
pp. 315-316

अथ मन्त्रः^१

तत्र मनुः^२

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुत्वाऽपि ब्राह्मणांश्चार्द्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥
 तत्राऽस्थिताः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥

श्रीरामार्थणे^३

त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ।
 तेषां तु सर्वेतानां गुणदोषं वदाम्यहम् ॥
 मन्त्रभिर्मन्त्रसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिश्चये ।
 मित्रैर्वाऽपि समानार्थैर्वान्धवैश्चातिवाहितेः ॥
 मन्त्रभिर्मन्त्रायित्वा यः कर्मारम्भे प्रवर्तते ।
 तत्रैव कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥
 एकोऽर्थं विमृशत्येको धर्मे प्रकुरुते मतिम् ।
 एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥
 गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्तवर्मव्यपाश्रयः ।

1 वी. मि., pp. 306-312

2 VII, 145-6; name supplied by A. S. B.

3 From this upto the last *Pāda* of the verse of
याज्ञवल्क्य below missing in I. O.

4 युद्धकाण्ड., 6, 6-15

करिष्यामीत्युपेक्षेत यः कार्यं स नराधमः ॥
 यथैव पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ।
 एवं मन्त्रोऽपि विज्ञेयः उत्तमाधममध्यमः ॥
 ऐकमत्यमुपागत्य शास्त्राद्वेन चक्षुषा ।
 मन्त्रिणां मन्त्रनियमः तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥
 अहयस्तु मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थसिद्धये ।
 पुनर्यत्रैकतां यान्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥
 अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र सम्प्रतिपद्यते^१ ।
 न चैकमत्ये श्लेषोऽस्ति स मन्त्रोऽधम उच्यते ॥
 अर्थानर्थौ हि यत्रोभौ संशायश्च परीक्ष्यते^२ ।
 स मन्त्र इति विज्ञेयः शोषस्तु खलु विक्रमः ॥
 ‘समानार्थैः’ समानप्रयोजनैः^३ ।

मन्त्रः^४

गिरिष्टं समारुद्ध्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशालाके वा मन्त्रयेदाविभावितः^५ ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथगजनाः ।
 [स कृत्स्नां पूर्थिर्वां सुङ्गे कोशाहीनोऽपि पार्थिवः ॥

1 ‘प्रतिभाष्यते’ (Mylapore ed. p. 675)

2 Missing in Mylapore edn.

3 Borrowed by वी. मि., p. 307

4 VII, 147-148

5 वी. मि., p. 308 omits the first *sloka* here.

[ ] Portions between asterisks missing in I. O.

‘निःशालाके’ निर्जने ।

याज्ञवल्क्यः¹

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्याद्यथाऽस्य न] विदुः कर्मणामाप्नुवद्यात् ॥

मन्त्रः²

जडमूकान्धषधिरास्तैर्यग्योनान्धयोतिगान् ।
खीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकाले प्रसेधयेत् ॥
निन्दन्त्यवमता मन्त्रं³ तैर्यग्योनास्तथैव च ।
ख्ययश्चैव विशेषेण तस्माच्चास्वाहतो भवेत् ॥

‘तैर्यग्योनाः’ तिर्यग्योनिभवाः शुकसारिकादयः ।

महाभारते⁴

मन्त्रभेदस्य यत्प्राज्ञो द्वाराणीमानि कल्पयेत् ।
अथ सम्पत्तिकामश्च रक्षेवेतानि नित्यशः ॥
मदं स्वप्नमवज्ञानमाकारं चाऽत्मसम्भवम् ।
दुष्टामात्येषु विश्राम्भं दूतञ्चाऽकुशलं तथा ॥
मन्त्रनिश्चयतत्वज्ञं षाढ़गुण्यगुणवेदिनः ।

1 I, 344 ; वी. मि., p. 308. Printed text reads तस्मान्मन्त्रं

2 XI, 52 ; VII, 149 ff. ; वी. मि., p. 309

3 वी. मि., p. 309, has भिन्दन्ति अवमता, which is the reading of the printed मनुस्मृति (Chowkh. ed.)

4 वी. मि., p. 310

दात्कान् कुलोचितान् भक्ताननाक्षारितपूर्वकान् ॥
 नीतिज्ञान् व्यवहारज्ञानितिहासार्थकोविदान् ।
 इङ्गितज्ञानुपायज्ञान् शरान् वीरान् कुलोद्धतान् ॥
 सर्वकार्येषु निपुणान् इष्वस्त्रविधिपारगान् ।
 दुर्गयन्त्रविधानज्ञान् धर्मशास्त्रार्थपारगान् ॥
 अक्षुद्रान् क्षमिणः प्राज्ञाननागतविधायिनः ।
 आयत्यां प्रतिकारज्ञांस्तदात्वे हठनिश्चयान् ॥
 द्विष्टन्मित्राशुदासीनभावज्ञान् संशितब्रतान् ।
 स्वभावगुप्तानचलानचलानिव भारत ॥
 धर्मशीलानकृपणांस्तथा सर्वोपधातिगान् ।
 धिया सर्वान् सम्परीक्ष्य राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥
 येऽस्य राजधुरं बोडुं समर्थः सङ्घवा इव ।
 तैः समेत्य महीपालो गुप्तमन्त्रो जितेन्द्रियः ॥
 विधानां दर्शने यत्रमातिष्ठेद्वरतर्षभ ॥

 ‘अनाक्षारितपूर्वकान्’ वाचाऽनवमानितान् । ‘सर्वो-
 पधातिगान्’ सर्वच्छध्वर्जितान् ।

मत्स्यपुराणे

नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 नाऽऽरुद्ध विषमां नावं नाऽपरीक्षितनाविकाम् ॥

1. म. पु., ch. 220, 37-38; compare कौटलीय अर्थशास्त्र (Mysore edn.) p. 27:

“नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्ती”ति विशालाक्षः

श्रीरामायणे^१

अनभिज्ञाय शास्त्राणि वहवः पशुबुद्धयः ।
 प्रागलभ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥
 मन्त्रिरूपा हि रिपवः सम्भाव्यास्ते विचक्षणैः ।
 ये हितोदयसुत्सूज्य विपरीतोपसेविनः ॥
 अहितं हि हिताकारं धाष्ट्यज्जल्पन्ति ये नराः ।
 अवेक्ष्या मन्त्रवाशास्ते कर्त्तव्याः कृतदूषणाः ॥
 विनाशाय स्वभर्तुर्हि संहताः शशुभिर्बुधैः ।
 विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥

मनुः^२

मौलान् शास्त्रविदः शूरांल्लब्धलक्ष्यान् कुलोद्धतान् ।
 सचिवान् सप्त वाऽष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 तेषां स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मने ॥
 सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाङ्गुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्वासः सर्वकार्याणि निश्चिपेत् ।
 तेन साद्धं विनिश्चित्य ततः कार्यं समारभेत् ॥

1 शुद्धकाण्ड., 63, 14-17, Mylapore edn., shows some differences.

2 VII, 54, 57-59

श्रीरामायणे^१

यत् प्रियं च हितं चैव साधुधर्म्यं च सर्वदाः ।
 ब्रूयुस्तन्मन्त्रिणो वाक्यं मन्त्र्यमाणे विशेषतः ॥
 प्राप्ते कार्ये शारीरं तु नेतुं स्वां गुणसम्पदम् ।
 प्रियमुत्सृज्य वक्तव्यं हितमेव हि मन्त्रिणा ॥
 सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः^२ ।
 अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥

मन्त्रिण इत्यनुवृत्तौ मनुः^३

तैः साद्व चिन्तयेभित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं समुदयं गुर्सिं लब्धप्रशामनानि च ॥
 मध्यन्दिने च रात्रौ^४ च विश्रान्तो विगतक्षमः ।
 चिन्तयेद्वर्मकामार्थान् साद्व तैरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥
 दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारं च ग्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

1 वी. मि., p. 311

2 अरप्यकाण्ड., 37, 2. and युद्धकाण्ड., 16, 20, the other two
verses are not to be traced in the *Rāmāyana*,
but all the three are reproduced in the same
order by वी. मि., p. 311

3 VII, 56. These verses are dropped by वी. मि.

4 VII, 151–158 A; printed texts read मध्यन्दिनेऽर्धरात्रौ

कृत्स्नं चाऽष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च यत्रतः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चाऽन्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चाऽपराः ।
 प्रत्येकं कथिता खेताः संक्षेपेण द्विसप्तिः ॥
 अनन्तरमर्ति विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेनन्तरं मित्रसुदासीनं तयोः परम्¹ ॥
 विकृष्टेऽध्वन्यनायत्तसुदासीनो बलान्वितः² ।
 स खिलो मण्डलार्थस्तु यस्मिन् ज्ञेयः समध्यमः ॥

तथा³

प्राज्ञं कुलीनं दातारं शूरं दक्षं तथैव च ।
 कृतज्ञं शक्तिमन्तं च कष्टमाहुररिं कुधाः ॥

1 Line missing in Udaipur Ms. ; cf *Kāmandaka*, VIII, 16-41, where the different computations as Mandalas are described. The selection of the Mānava rule in the text is dictated by an obvious desire to exclude mere अर्थशास्त्र authorities.

2 This verse is not in Kullūka's text. The Chowkhamba edn. p. 218, reads : विप्रकृष्टेऽध्वनो यत्र उदासीनो बलान्वितः

3 VII, 210-211

आर्यता^१ पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
स्थूललक्ष्मी^२ सततमुदासीनिगुणोदयः ॥

तथा^३

तान् सर्वानभिसन्दध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥

‘स्थानं’ चतुर्विधं सैन्यकोशपुरराष्ट्रमेदेन । ‘समुदयः’
कृषिव्यजनगुलमस्थानवणिक्षपशुशुल्कदण्डादिः । ‘शुसिः’
राष्ट्रादिरक्षा । ‘लब्धप्रशामनं’ देवताश्रमविद्यावतां धार्मि-
काणां दानसन्मानयोगः । ‘तेषां’ धर्मार्थकामानाम् । ‘समु-
पार्जनं’ सम्यगविरोधेनोत्पादनम् । ‘प्रणिधयः’ चराः ।
‘अष्टविधं कर्म’ उशनसोक्तं यथा—

आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः^४ ।

पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

दण्डशुद्धौ तथा युक्त आत्मशुद्धौ तथैव च ।

अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥

‘पञ्चवर्गः’ पञ्चप्रकाराणां चाराणां समूहः । ते च यथा—
अद्वेषदेशविशेषशिल्पभाषादिविदो जनाः । तथा कुञ्ज-

1 Printed texts read आर्यता for अर्यन्ता as incorrectly given in the MSS.

2 Ibid, स्थूललक्ष्मी

3 VII, 159

4 First sloka omitted by I. O.

वामनकिरातमूकबघिरजडान्वादिष्ठिनः । तथा नटन-
र्तकगायनादयः । तथा लियोऽभ्यन्तरचारिणयः । तथा
अमणादयः । एतेषां प्रवृत्तिज्ञानार्थाश्चारसमूहाः स्वस्य
परस्य च बोद्धव्याः ।

‘अनुरागापरागौ’ मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौ-
वारिकादीनामात्मयपञ्चविधचारवर्गाद्वैद्वयौ इत्यर्थः ।
‘मध्यमस्य प्रचारमि’ ति । एतस्मिन् राजमण्डले इमा-
श्चतस्त्रो राजप्रकृतयो भवन्ति, विजिगीषुररिर्मध्यम उदा-
सीन इति । तत्रैषामेव राजप्रकृतिसम्पन्नो जेतुमभ्यु-
यतः स विजिगीषुः । शब्दस्त्रिविधः—सहजः, कृत्रि-
मः, स्वभूम्यनन्तर इति । ‘मध्यमः’ अनयोररिजिगीषा-
वृत्तयोरसंहतयोनिग्रहसमर्थः । ‘उदासीनः’ अरिविजिगीषु-
मध्यमानामसंहतानां निग्रहसमर्थः । एतासां चतस्रणां
मण्डलस्य मूलप्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेरभिन्नमित्रं वेति द्वे
द्वे प्रकृती । एता अष्टौ, आयाश्चतस्त्रः । एवमुभयतो द्वादशा
भवन्ति । ‘अमात्ये’स्यादि अमात्यादयः पञ्च प्रकृतयः द्वाद-
शानां प्रकृतीनामेकैकस्या भवन्त्यतः पञ्चद्वादशकाद्विसप्त-
तिर्मवति’ ।

I वी. मि., p. 323, which apprrpriatos the comments
of लक्ष्मीधर in the above passage up to the asterisk
apparently had a different text, since it continues
Kalpataru thus : “कल्पतस्तु—‘विजिगीषुमित्रं, विजिगीषु-
मित्रमित्रं, अरिमित्रं, अरिमित्रमित्रं, मध्यममित्रं, मध्यममित्रमित्रं,
उदासीनमित्रं, उदासीनमित्रमित्रं चेत्यष्टौ, प्रकृताश्चतस्त्रः प्रकृतय इति
द्वादश” इत्याह ।

महाभारते

विजिगीषोररिमित्रमरेमित्रमतः परम् ।
 मित्रमित्रं शशुभित्रं मित्रं ज्ञेयं पुरस्सरम् ॥
 पार्षिणग्राहस्तथा क्रन्दः पार्षिण्यासारश्च पृष्ठतः ।
 आक्रन्दासार इति च ज्ञेयं मण्डलचिन्तकैः ॥
 पार्षिणग्राहाभिसारं च पार्षिणग्राहं च विग्रहे ।
 राजाक्रन्दाभिसारेण तथाऽक्रन्देन वर्द्धयेत् ॥
 विरोधयेच्छशुभित्रं 'मित्रमित्रमरेस्तथा ।
 मित्रेण मित्रमित्रेण मध्यमत्वाभिवाञ्छकः ॥
 मन्त्रप्रभूत्साहशक्तिः पालयेदात्मवान्नृपः ॥
 'वर्द्धयेत्' छेदयेत् ॥

इति मन्त्रः ॥

1 Udaipur Ms. reads विबोधयेत् ; but वी. मि., p. 322 confirms the text.

१३

'अथ पाद्गुण्यम्'

तत्र मनुः^१

सनिधं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥
आसनं चैव यानं च ^२सन्धाय च विगृश च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुक्तीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥
सनिधं तु द्विविधं विद्याद्राजविग्रहमेव च^३ ।
उभे यानासने चैव द्वैधं संश्रयमेव च^४ ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा स्वायतिसंयुक्तः सनिधिङ्गेयो विचक्षणैः^५ ॥
स्वयं कृतं च कार्यार्थमकाले काल एव च ।

1 वी. मि., p. 324 ff.

2 VII, 160-180

3 Printed texts and वी. मि., p. 324, read सनिधं विग्रहमेव च

4 *Ibid*, वी. मि., p. 324 राजा विग्रहमेव च

5 *Ibid*, द्विविधः संशयः स्मृतः

6 *Ibid*, द्विलक्षणः for विचक्षणैः ; वी. मि., p. 324 explains :

'सनिधः' हस्त्यश्वादिदानादिना परस्परगुपर्कर्तव्यमित्यादिवरथा ।

'विग्रहो' विरोधः । 'यानं' स्वबलेन शत्रुं ग्राते गमनम् । 'आसनं'

विग्रहसुपेक्ष्य स्वदेशावस्थितिः । 'द्वैधीभावः' स्वबलस्य द्विधाकरणम् ।

'संश्रयः' परपीडितस्य प्रबलराजान्तराग्रथणम् ।

मित्रं चैवाप्यप्रकृते द्विविधो विग्रहः समृतः^१ ॥
 एकाकिनश्चात्ययिके काले प्राप्ते^२ यथेच्छया ।
 संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य चाऽनुरोधेन द्विविधं समृतमासनम् ॥
 बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यस्य सिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाङ्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
 अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानश्च शाश्वभिः ।
 साधुषु व्यपदेशार्थ^३ द्विविधः संशयः समृतः ॥
 यदाऽवगच्छेदायत्यामाधिक्यं धूषमात्मनः ।
 तदात्वे वाऽधिकां^४ पीडां तदा सर्विधं समाश्रयेत् ॥
 यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भूशम् ।
 अत्युच्छ्रितं तथाऽस्त्मानं तदा मन्येत^५ विग्रहम् ॥
 यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
 परस्य विपरीतं च तदा यायाद्विषुं प्रति ॥
 यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
 मन्येताऽर्दिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

1 Printed texts read मित्रस्य चैवाप्तते

2 Ibid, यद्यच्छया

3 Ibid, व्यपदेशार्थ

4 Ibid, चाल्यिकां

5 Ibid, कुर्वाति

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥
 यदा परबलानां तु गमनीयतमौ भवेत् ।
 तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं रिपुम्^१ ॥
 निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्यो निर्बलस्य च^२ ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥
 यदि तत्राऽपि सम्पद्येद्दोषं संश्रयकारिणम्^३ ।
 सुयुद्धमेव तत्राऽपि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
 सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
 यथा^४ स्वादधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥
 आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
 अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्वतः ॥
 आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
 यथैनं नाऽभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
 तथा सर्व^५ समादध्यादेष सामासिको नयः ॥

तथा^६

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।

1 Printed texts read : वृपम् ; so वी. मि., p. 328

2 *Ibid*, कुर्याद्योऽरिबलस्य च

3 *Ibid*, वी. मि., and I. O., कारितम्

4 *Ibid*, and वी. मि., p. 328, यथाऽस्याभिका ; A. S. B., यथाऽस्मादधिका न स्युः

5 *Ibid*, and वी. मि., p. 328, स विदध्यात्

6 IX, 298-300 ; वी. मि., p. 328, continues the

स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यात्परात्मनोः¹ ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥

इति षाढ्गुण्यम् ॥

Manusamhita verses over this break, without indicating that the verses are not continuous in the original.

1. *Ibid*, and वी. मि., महीपतिः

१४

अथ यात्रा

तत्र मनुः¹

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽनेन विधानेन यायादरिषुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायायात्रां महीपतिः ।
 कालगुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भूवं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्णैव व्यसने वोत्थिते रिषोः ॥

यात्रावलक्यः²

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं परं व्रजेत्³ ।
 परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूर्वः ॥

मत्स्यपुराणे⁴

यदा मन्येत वृपतिराकन्देन वलीयसा ।
 पार्णिणग्राहाभिमूतोऽयं तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

1 VII, 181-183 ; वी. मि., p, 330

2 I, 348 ; omitted by I. O.

3 Printed texts read तदा व्रजेत्

4 म. पु., ch. 240, 2, 47-9. 15, (p. 491) ; I. O. omits the name.

पार्दिणग्राहाधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य च व्रजेत् ।
 दिव्यान्तरिक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीडितं परम् ॥
 तद्वक्षपीडासन्तप्तं पीडितं च यथाग्रहैः ।
 स्वबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
 सम्भूतान्तरकोपं च क्षिप्रं यायादर्दि वृपः ।
 शरीरस्फुरणे धन्ये तथा सुस्वभदर्दने ॥

तथा^१

निमित्ते शक्तुने धन्ये जाते शुद्धपुरं व्रजेत् ।
 अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं शुभम् ॥
 अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।
 लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं स्फुरणवत्तथा ॥
 विपर्ययेन विहितं सर्वल्लीणां विपर्ययम् ।
 इक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ॥

अथोन्यथा सिद्धिरजल्पनात्
 फलस्य शस्तस्य विनिन्दितस्य ।
 अरिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां
 कार्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्थात् ॥

श्रीरामायणे शुभाशुभविषये श्रिजटावाक्यम्—
 समग्रभवनां कृत्स्नां ग्रसमानः शुरीमिमाम्^३ ।

1 म. पु., ch. 241, 2. 12, 14

2 बुन्द्रकाण्ड., sarga 27 ; वी. सि., p. 393

3 Not found in printed texts.

स्वमे रामो मया हृष्टो रुधिरं पीतवान् बहु ॥
 गजदन्तभयीं दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगम् ।
 युक्तां 'नागसहस्रेण सुखमास्याय राघवः ॥
 स्वमे चाऽद्य मया हृष्टः शुक्राम्बरवरावृतः ।
 सागरेण परिक्षिसं इवेतं पर्वतमास्थितः ॥
 राघवश्च मया हृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ।
 आरुढः शैलसंकाशं विचरन् सह लक्षणः ॥
 ततस्तौ नरशाङ्कूलौ दीप्त्यमानौ स्वतेजसा ।
 शुक्रमाल्याम्बरधरौ जानकीं प्रत्युपस्थितौ ॥
 ततस्तस्य नगस्याग्रादाकाशास्थस्य दन्तिनः ।
 भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकीं स्कन्धमाश्रिता ॥
 भर्तुरङ्कात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ।
 अन्द्रसूयौं मया हृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ।
 सीतया च विशालाक्ष्या लङ्कां पर्यभिसंहितः ॥
 पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाऽष्टयुजा स्वयम् ।
 शुक्रमाल्याम्बरो रामो लक्षणेन सहाऽऽगतः ॥
 [रावणश्च मया हृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः ।
 रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्त्रजः ॥]
 विमानात्पुष्पकादृश रावणः पतितो मया ।
 कुद्यमाणस्त्रिया हृष्टो मुण्डः पीताम्बरो हसन् ॥

1 हंस for नाग and स्वयं for सुखं (Kumbakonam ed.)
 नाजि for नाग (Nirnayasāgara edn.)

रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 स गत्वा दक्षिणामाशां प्रविष्टो गोमयं हृदम् ॥
 कण्ठे वध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ।
 काली करालबद्ना दिशं घाम्यां प्रकर्षति ॥
 वराहेण दशग्रीवः शिंशुभारेण चाऽसकृत्^१ ।
 उष्ट्रेण च मया हृष्टः^२ प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥
 समाजश्च मया हृष्टो गीतवादित्रवृत्यवान् ।
 विभ्रतां रक्तमाल्यानि रक्षसां रक्तवाससाम् ॥
 लङ्घा चेयं पुरी हृष्टा गजवाजिसमाकुला^३ ।
 सागरे पतिता कृत्स्ना भग्नप्राकारतोरणा ॥
 पीत्वा तैलं प्रनृत्यन्ति प्रहसन्ति महास्वनाः ।
 लङ्घायां भस्मरक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः ॥
 कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ।
 पीतैर्निवसनैर्दृष्टाः क्रीडन्तो गोमयहृदे^४ ॥

मत्स्यपुराणे^५

इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्रदर्शने ।

1 इन्द्रजित् इति मुद्रितपुस्तकेषु ; वी. मि., p. 336, असङ्गत.

2 वी. मि., मया हृष्टः ; मुद्रितपुस्तकेषु ‘कुम्भकर्णः’

3 A. S. B. and वी. मि., p. 336 रथाकुला ; printed texts
read : सवाजिरकुला

4 Printed texts read : रक्तं निवसने यदा प्रविष्टा गोमयहृदम् ।

5 म. पु., ch. 242. 2, ff ; वी. मि., p. 336 adds विष्णुषमै-
तरयोरपि

नाभिं विनाऽन्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्धवः^१ ॥
 चूर्णनं सूर्पि कांस्यानां सुषुप्तनं नगनता तथा ।
 मलिनाम्बरधारित्वमन्यङ्गः पङ्कविघ्नता ॥
 उच्चैः^२ प्रपतनं चैव दोलारोहणमेव च ।
 अञ्जनं पङ्कलोहानां तपतामपि धारणम् ॥
 रक्तपुष्पद्वमाणां च चण्डालस्य तथैव च ।
 वराहक्षरखरोद्धाणां तथा चारोहणक्रिया ॥
 भक्षणं पक्मांसानां तैलस्य कृशरस्य च ।
 नर्तनं हसनं चैव विवाहो गतिमेव च ॥
 तन्त्रीवायविहीनानां वायानामपि वादनम् ।
 स्रोतोऽवगाहो गमनं स्नानं गोमयवारिणा ॥
 पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाऽप्यथ ।
 मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च ॥
 शक्खधवजानां पतनं पतनं शशिसूर्ययोः ।
 दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानां च दर्शनम् ॥
 देवद्विजातिभूपालगुरुणां क्रोध एव च ।
 आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणां च मैथुनम् ॥
 हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया ।
 दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाऽभिभवस्तथा ॥
 फलापहारहानिश्च गृहाणां चैव पातनम् ।

1 Udaipur Ms. reads : पुष्प for उष्ण

2 A. S. B. and वी. सि., p. 336 उच्चात प्रपतनं ; I. O. defective here.

गृहसंमार्जनं चैव धनहानिं विनिर्दिशेत् ॥
 पीडा पिशाचकब्यादवानरान्त्यनरैरपि^१ ॥
 परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः ॥
 काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत्स्त्रीक्रीडनं तथा ।
 स्लेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥
 ‘तद्वत्स्त्रीक्रीडनं’ काषायवस्त्रयुक्तक्षिया सह क्रीडनम्^२ ।

एवमादीन्यधन्यानि स्वमानि तु विनिर्दिशेत् ।
 एषामकथनं^३ धन्यं भूयश्च स्वपनं तथा ॥
 कल्कस्तानं तिलैहौंमो ब्राह्मणानां च पूजनम् ।
 स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम् ॥
 गजेन्द्रमोक्षअवर्णं^४ ज्ञेयं दुःस्वमनाशनम् ।
 स्वमास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः ॥
 षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके ।
 चतुर्थं मासमात्रेण पश्यतो नाड्ब्र संशायः ॥
 एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 पश्चाद्दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत् ॥

1 म. यु., p. 494, reads : क्रीडापिशाचकब्यादवानरक्षनरैरपि ।
 वी. मि., p. 387 follows the text.

2 Explanation reproduced in वी. मि., p. 387

3 So वी. मि., p. 387 ; म. यु., p. 494, reads : एषा सङ्घथनं
 धन्यं भूयः प्रस्वापनं तथा, consistently with books on
 omens.

4 A. S. B., I. O. and वी. मि., p. 389 read नागेन्द्र

तस्माच्छोभनके स्वभै पश्चात्स्वमं न शस्यते ।
 शैलप्रासादनागाश्च वृषभारोहणं हितम् ॥
 दुमाणां इवेतपुष्टपाणां गमनं च तथा द्विज ।
 दुमतृणोद्भवो 'वाहौ तथा च बहुवाहुता ॥
 तथा च बहुशीर्षत्वं पलितोद्भव एव च ।
 सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता ॥
 चन्द्राकृताराग्रसनं परिमार्जनमेव च ।
 शक्तधवजालिङ्गनं च तदुच्छायक्रिया तथा ॥
 भूम्यम्बुधराग्रसनं शत्रूणां च वधक्रिया ।
 जयो विवादे घूतेषु संग्रामे च तथा द्विज ॥
 भक्षणं चाऽर्द्धमांसानां [^१भत्स्थानां पायसस्य च ।
 दर्शनं शधिरस्थाऽपि खानं च शधिरेण ह ॥
 सुराश्विरमद्यानां] पानं क्षीरस्य चाऽन्यथ ।
 अन्त्रैर्विवेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा ॥
 सुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां गवां तथा ।
 सिंहीनां हस्तिनीनां च बडवानां तथैव च ॥
 प्रसादो देवविषेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः ।
 अम्भसा त्वभिषेकश्च गवां शृङ्गाश्रितेन च ॥
 चन्द्राञ्छेन वै राजन् ज्येयो राज्यप्रदो हि सः ।
 राज्याभिषेकश्च तथा छेदनं शिरसस्तथा ॥

१ म. पु., p. 494, नामौ for वाहौ

२ [ ] Lacuna in Udaipur Ms. supplied by I. O.,
A. S. B. and M. P.

मरणं वहिदाहश्च वहिदाहो गृहादिषु ।
 लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाच्यादिवादनम् ॥
 तथोदकानां तरणं विषयस्य च लङ्घनम् ।
 हस्तिनीबहुवानां च गवां च प्रसवो गुहे ॥
 आरोहणं तथा 'श्वानां रोदनं च तथा शुभम् ।
 वरक्षीणां तथा लाभस्तदालिङ्गनमेव च ॥
 निगड्हैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्टानुलेपनम् ।
 जीवानां^१ भूमिपालनां सुहृदामपि दर्शनम् ॥
 दर्शनं देवतार्चानां विमलानां तथाऽम्भसाम्^२ ॥

शुभान्यथैतानि नरस्तु द्विष्टा
 प्राप्नोत्ययत्नाद्भुवर्मर्थलाभम् ।
 स्वप्रानि धर्मज्ञ भूतांवरिष्ठ
 व्याधेर्विमोक्षं च तथाऽनुरोजपि ॥

मनुः^३

कृत्वा विधानं मूले तु याच्चिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्णास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षट्क्षिधं च बलं स्वकम् ।
 साम्परायिककल्पेन यायाद्रिपुरुं प्रति^५ ॥

1 Lacuna here in I. O.

2 A. S. B., जीवता

3 MSS. read wrongly तथा सभाम्

4 VII, 184-6

5 Printed texts read : शैनैः for प्रति

शत्रुसेविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिषुः ॥
'साम्परायिककल्पेन' युद्धकल्पेन ।.

मत्स्यपुराणे^१

पदातिनागवहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाङ्गुलाम् ॥
खरोद्ध्रवहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
चतुर्विंधबलोपेतां^२ वसन्ते वा शरद्यथ ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
आभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः ॥
रस्ये^३ वृक्षावृते देशो स्थितं शत्रुं तथैव च ।
किञ्चित्पङ्के तथा यायाद्वनागो नराधिपः ॥
रथाश्ववहुलो यायात्क्षेत्रं समपथाश्रयम् ।
जलाश्रयं^४ नौवहुलस्तथा राजा रिष्यायेत् ॥
खरोद्ध्रवहुलो राजा शत्रुं वन्धनसंस्थितम्^५ ।
वन्धनस्थोऽपि योज्योऽरिः सदा प्रावृषि भूसुजा ॥

1 म. पु., oh. 240, 19-27; वी. मि., p. 397

2 म. पु., p. 492, चतुर्खण्डलोपेताम्

3 *Ibid*, and वी. मि., p. 497, गन्ये for रस्ये

4 So वी. मि., p. 337; but म. पु., p. 492 reads तमाश्रयन्तो बहुलाः तांस्तु यजा प्रपूजयेत् ।

5 वी. मि., शत्रुं च वनसंस्थितम्; म. पु., शत्रुर्बन्धेन संस्थितः

हिमपातयुते देशो स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
यद्यसेन्धनसंयुक्तं काले पार्थिवैमजे ॥
शारद्वसन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ समृतौ ॥

विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
दैवं चिकालं च तथैव बुध्वा ।
यायात्परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्यमानं' द्विजमन्त्रविद्धिः ॥

मनुः^२

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकदेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतः^३ शङ्खेत सभयं ततो विस्तारयेष्टलम् ।
पश्येन चैव व्यूहेन निवसेत तदा^४ स्वयम् ॥
खेनापतिष्ठलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
भयं^५ यतो वा शङ्खेत तां प्राचीं कल्पयेदिशम् ॥
गुलमांश्च स्थापयेदासान् शतसंख्यांस्ततस्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीतानधिकारिणः^६ ॥

1 म. पु., has सार्व for मानं, the reading followed by वी. मि.

2 VII, 187-190 ; वी. मि., p. 400

3 Printed texts : यतश्च भयमाशङ्खेत

4 Ibid, सदा for तदा ; so. वी. मि.

5 Ibid, यतश्च भयमाशङ्खेत प्राचीन्तां कल्पयेदिशम् ।

6 Ibid, अभीरुचिविकारिणः

शाङ्कलिखितौ^१

राजक्रतुरेवाऽद्वमेघस्तं नाऽसार्वभौमः प्रतिपादयितुम-
र्हति । अद्वमेघेन यक्ष्य इति परविषयमभियायाहेशका-
लशक्तिसम्पन्नः प्रभूतयवसेन्धनोदकाविच्छिन्नसाम्परायि-
कः । पथि संविहितसर्वोपकरणो दुर्गासारामात्थदेशदण्डा-
क्रन्दायगुणविधिज्ञः, पर्षदम्प्रति नयवान् विदितं अद्वानं
हितमनुक्रामेत् यथा भूमिभागस्तथा विनियोगः श्रेयान्
पानभोजनोपनिवेशः स्थानशङ्काप्रतिविधानकुशलो भूप-
तिरवहितः शान्तुणा सह युध्येत् ।

याङ्गवल्क्यः^२

य एव धर्मो नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
तमेव कृत्स्नमाग्नोति^३ परराष्ट्रं वशं नयन् ॥

मनुः^४

उपरूप्यारिमासीत राष्ट्रं वाऽस्थोपपीडयेत् ।
दूषयेत्वाऽस्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
भिन्द्यावैव तडाकानि प्राकारपरिस्वास्तथा ।
समवस्कन्दयैवैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपरूप्याऽनुपजपेत्युध्येतैव^५ च तत्कृतम् ।

1 वी. मि., p. 402

2 I, 342 ; वी. मि., p. 402

3 मिताक्षरा., आप्नोति धर्मषद्भागम्

4 VII, 195-197; वी. मि., p. 403

5 Printed texts : उपजप्यानुजपेद् बुद्धेतैव च तत्कृतम् । वी. मि., p. 404, explains उपजपेत् as भेदं कुर्यात्

युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेष्ठसुरपेतभीः ॥

तथा^१

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशां सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैश्चिभिः ।
दण्डेनाऽभिप्रस्थैनं^२ शनकैर्वशामानयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः^३

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।
सम्यक्षप्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥

मनुः^४

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राज्याऽभिवृद्धये^५ ॥

मत्स्यपुराणे^६

सामभेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजोत्तम ।

1 VII, 107-8

2 Printed texts : दण्डेनैव प्रस्थेता शनकैः वशमानयेत् ; 80
A. S. B. and I. O. ; वी. मि., दण्डेनाभिप्रस्थैतात्

3 I, 346 ; ‘दण्डस्त्वगतिका गतिः’ उपायान्तरसम्मवे सति न प्रयो-
क्तव्यः (मिताक्षरा)

4 VII, 109

5 Printed texts : राष्ट्रभिसद्ये

6 म. प., ch. 222, 2. 10

उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ॥
 प्रयोगाः कथिताः सप्त तान्मे निगदतः शृणु ।
 द्विविधं कथितं साम तथ्यं चाऽतथ्यमेव च ॥
 तत्राऽप्यतथ्यं साधुनामाक्रोशायैव जायते ।
 तथा साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥
 महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
 सामसाध्या न चातथ्यन्तेषु साम प्रयोजयेत् ॥
 तथ्यं साम च कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् ।
 तथा ततुपचाराणां कृतानां चैव वर्णनम् ॥
 अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञात्यापनं स्वकम् ।
 एवं सान्त्वेन कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥
 साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
 तथाऽप्येतदसाधुनां प्रयुक्तं 'नोपकारकम् ॥
 अतिशाङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवेदिनम् ।
 असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जितम् ॥

तथा²

परस्परं च ये दुष्टाः कुष्ठा भीतावमानिताः ।
 तेषां भेदं प्रयुक्तीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥
 आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्मादर्शयेद्दूयम् ।
 एवं हि भेदयेद्विज्ञान् यथावद्वशमानयेत् ॥

1 Udaipur Ms., कोपकारकम्

2 म. पु., ch. 223, 1-7

सङ्गतां हि विना भेदं^१ शक्तेणाऽपि तु दुःसहा ।

भेदभेव प्रशंसन्ति तस्माद्यविशारदाः ॥

महिषी युवराजश्च तथा सेनापतिर्द्विज ।

अमात्या मन्त्रिणश्चैव राजपुत्रास्तथैव च ॥

अन्तःकोपा विनिर्दिष्टा दारणा पृथिवीक्षिताम्^२ ।

‘अतिशङ्कितं’ अतिशयिता शङ्का यस्मिन् स तथा ।
‘सामवेदिनं’ सामप्रयोक्तारम् ।

ब्रह्मपुराणे^३

स्वपक्षभेदो यत्वेन न कर्तव्यः कदाचन ।

दुर्ग कोशश्च देशश्च परराष्ट्रभयं विना ॥

स्वभेदेनैव नश्यन्ति बद्धमूला अपि प्रजाः ।

‘परराष्ट्रभयं विने’ति । स्वपक्षभेदे हि परचक्रभयं विनाऽपि दुर्गादिकं नश्यतीत्यर्थः ।

1 Thus A. S. B.; but Udaipur Ms. and I. O., read : सङ्गता विहिता भेदम्

2. म. पु., p. 471,

अन्तः कोपो बहिः कोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।

अन्तः कोपो महास्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥

3 वी. मि., p. 282; but the source is omitted in Udaipur Ms. The prose explanation is repeated by वी. मि.

मत्स्यपुराणे^१

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
 सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
 यद्यप्यलुच्छगम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
 न गृह्णन्ति तथाऽप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥
 न शक्या ये बशीकर्तुमुपायश्रितयेन तु^२ ।
 दण्डेन तान् बशीकुर्यादण्डो हि बशकृत्तमः ॥

श्री रामायणे^३

तत्र साम प्रयोक्तव्यमार्येषु शुणवत्सु च ।
 दानं लुब्धेषु भेदश्च शङ्कितेष्विति निश्चयः ॥
 दण्डस्तथैव पात्यश्च नित्यकाले दुरात्मसु ॥

मनुः^४

साम्ना भेदेन दानेन संमस्तैर्हते वा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेताऽरीम युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्मादृहश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च सङ्गामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥

तथा^५

ग्र्याणामप्युपायानां पूर्वोक्तानां परिक्षये ।

1 वी. मि., p. 282 ; म. पु., ch. 224, 2, 5

2 म. पु., ch. 225, 1 ; वी. मि., p. 283, cites the remaining verses of ch. 224

3 Not to be traced ; but cited in वी. मि., p. 404

4 VII, 198-199 ; मनुः omitted in all manuscripts.

5 VII, 200

तथा युध्येत सम्पन्नो विजयेत रिष्णु तथा ॥

तथा^१

संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्द्वृन् ।
 सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूहा योधयेत् ॥
 युध्येत स्यन्दनाद्वेन समे भूपोष्टद्विपैः^२ ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैस्थले ॥
 कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पात्रालान् शरसेनजान् ।
 दीर्घाल्लघूश्चैव नरान् उग्रानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्दलं व्यूहा भृशात्तांश्च परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादारात् योधयतामपि ॥

महाभारते^३

राज्ञोऽभियोगाद्योद्भव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।

राज्ञोऽधिकभित्यनुवृत्तौ गौतमः^४

सङ्गामे संस्थानमनिवृत्तिश्च ।

गौतमः^५

क्षत्रियस्योरसि क्षेत्रं पृष्ठे ब्रह्मा प्रतिष्ठितम् ।

1 VII, 191–194

2 Printed texts read : स्यन्दनाद्वैः समे युद्धयेदन्नपे नौद्विपैस्तथा ।

3 वी. भि., p. 405, राज्ञा नियोगात्

4 *Ibid*, p. 405 ; गौतम., 10, 15

5 *Ibid*, p. 406

तस्मात्पृष्ठं रणे रक्षेन्मा भवेद्विषयातकः^१ ॥

मनुः^२

समोत्तमाधर्मै राजा त्वाहूतः समरे परैः ।
 न निवर्त्तेत सद्ग्रामात्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
 आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिधांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराद्युखाः ॥
 न कूटैरायुधैर्हन्यायुध्यमानो रणे रिपून् ।
 न कर्णिभिर्नाऽपि दिग्धैर्नाऽग्निज्वालिततेजनैः ॥

[परस्परं] 'मिथ' स्पर्षमाना इति शोषः । 'दिग्धैः
 विषाक्तैः^३ ।

बौधायनः^४

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसज्ञाहर्षीषालद्वचात्मगैर्न यु-
 च्छेत अन्यत्राऽततायिनः^५ ॥

गौतमः^६

न दोषो हिंसायामाहवे अन्यत्र व्यश्वसारथ्यायुध-

1 "पृष्ठं रणे रक्षेदि" त्यनेन पलायननिषेधः । (वी. मि., p. 406)

2 VII, 87, 89, 90; वी. मि., p. 405

3 Repeated by वी. मि., p. 405

4 बौधा., 1, 18, 11 (वी. मि., p. 406)

5 'उन्मत्तः' विलक्ष्येषु । 'विसज्ञाहो' विगतिकवचादिवन्धः विगतव्यापारे
 वा । 'आततायी' साहसकारी । (बौधा. गोविन्दस्वामिविवरण
 p. 90)

6 गौतम., 10, 16, 17 (वी. मि., p. 407)

कृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारुद्धादते गो-
ब्राह्मणवादिभ्यः^१ ।

मनुः^२

न च हन्यात्थलारुदं न कलीबं न कृताञ्जलिभ् ।
न मुक्तकेशमासीनं न तवाऽस्मीति वादिनम् ॥
न सुसं न विसक्षाहं न नग्रं न निरायुधम् ।
नाऽयुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
नाऽऽयुधव्यसनग्राहं नार्तं नाऽतिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

देवलः^३

तृणखादी परप्रेष्मुरलसः शारणं गतः ।
षण्डः परादितो लिङ्गी स्थविरः पतितः शिशुः ॥
न धर्मयुद्धे हन्तव्या ज्ञेया योधैरनापदि ॥

याङ्गवल्क्यः^४

य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।
अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥

1 विशब्दः त्रिभिसंबन्धते—व्यशः, विसारथः, व्यायुध इति ।
‘स्थलारुदः’ पर्वतारुदः । बूतोऽहं ब्राह्मणोऽहं इति च यो वदति यक्ष
गोवच्छब्दं करोति । (मस्करिमाण्य., p. 116)

2 VII, 91-93 ; वी. मि., p. 406

3 वी. मि., p. 407

4 I, 824 ; वी. मि., p. 406 ; मिताक्षरा reads वन्धन्ते but
अपराकं and वी. मि. read मुधन्ते..

देवलः¹

प्रजार्थं क्षत्रियो युध्येत्स्वान् प्राणान् सम्परित्यजेत ।
 अश्वमेधफलं कृत्लं निसर्गेणाऽधिगच्छति ॥
 शास्त्रेण निहतः संख्ये द्विषद्विरपराङ्मुखः ।
 शक्तलोकमवाप्नोति स्ववीर्याद्विजितं शुभम् ॥
 आहवेऽभिमुखे शरं प्रहितानि द्विषद्वैः ।
 भिन्नशुर्यावन्ति शास्त्राणि तावन्तः क्रतवोऽस्य ते ॥
 क्षतेभ्यः प्रह्वतं रक्तं क्षितिपांसु सुसंस्पृशेत् ।
 स देवलोके तावन्तं कालं तिष्ठति वै ध्रुवम् ॥
 नाऽस्ति राजा समरतनुत्यागसदृशो धर्मः । गोद्ब्राह्मण-
 मित्रधनरक्षणार्थं सृतास्ते स्वर्गलोकभाजः ।

आपस्तम्बः²

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो [राजा यो हन्यते तमा-
 द्वुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति³] ।

1 वी. मि., p. 405

2 2, 26, 2 ; वी. मि., p. 407

3 MSS. corrupt and the sūtras are mixed up with explanations, with lacunae in both. The sentence in the MSS. which is reproduced by वी. मि., p. 407, and commented on, as if correct, runs thus :

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो प्रत्यानेतुमिच्छन् युध्यमाणो हन्यते साक्षात्यज्ञधर्मे इत्यर्थः । Haradatta's commentary on the sūtra is as follows (p. 286) :—

‘ब्राह्मणस्वानि’ चोरादिभिरपहृतानि । ‘अपजिगीष-
माणः’ अपजित्य प्रत्यानेतुमिच्छन् । ‘यो राजा’ युध्यमानो
‘हन्यते’ असौ साक्षात् यज्ञधर्म इत्यर्थः ।

व्यासः

ये हता निश्चितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
ते गता ब्रह्मसदनं न मेऽन्नाऽस्ति विचारणा ॥
न यज्ञैर्दक्षिणाभिर्वा न तपोभिर्व विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्यां यथा योधा रणे हताः ॥
न लाधर्मैऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायनात् ।
युद्धाद्वि धर्मः श्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य विद्यते' ॥

याज्ञवल्क्यः^२

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेषु विनिवर्त्तनात् ।

‘ब्राह्मणस्वानि’ चोरादिभिरपहृतानि, ‘अपजिगीषमाणः’ ब्राह्मणेभ्यो दाना-
याऽपजित्य प्रहृतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैः हन्यते, तम् ‘आत्मथूपे’
‘अनन्तदक्षिणो’ ‘यज्ञ’ इत्याहुः धर्मज्ञाः । सङ्कामो यज्ञः । तस्यात्मा
चूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्या-
निनीषितं तु द्रष्टव्यं दक्षिणा । सूत्रे तु ‘तं यज्ञ इत्याहुः’ इति गौणो वादः ।

- 1 वी. मि., p. 407, “अत्र व्यासवाक्ये ‘योधा रणे हता’ इति सामान्यत
उपादानात्, आपस्तम्बवाक्येऽपि ‘युध्यमानो हत’ इति उपादानात्,
स्थानापत्या क्षत्रियातिरिक्षस्याऽपि क्षत्रियवृत्त्या जीवतो युद्धमरणं
अत्यन्तं धर्मसाधनं, पलायनं सामर्थ्ये सति गोब्राह्मणवीनां असंरक्षणं
चाऽत्यन्तं धर्मसाधनमिति द्रष्टव्यम्” ।
- 2 I, 325, भिताक्षरा and अपराक्ष more correctly read भमेष्व-
विनिवर्त्तनाम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥

मनुः¹

यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्गामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यदुदुष्कृतं किञ्चित्सर्वं तत्प्रतिपद्यते ॥
 यदस्य² सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
 भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥

. पराशरः

पतितं स्वामिनं युद्धे त्यक्ता यान्ति परावृत्तमुखाः ।
 ये तेषां पापबुद्धीनां ब्रह्महत्या पदे पदे ॥

आदित्यपुराणे³

सङ्गामे प्रस्थितं भूपं भृत्यस्त्यजति यः क्षणात् ।
 स तेन वृपदण्डेन मूढो वरकमृच्छति ॥
 जित्वाऽर्द्धं भोगसम्प्राप्तिर्मृतस्य च परा गतिः ।
 निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य नाऽस्ति युद्धसमा गतिः ॥
 शूराणां यद्विनिर्याति रक्तमाधावतां कचित् ।
 तेनैव सह पाप्मानं सर्वं त्यजति वै मुने ॥
 तथैव विचिकित्सायां वेदना सहते तु याम् ।
 ततो नाऽस्त्यधिको लोके तपः परमदारुणम् ॥
 मृतस्य नाऽस्ति संस्कारो नाऽश्वौचं नोदकक्रिया ।

1 VII, 94-95

2 Printed texts read : यच्चास्य

3 वी. मि., pp. 408-409

कर्तुमिच्छति यस्येह सङ्गामादधिकं हि किम् ॥
 वराप्सरस्सहस्राणि शरमायोधने हतम् ।
 अभिद्रवन्ति कामार्त्ता मम भर्ता भविष्यति ॥
 यः सहायान्न परित्यज्य स्वस्थः सन् गन्तुमिच्छति ।
 अस्थितस्य च कुर्वन्ति देवाः शक्तुरोगमाः ॥
 शूरस्याऽग्ने यदा विष आर्त उत्कोशते भृशम् ।
 न च तं त्रायते पापाच्छूरो नरकभाग्मवेत् ॥
 द्राघणानां गवां चैव रक्षार्थं हन्यते यदि ।
 स शूरो जीवितं हित्वा इन्दुलोकं प्रपद्यते ॥

तथा

तोषयित्वा वृपं युद्धे राजां 'कृत्वाऽग्रतः स्थितः ।
 जित्वा न हरति द्रव्यं स नरः स्वर्गमाश्रितः ॥
 मृदूनाति यदि राष्ट्राणि यदा न हरते धनम् ।
 यदि वध्येत तत्रैव स नरः स्वर्गमाश्रितः ॥

तथा²

प्रजार्थे निहता ये च राजानो धर्मतत्पराः ।
 अग्निविद्युद्धता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ॥
 प्राप्नुवन्ति च ते सर्वे पुरीमैरावतीमिमाम् ॥

1 A. S. B., हत्वा ; I. O., हुत्वा

2 वी. मि., p. 408

मनुः^१

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पश्चन् स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्ञयति तस्य तत् ॥
राज्ञश्च दशरुद्धारभित्येषा वैदिकी श्रुतिः^२ ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्निजतम् ॥

गौतमः^३

जेता लभेत साङ्गामिकं वित्तम्, वाहनं तु राज्ञः,
उद्धारांश्चाऽपृथग्नये । अन्यतु यथार्थं भाजयेद्राजा ।

मनुः^४

जित्वा सम्पूजयेदेवान् ब्रात्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदथात्परिहारांश्च रुपापयेदभयानि च ॥

1 VII, 96-97; ‘अपृथग्निजतं’ योधैस्तह सम्पूज्य जितम् (वी. मि., p. 409)

2 “उद्धारदाने च श्रुतिः—“इन्द्रो वै द्वत्रं हत्वा” इत्युपक्रम्य “स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं समुद्रत” इति । (कुल्दकः)

3 10, 19-22 MSS. corrupt : restored from printed text, मस्करिमान्य, p. 162, explains :-यदि राज्ञा नियुक्तः परं निर्जित्य धनमासादयति स तत्साङ्गामिकं धनं लभेत । अस्याऽपवादमाह ‘वाहनं तु राज्ञः’ वाहनं हस्त्यादि । ‘तु’ शब्दो विशेषवाची । ‘अपृथग्नयः’ सराजको जयः । तत्रोद्धारो राज्ञः सारदव्यम् । वाहनसमुच्चयार्थः चकारः । वी. मि., p. 409. also mangles the quotation. -

4 VII, 201-204 ; वी. मि., p. 409

सर्वेषां तु विदितवैषां सममेव चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्विद्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वति तेषां धर्मान् यथोदितान् ।
 रक्षैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
 आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
 अभीप्सितानामर्थानां कालयुक्तं प्रशस्यते ॥

[‘प्रदण्यात् परिहारान्’] राजग्राहमपि ‘जनानुरागार्थं
 किञ्चिदंशं परित्यजेदित्यर्थः । ‘प्रमाणानी’ति । यस्मिन्देशो ये
 धर्मस्ते तथैव पालनीयाः । ‘कालयुक्तमि’ति । अप्रियकर-
 मपि कालापेक्षया प्रशस्यते इत्यर्थः ।

विष्णुः²

राजा परपुरप्राप्तौ तत्कुलीनमभिषिञ्चयेत् । न राजकु-
 लमुच्छिन्द्यात् अन्यत्राऽकुलीनराजकुलात् ।

1 A. S. B. ग्रन्ति for जन; words in brackets
 necessary for elucidating the commentary.

2 ३, 47-49; वी. मि, p. 411; compare, कौटिलीयार्थशास्त्र,
 p. 811: न च हतस्य भूमिक्षब्युत्तदारानभिमन्येत । कुल्यान-
 प्रस्य स्वेषु पत्रेषु स्थापयेत् । कर्मणि सृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् ।
 एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्रा अजुर्वर्तने ।

स्वभूमिषु च राजानः तस्मात्सामाऽनुपालिताः ।
 भवन्त्यनुगुणा राजः पुत्रपौत्रानुवर्तनः ॥

Jolly, वि. स्ट., p. 13 reads: परपुरावासौ तु तत्र
 तत्कुलीनम् ।

कात्यायनः^१

दुष्टस्याऽपि नरेन्द्रस्य तद्राष्ट्रं न विनाशयेत् ।
न प्रजानुभतो यस्मादन्यायेषु प्रवर्तते ॥

याज्ञवल्क्यः^२

यस्मिन् देशे च आचारो व्यवहारः कुलस्थितः^३ ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥

[अथ पौरुषम्]

मनुः^४

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधानं दैवमानुषे ।
तत्र^५ दैवमचिन्त्यं च मानुषे विद्यते क्रिया ॥

1 Kane, v. 21 ; वी. मि., p. 411 explains it thus : 'एतोऽन्यायशृतौ यतः प्रजानां अनुभतिः न हत्यतो राष्ट्रं न पीडयेदिति सिद्धे येषां अमात्यादनामनुभत्याऽन्याये प्रवृत्तिः, तान् पीडयेदिति व्येयम् ।'

2 I, 343

3 भिता., and अप., read : कुलस्थितिः; for the first quarter अप., follows the reading—किन्तु यस्मिन् य आचारः

4 VII, 205-210 ; वी. मि., pp. 312-313, which brings पौरुषं under मन्त्र, while कल्पतरु puts it under यात्रा

5 Printed texts read : तयोः for तत्र

दैवमानुषसम्पन्ना यात्रा सर्वार्थसाधिका' ।
 तस्यामतिशये दैवं वर्तते पौरुषं समम् ॥
 केचित् पुरुषकारेण केचिहैवेन कर्मणा ।
 उभाभ्यां केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥
 दैवमानुषसद्गावे नार्या गर्भः प्रसिद्धति ।
 पुंसा सत्यपि संयोगे दैवाभावे न सिद्धति ॥
 न हि दैवसुदासीनं कदाचिदपि मानवम् ।
 अर्थान्तरफलेनेह संयुनवत्यवदां क्वचित् ॥
 काकतालीयवैवादृहृष्टपि निधिमग्रतः ।
 न पौरुषाहते तेन विधिना युज्यते पुमान् ॥

श्रीरामायणे^२

यस्तु नाऽभते कार्यं नरो दैवपरायणः ।
 क्षिप्रं भवति निर्द्रव्यः पलायनपरायणः ॥
 तथा^३

विक्षुवो हीनवीर्यो यः सदैवमनुवर्त्तते ।
 अविक्षुवस्तु तेजस्वी न दैवमनुवर्त्तते^४ ॥

1 The slokas which follow are not in *Manusmṛti*, but are cited as such by वी. मि., which blindly follows कल्प

2 वी. मि., p. 314 : not found in printed texts.

3 अयोध्याकाण्ड. 23, 16-18

4 Line missing in Udaipur Ms. Kumbakonam and Mylapore *edns.* give this and the two next verses thus :

वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ।

दैवं पुरुषकारेण यतते यः प्रबोधितुम् ॥
न स दैवविपक्षार्थः कदाचिद्वसीदति ।

मत्स्यपुराणे^१

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम ।
अयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्कलाय वै^२ ॥
कृषिवृष्टिसमायोगादृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
वर्षाकाले^३ प्रशास्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

व्यासः^४

विधिविधानं नियतिः स्वभावः
कालो ग्रहा ईश्वरकर्म दैवम् ।
भाग्यानि पुण्यानि कृतान्तयोगः
पर्यायनामानि पुराकृतस्य ॥
दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्म यत्पौर्वदेहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहाऽपरम् ॥

[इति पौरुषम् ॥]

दैवं पुरुषकारेण यः सर्वार्थः प्रबोधितुम् ।

न दैवेन विपक्षार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥

1 म. पु., oh. 221 ; 8-11 ; वी. मि., p. 814, cites this passage as from विष्णुधर्मोत्तर also.

2 म. पु., and वी. मि., p. 314, read फलवहम्

3 म. पु., नैवाकाले ; वी. मि., p. 814, तास्तु काले; The reading in कल्पतस्तु—“वर्षाकाले” is specially noted by वी. मि., p. 814

4 वी. मि., p. 315

मनुः^१

सह वाऽपि ब्रजेयुक्तः सर्विं वृत्त्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पद्यं विधं फलम् ॥
पार्षिणग्राहं च सम्प्रेक्ष्य तथाऽकन्दं च मण्डले ।
मित्रादथाऽप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥

विष्णुः^२

परेणाभियुक्तश्च सर्वात्मना[स्वं] राष्ट्रं गोपायेत् ।
सर्वतत्त्वाऽत्मानं गोपायेत् ।

मनुः^३

क्षेम्यां सस्थप्रदां नित्यं पशुबृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥
आपदर्थं^४ धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्वैरपि ।

1 VII, 206-207 ; वी. मि., p. 412 , which comments thus : 'वा' शब्दः पूर्वोक्तयुद्धविकल्पार्थः । 'प्रयत्नतो युक्तः' यातव्येन प्रयत्नेन दूतप्रेषणादिना 'युक्तः' योगं प्राप्तः सन् । 'सह' तेन शत्रुणा सह । 'मित्रं हिरण्यं भूमिं वा विधिं यत्कलं' तत् 'सम्पद्यन्' समीचीनमिति ज्ञानानः । तदन्यतरलाभे सर्विं कृत्वा 'ब्रजेत्' स्वपुरं यात्यात् । 'मण्डलं' द्वादशारिमण्डलम्..... 'सम्प्रेक्ष्य' तद्वलावलं ज्ञात्वा । 'मित्रात्' मित्रत्वं प्राप्तात् यातव्यात् , अथवा अमित्रात् भैत्रीमकुर्वतो ऽयातव्यात् । 'यात्रायाः फलं' शत्रुञ्जयम् । 'सन्धौ वा' मित्रादिवित्य-लाभान्यतरत् । 'अवाप्नुयात्' प्राप्नुयात् ।

2 3, 43 ; वी. मि., p. 412

3 VII, 212-215

4 I. O. and A. S. B., आपदर्थे ; वी. मि. follows text.

आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यो^१ दारैरपि धनैरपि ॥
 सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्याऽपदो भृशम् ।
 संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् जयेद्बुधः ॥
 उपेतारं उपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
 एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेताऽत्मसिद्धये^२ ॥

इति यात्रा ॥

अथाऽभिविक्तस्य कृत्यानि

तत्र मनुः^३

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ।
 जितेन्द्रियश्च^४ शक्तोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 वश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
 व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रसन्नो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
 वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां^५ क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥
 मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः परिवादः लियो मदः^६ ।

1 Printed texts : आत्मानं सततं रक्षेत् ; A. S. B., आत्मानं सर्वतो रक्षेत्.

2 Printed texts : अर्थसिद्धये for आत्मसिद्धये, which वी. मि., p. 413, adopts.

3 VII, 44-53 ; वी. मि., disperses the verses thus : p. 118, p. 148, p. 147, p. 149

4 Printed texts : जितेन्द्रियो हि

5 वी. मि., p. 148, 'आत्मनैव वियुज्यते' मरणमापयत इत्यर्थः ॥

6 वी. मि., p. 148, 'परिवादः' परदोषकथनम् । 'वृशात्मा' वृथा

तौर्यन्त्रिकं^१ वृथाद्या च कामजो दशको शुणः ॥
 पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारूप्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं पूर्वे^२ कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जगेल्लोभं तज्जावेतादुभौ गणौ ॥
 पानमक्षाः लियश्चैव^३ मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कष्टतरं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे ॥
 दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुद्यार्थदूषणे ।
 क्रोधजोऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥
 सप्तकस्याऽस्य वर्गस्य सर्वस्यैवाऽनुषङ्गिणः ।
 पूर्वं पूर्वं शुणतरं विद्याद्यसनमात्मनः^४ ॥

अटनम् । ‘पैशुन्य’ अनभिव्यक्तदोषाविष्करणम् । ‘साहसो’ साधो-
 र्बन्धनादिनिप्रहः । ‘द्रोहः’ ब्रह्मबन्धः । ‘ईर्ष्या’ परखुणासहिष्णुता । पर-
 खुणेषु दोषाविष्करणं ‘असूया’ । ‘अर्थदूषणं’ अर्थपद्मारो देयानामदानं
 च । ‘वाक्पारुद्यं’ आक्लोशादि । ‘दण्डपारुद्यं’ अल्पापराधेऽपि बहुला-
 र्थप्रहणम्, शरीरदण्डो वा । Mitramisra reproduces
 these comments from Kulluka.

- 1 वी. गि., p. 148 : ‘तौर्यन्त्रिकं’ नृत्यगीतवायानि । एतत्रिकमादाय
दश कामजानि व्यसनानि ।
- 2 Printed texts : सर्वे for पूर्वे
- 3 Udaipur Ms. has omitted the next three lines,
and joined the second half of the fourth to this
line. Corrected by A. S. B. and I. O., as well
as by the printed texts.
- 4 Printed texts : आत्मवान्

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो ब्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः' ॥

महाभारते

पानमक्षास्तथा^२ नार्यौ मृगया गीतवादिते ।
एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यन्न दोषवान् ॥
यस्तु संसेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥
न कामपर एव स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा^३ ।
धर्मं पूर्वे धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ॥
धर्मार्थौ यः समुत्सूज्य काममेवाऽनुवर्त्तते ।
तस्माद्द्विजते लोकः सर्पद्वैश्मगतादिव^४ ॥
तस्माद्वर्मप्रधानेन सेव्योऽर्थः संयतात्मना ।
विश्वासयित्वा भूतानि साम्ना समुपरामयेत् ॥
धर्मार्थकामसंयुक्तः सोऽमुच्चेह च नन्दनि ॥

1 वी. मि., p. 149 : 'अधोऽधो ब्रजति' नरकं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । नर-
काणां पाताल एव वर्णितत्वात् ।

2 A. S. B. and I. O., पानमक्षास्तथा

3 Compare कौटिलीयार्थशास्त्र (Mysore edn.) p. 12 :
“धर्मार्थविरोधेन कामं सेवेत । न निरस्युखः स्यात् । समं वा निवार्त-
मन्योन्यानुबन्धम् । Compare also वात्सायनीयकामसूत्रम्
(ed. Durgāprasād), p. 27

4 Line omitted by I. O.

तथा

जगरेष्वपि वर्षन्तं पात्रेषु सृदुवर्षिणम्^१ ।
पर्जन्यमपि निन्दन्ति किं पुनर्वसुधाधिपम् ॥

तथा

प्रियं ब्रूयादकृपणः श्वरः स्यादविकल्पनः^२ ।
दाता नाऽपात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥

विष्णुः^३

आयद्वाराणि नोच्छन्द्याशाऽपात्रवर्षी स्यात् ।

‘आयद्वाराणि’ इव्योत्पत्तिस्थानानि^४ ।

मत्स्यपुराणे^५

व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत्^६ ।

1 Omitted by I. O. ; cited by वी. मि., p. 126

2 वी. मि., p. 125 .

3 ८, ५३

4 Nanda Pandita reads : आयद्वाराणि for आयद्वाराणि and explains it thus : ‘स्वपुरे परपुरे हुर्णेषु वा ‘आयद्वाराणि’ पूर्व-राजकृतानि तोरणगोपुरादीनि’ । वी. मि., p. 125 explains : ‘आयद्वाराणि’ इव्योत्पत्तिस्थानानि खनिशुल्कभूतानि ।

5 म. पु., ch. 220. The verses are quoted in the text in a different order from that in म. पु.

6 वी. मि., p. 147 , which attributes them to विष्णुधर्मोत्तर also.

लोकसङ्गहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥

तथा

अर्थस्य दूषणं राजा द्विःप्रकारं विवर्जयेत् ।
 अर्थानां दूषणं चैकं तथैवाऽर्थेन दूषणम् ॥
 प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया ।
 अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥
 अदेशाकाले यदानभपात्रे दानमेव च ।
 अर्थैस्तु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥
 कामः¹ क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च ।
 जेतव्यो रिपुषङ्ग आन्तरः पृथिवीक्षिता ॥
 एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भूत्यजयस्ततः ।
 कृत्वा भूत्यजयं राजा पौरजानपदान् जयेत् ॥
 कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून् वासास्ततो जयेत् ।
 न राजा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिहीयते² ॥
 न भाव्यं दारणेनाऽपि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 भूत्यैः सह भग्निपालः परिहासं विवर्जयेत् ॥
 भूत्याः परिभवन्तीह वृपं हर्षवशं गतम् ॥

मनुः³

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मार्त्तान्वाहनानि च ।

1 All that follows to “उदानः” below is omitted by I. O.

2 A. S. B., परिभूयते, which is म. प. (220, 22) reading.

3 IX, 419

आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोशमेव च ॥

याज्ञवल्क्यः

धर्मेणाऽलब्धमीहेत लब्धं यत्नेन पालयेत् ।
पालितं वर्द्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

उशानाः

आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः ।
पञ्चमे वाऽथ वचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्डशुद्धौ सदा युक्त आत्मशुद्धौ तथैव च ।
अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥

महाभारते

सदाऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मा हि पार्थिवः ।
विनीतात्मा हि वृपतिर्न क्वचित्परिभूयते ॥
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसाम्प्रतम् ।
श्रियं हविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

1 I, 317

2 मिता., and अप., read : 'अलब्धमीहेद्धर्मेण' ; Udaipur Ms. reads : धर्मेण लब्धं, but the sense as shown by मिताक्षरा is 'अलब्धलाभाय धर्मशाश्वाङ्गुसारेण इहेत' compare मनु., VII, 101 :—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं रक्षेदवेशया ।
रक्षितं वर्द्धयेद्वाषा वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

विद्यानां ग्रहणं कार्यं यथान्यात्यं नराधिपः ॥
 त्रैविदेभ्यस्त्वयाँ विद्यां दण्डनीतिं प्रयोक्तृतः ।
 आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नाऽस्ति कश्चन¹ ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥
 अप्युत्तमान् प्रलपतो वालाच परिजल्पतः ।
 सर्वतस्सारमादद्यादश्मभ्य इव काश्चनम् ॥
 धनुर्वेदेतिहासे च यत्नः कार्यो विजानता ।
 हस्तिष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथवर्यासु चैव हि ॥
 द्वौ भागावितिहासार्थं भागस्त्वयाँ विधीयते ।
 इष्वस्त्रादिषु भागोऽन्यः चतुर्द्वैवमहः स्मृतम् ॥
 येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
 तान्सेवेत्तैः सहास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥
 गुरुपूजां च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
 अवणं चैव विद्यानां कुर्वन् अयोऽधिगच्छति ॥
 न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मार्थां विदितुं शक्यो वृहस्पतिसमैरपि ॥
 विद्यावृद्धान्² सदैव त्वमुपासीथा नराधिप ।
 शृणुया यज्ञे ते ब्रूयुः कुर्याशैवाऽविचारयन् ॥
 सहस्रमपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।

1 Cited in वी. भि., pp. 131-133

2 From here there is a big lacuna in I. O.; A. S. B. is corrupt in this sloka.

अथवाऽप्ययुतान्येव नाऽस्ति तेषु सहायिता ॥
 एकोऽपि शास्त्रवित्प्राज्ञो गुरुणां पर्युपासितः ।
 राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥
 सदैव हितकामानां सुहृदां न शृणोति यः ।
 प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शश्वनन्दनः ॥
 आदावेव भनुष्येण वर्तितव्यं यथाकमम् ।
 तथा नाऽतीतमर्थं वै पश्चात्तापेन शोचति ॥
 अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
 इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्ब्रह्मयतीह सः ॥
 सञ्जियच्छति यो वेगमुत्थितं कामर्हर्षयोः ।
 स श्रियो भाजनं राजन् पश्चायस्तु न मुख्यति ॥
 नाऽवभान्या बुद्धिमद्विनार्वरोत्कृष्टमध्यमाः ।
 न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति मदं कचित् ॥
 अबृतेर्भयमन्त्यानां¹ मध्यानां मरणाङ्गयम् ।
 उत्तमानां तु मत्यानामवभानात्परं भयम् ॥
 कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
 प्रसादयति यो लोकं तं लोको न प्रसीदति ॥

 यो नोद्धतं जातु करोति वेषं
 न पौरुषेणाऽपि विकृत्यते च ।
 नात्याह किञ्चित् क्षमते विवादं
 सर्वत्र ताइकूलभते प्रशंसाम् ॥

1 वी. मि., p. 133 : 'अन्त्याना' अवभाना मत्यानाम् । 'अबृते:' जीविकानाशात् भयम् ।

राज्ञोऽधिकमित्यनुवृत्तौ गौतमः^१

योगश्च विजये भये विशेषेण चर्या च रथधनुर्घास् ।

‘योगः’^२ उद्योगः । ‘विजये’ आत्मेन्द्रियामात्यादीनां वशीकारेऽभियोगः कार्यः । ‘भये’ विशेषेण अन्येनाऽभिभवे उपस्थिते तद्रक्षणार्थं विशेषेणोद्यमः कर्तव्यः । ‘चर्या’ पर्यटनम् । तद्वाहनायुधवता कर्तव्यमित्यर्थः ।

मनुः^३

नित्यसुदृधृतदण्डः^४ स्याक्षित्यं विधृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसञ्चार्यो^५ नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥

नित्यसुदृधृतदण्डस्य कुस्त्वा मुद्विजते जगत् ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥

अमाययैव वर्तेत न कथञ्चन मायथा ।

1 10, 12-14 ; बी. मि., p. 183

2 Lacuna in I. O. ; मस्करिभाष्य., explains :—अलब्धलाभो योगः । वाल्लभादिना वैराटविकादिभिः करो न वतः तान् यत्नतो गृहीयादित्यर्थः । चकारात् लब्धपरिक्षणं च । ‘भये’ अन्याभिभवः । तस्मिन् विशेषेणाऽत्यन्तं योग्येभौ कर्तव्यौ । ‘चर्या’ राष्ट्रस रस्तोऽद्वन्म् । ‘रथं’ प्रहणं हस्त्यश्वादिवाहनोपलक्षणम् । ‘धनुं’ प्रहणम् खड्गादीनाम् । चकारादेकस्मिन्नवस्थानं च । चर्यावस्थानयोः व्यवस्था कार्यवशाङ्गत्वा । (pp. 160-161)

3 VII, 102-106 ; बी. मि., pp. 133-4

4 Printed texts : उद्यतदण्डः and विधृतपौरुषः

5 Ibid, संवार्यो

बुध्येताऽरिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः^१ ॥
 नाऽस्य छिद्रं परो विद्याच्छिन्द्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत्कूर्म इवाऽङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 वक्वचिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 वृक्वचाऽनुलिम्पेत^२ शशावच्च विनिष्पतेत् ॥

तथा^३

तीक्षणश्चैव सृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
 तीक्षणश्चैव सृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥

राजेत्यनुवृत्तौ विष्णुः

सुदर्शनश्च स्याद्विषद्वागदमन्त्रधारी च नाऽपरीक्षितमु-
 पगुञ्ज्यात्सिमतपूर्वभाषी “स्याद्वद्वेष्वपि न स्फुटिमाचरेत् ।

‘अगदः’ औषधम् ।

मत्स्यसुराणे^५

शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्विक्तचेतसः ।
 जना उद्गेगमायान्ति सदा दुःखविभाविताः ॥
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घसूत्रस्य चृपतेः कर्महानिर्धुवं भवेत् ॥

1 Printed text : स्वसंवृतः

2 Ibid, अवलम्पेत

3 VII, 140

4 A. S. B., वद्वेष्वपि

5 म. पु., ch. 220, (p. 468)

रागे दर्पे च माने च क्रोधे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥
 नाऽरोहेत्कुञ्जरं व्यालं नाऽदानं तुरगं तथा ।
 नाऽविज्ञातां क्षियं गच्छेत्त्वैव देवोत्सवे वसेत् ॥

शङ्खलिखितौ^१

राजा स्वस्वाधीनवृत्तिरात्मप्रत्ययकोशः स्वयं कृत्या-
 लुदर्शीं विप्रस्वनिवृत्तश्चिरं भद्राणि पद्यति ।

यमः^२

याचितो नेति न ब्रूयादीक्षितो नाऽवृतं वदेत् ।
 सङ्घामे न निवर्त्तेत तं देवाः क्षत्रियं विदुः ॥
 दाता यज्वा च शूरश्च देवद्विजपरायणः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु चिरं पालयते महीम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे^३

अहो तितिक्षा माहात्म्यं अहो दानफलं महत् ।
 पद्म्यां गतो हरिश्चन्द्रः पुरश्चेन्द्रत्वमागतः ॥

यमः

अन्तर्दीर्षं समुत्पन्नमाकारेणोपलक्षयेत् ।
 शंक्येषु शङ्खितो नित्यं रक्षेच्छक्त्या सदोत्थितः ॥
 पापानां निग्रहं कुर्यात्साधूनां परिपालनम् ।

1 वी. मि., p. 134

2 वी. मि., p. 136

3 8, 268 (ed. Jibānanda), वी. मि., p. 135

यथाक्रमं च वृद्धानां काले काले निषेवणम् ॥

शङ्खलिखितौ^१

स्वपक्षे परपक्षे च स्थानवृद्धिक्षयाश्रयः ।
स्थानादीनां विभागश्च काले द्रव्यार्थसङ्घाहः ॥

मनुः^२

सङ्घामेष्वनिवर्तित्वं^३ प्रजानां परिपालनम् ।
ब्राह्मणानां च शुश्रूषा राजो निःश्रेयसं परम् ॥

नारदः^४

सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
एष धर्मः स्वतो राजामर्थश्चापि भवेत्ततः^५ ॥
तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाऽभिरक्षणम् ॥

यमः^६

समः सर्वेषु भूतेषु नयानयविशारदः ।
नैकः कार्याणि यः कुर्यात्सोऽन्यन्तं याति मेदिनीम् ॥

1 वी. मि., p. 135 , where the verse is explained.

2 VII, 88

3 Printed texts read : प्रजानां चैत्, and राजो भ्रेयस्करं परम्

4 XVII, 17 ; वी. मि., p. 135

5 Jolly (p. 218) reads अर्थशामित्रपीडनात् for अर्थशा-
पि भवेत्ततः

6 वी. मि., p. 134

तथा

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाऽण्डजाः ।
भूत्या यसुपजीवन्ति स राजा शक्तलोकभाक् ॥

कात्यायनः^१

गच्छेत्सम्यगविज्ञाय वशं क्रोधस्य यो लुपः ।
वसेत्स नरके घोरे कल्पाद्वं तु न संशयः ॥

ब्रह्मरामणे^२

नित्यं राजा समुत्थाय पूजनीयाः सुरद्विजाः ।
वह्निसम्पूजनं कार्यं द्रष्टव्यं चन्दनं धूतम् ॥
श्रोतव्ये तिथिनक्षत्रे कर्तव्यं वैद्यभाषितम् ॥

शास्त्रलिखितौ^३

राजाः प्रत्यहं धूतान्वीक्षणं, मङ्गलदर्शनं, कपिलाप्रदानं,
स्वलङ्घुतस्य सम्भाषणं, वैद्यदर्शनं, सप्रहासं सविकल्पं
विनयपूर्वं वृद्धेषु ।

याज्ञवल्क्यः^४

ऋत्विक् पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
द्वष्ट्रा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्वां काश्चनं महीम् ॥

1 Kane, 10

2 वी. मि., p. 158

3 वी. मि., p. 158, which omits the second half.

4 I, 332-333 ; वी. मि., p. 158

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियाणां^१ गृहणि च ॥

सभामित्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः^२

पूर्वाङ्गे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविनः ।
पद्येत्सुरान् स धर्मार्थशास्त्राणि श्रुणुयात्तथा ॥

मनुः^३

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टो हि रक्षिता^४ ॥
तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान्विकुषस्तिष्ठेतेषां च शासने ॥
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शूचीन् ।
वृद्धसेवी च सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
वनस्थाश्चैव^५ राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥

1 भिता., reads : श्रोत्रियेभ्यः ; अप., follows the reading
श्रोत्रियाणाम्.

2 वी. मि., p. 158 : 'तां' सभाम् । 'सुरान्' भूसुरान् । पूर्ववाक्ये
तत्रस्थान् ब्राह्मणानित्युपादनात् ।

3 VII, 35-43

4 Printed texts : अभिरक्षिता

5 Printed texts : वनस्था अपि

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ॥
 वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
 सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
 शुशुश्च विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।
 कुवेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥
 ब्रैविद्येभ्यस्त्वयां विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च सर्वतः^१ ॥

याज्ञवल्क्यः^२

कुतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।
 व्यवहारान् ततो हृष्टा^३ श्रुत्वा भुजीत कामतः ॥

मनुः^४

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्रयं मन्त्रिभिः ।
 व्यायम्याऽप्लुत्य मध्याहे भोक्तुमन्तःपुरं ब्रजेत् ॥
 तत्राऽत्मभूतैः कालज्ञैः आहार्यैः परिचारिकैः ।
 सुपरीक्षितमन्नायमथान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥

1 Printed texts : लोकतः for सर्वतः, which is in accordance with अर्थशास्त्र ; cf. कोटिलीयार्थशास्त्र, (Mysore edn.) p. 10 : “वृत्तोपनयनः त्रयी आन्वीक्षिकी च शिष्टेभ्यः, वार्ता अध्यक्षेभ्यः, दण्डनीतिं वक्षतुप्रयोक्तृभ्यः”

2 I, 327

3 अप., and भिता., read ‘स्नात्वा’ for ‘ध्रुत्वा’

4 VII, 216-220 ; वी. मि., pp. 160-1

विषग्रैरुदकैश्चाऽस्य^१ सर्वद्रव्याणि नेजयेत् ।
 विषग्रानि च रक्षानि नियतो धारयेत्सदा ॥
 परीक्षिताः स्थियश्चैनं व्यञ्जनोदकधूपनैः ।
 वेषाभरणसंयुक्ताः^२ संसृशेयुः समाहिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशश्यासनाशाने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकादिषु^३ ॥

मत्स्यपुराणे^४

विषाव रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्तिं निषोध मे ।
 कीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेनसृगपक्षिणः ॥
 अज्ञं वै प्राक् परीक्षेत वह्नौ चाऽन्यतमेषु च ।
 वस्त्रं पत्रमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा ॥
 नाऽपरीक्षितपूर्वन्तु सृशेदपि महीपतिः ।
 द्यावास्यचक्रः सन्तप्तः सोद्देगं च निरीक्ष्यते ॥
 ‘द्यावास्यचक्रः’ ईषत्कृष्णश्वेतसुखमण्डलः ।
 विषादो वा विषं दत्वा यत्र तत्र निरीक्षते^५ ॥

1 Printed texts read : अगदैः for उदकैः and योजयेत् for नेजयेत्

2 *Ibid.*, संश्लाः सृशेयुः शुसमाहिताः ; A. S. B. reads सम्शेयुः समाहिताः

3 *Ibid.*, अलङ्कारेषु च

4 म. प., ch. 219, 8-34 ; वी. मि., pp. 162-163. Compare Kautilya, *Arthas'âstra* , I. ch. XXI.

5 म. प., ch. 219, 11 : विषबोऽथ विषं दत्तं तच्च तत्र परीक्षते ।

स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुञ्चादिभिस्तथा ।
 प्रच्छाद्यति चाऽऽत्मानं लज्जति स्वल्पते तथा^१ ॥
 मुवं विलेखति ग्रीवां तथा चालयति द्विजान्^२ ।
 कण्ठूयति च मूर्द्धानं परिलक्ष्यो नरः सदा^३ ॥
 क्रियासु त्वरितो राजन् विपरीतास्वपि श्रुतम् ।
 एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥
 ततो^४ विचारयेदग्नौ तदन्नं त्वरयाऽन्वितः ।
 हन्द्रायुधसवर्णोऽग्निरूक्षः स्फोटसमन्वितः ॥
 एकवर्णोऽथ दुर्गन्धिं भृशं चटचटायते ।
 तद्भूमदर्शनाज्ञन्तो^५ शिरोरोगश्च जायते ॥
 सविषेऽन्ने विलीयन्ते न च पार्थिव मक्षिकाः ।
 निलीनाश्च विपद्यन्ते हष्टे च सविषे तथा ॥
 विरज्यति चकोरस्य हष्टिः पार्थिवसत्तम् ।
 विकृतिं च स्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप ॥
 गतिस्स्वलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति ।
 क्रौञ्चो मदमथाऽभ्येति कृकवाकुर्विरौति च ॥
 विक्रोशति शुको राजन् सारिका बगते तथा ।
 चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥
 मेहते वानरो राजन् ग्लायते जीवजीवकः ।

1 म. उ., p. 466 , लरते for स्वल्पते

2 Ibid., तथा चालयते नृप

3 Ibid., परिलोक्याऽनन्तं तथा ।

4 Ibid., समीपे विक्षिपेद्वारौ

5 Ibid., तद्भूमसेवनात्

हृष्टरोमा भवेद्भ्रुः पृष्ठतश्चैव रोदिति ॥
 हर्षमायाति च शिखी विषसन्दर्शनान्तृपः ।
 अन्नं च सविषं राजन् चिरेण च विपच्यते ॥
 तथा भवति साश्रावं पक्कं पर्युषितोपमम्^१ ।
 व्यापक्षरसग्रन्थं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम् ॥
 व्यञ्जनानां च शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्धुदोद्भवः ।
 ससैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिका ॥
 सस्पराजिह्वा ताम्रा स्याद्वीला च पपसस्तथा ।
 कोकिलाभा च मध्यस्थ तोयस्थ च नृपोत्तम् ॥
 धान्याम्लस्थ तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्थ च ।
 मधुश्यामा च तक्स्य नीलपीता तथैव च ॥
 घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः ।
 हरिता माक्षिकस्याऽपि तैलस्थ च तथाऽस्त्रणा ॥
 फलानामप्यपक्कानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते^२ ।
 प्रह्लेदश्चैव पक्कानामाष्टानां म्लानता तथा ॥
 मृदुता कठिनानां च मृदूनां च विपर्ययः ।
 सूक्ष्मतन्तूपसदनं तथा चैवाऽतिरोमता^३ ॥
 इयाममण्डलता चैव वस्त्राणां च विशेषतः ।
 लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ॥

1 म. ग., p. 467 : तदा भवति निश्चाव्यं पक्षपर्युषितोपमम् ।

2 Omitted by Udaipur Ms. : supplied by I. O. and A. S. B.

3 म. ग., p. 467 : सूक्ष्माणां रूपदलनं तथा चैवाऽतिरक्ता ।

अनुलेपनगन्धानां[माल्या]नां^१ च नृपोत्तम ।
 विगन्धता च विज्ञेया पर्णानां म्लानता तथा ॥

[पीतावभासता झेया तथा राजन् जलस्य तु ।
 दन्ता ओष्ठौ त्वचः इयामः तनुसत्त्वास्तथैव च^२ ॥]

एवमांदीनि चिह्नानि विज्ञेयानि वृपोत्तम ।
 तस्माद्राजा सदा तिष्टेन्मणिमन्त्रोषधागदैः ॥

उत्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ॥

^३ प्रजातरोर्मूलमिहाऽवनीशा-
 स्तद्रक्षणाद्वृद्धिसुपैति राज्यम्^४ ।
 तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा
 सर्वेण कार्या रविवंशाचन्द्र ॥

मनुः^५

भुक्तवान्विहरेवैव ऋभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च तथा कालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥

अलङ्कृतस्तथा पद्येवायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्वाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

याज्ञवल्क्यः^६

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागरे न्यसेत्ततः^७ ।

1 Gap in both A. S. B. and I. O., which give—नाना

2 [ ] Omitted in MSS. and in वी. मि., p. 164

3 म. पु., p. 467, वृद्धि for राज्यम्

4 VII, 221-222; वी. मि., p. 167

5 I, 328-330

6 मिता., reads ‘भाण्डागरेषु निक्षिपेत्’ but अप., follows the
 २१ कृ० रा०

पद्येष्वोरान् १ तथा दूतान् प्रेषयेन्मन्त्रिसङ्गतः ॥
 ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।
 बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥
 सन्ध्यासुपास्य शृणुयाचाराणां गृहभाषितम् ।
 गीतनृत्ये^२ च युज्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥

मनुः^३

सन्ध्यासुपास्य शृणुयादन्तर्वेशमनि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्वोजनार्थं तु ऋषिवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चिन्तर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥

शाङ्कलिखितौ^४

राज्ञः शाङ्कपदहत्यैण प्रस्वापोत्थानम् ।

याज्ञवल्क्यः^५

संविशेन्तर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ।

text : वी. मि., p. 167 explains ‘व्यापृतानीतं’ व्यापृतैराक-
 रादिव्यार्जनस्थानेषु नियुक्तैरानीतम्

1 भिता., reads तथा for ततः; but अप., follows the text.

2 भिता., and अप., read गीतनृत्यैव; वी. मि., भुज्जीत for
 युज्जीत. ‘स्वाध्यायं’ वेदमीति वी. मि.

3 VII, 228-225; वी. मि., p. 167-168

4 वी. मि., p. 154

5 I, 331-332; वी. मि., p. 154

शास्त्राणि चिन्तयेद्भुद्धा सर्वकर्तव्यतां तथा' ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान् स्वेष्वन्येषु च सादरम् ॥

'स्वेषु' स्वसामन्तादिषु । 'अन्येषु' महीपतिषु^१ ।

मनुः:^२

एतद्भूत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रमुख्ये निवेशयेत् ॥

कात्यायनः:^३

शौर्यविद्यार्थाहुल्यात्प्रभुत्वाच विशेषतः ।

सदा चित्तं नरेन्द्राणां मोहमायाति कारणात् ॥

तस्माच्चित्तं प्रबोद्धव्यं राजधर्मे सदा द्विजैः ।

पवित्रं परमं पुण्यं श्रुतिवाक्यं^५ न लङ्घयेत् ॥

1 मिता., and अप., read सर्वकर्तव्यतास्तथा ; मिता., and वी.

मि., read बुद्धा for भुद्धा, but अप., follows the text
and adds the explanation 'ब्राह्मे युद्धते भुद्ध'

2 मिता., gives the identical explanation ; अप.,
interpretes अन्येषु as अभित्रादिषु राजसु, restricting the
despatch of spies to enemy dominions. वी. मि.,
p. 154 copies the comment in कल्पतरु

3 VII, 22६

4 Kane , 4-5 ; वी. मि., p. 136

5 A. S. B., स्पृतिवाक्यं ; so वी. मि., p. 120 ; 'द्विजैः' करण-
भूतैः, राजा स्वचित्तं राजधर्मे प्रबोद्धव्यम् ।

विष्णुः

राजा सर्वेषु कार्येषु सांबत्सराधीनः स्यात्^२ ।

तथा

शान्तिस्वस्त्ययनैदैवोपघातान् प्रशमयेत् । परचक्रो-
पघातांश्च शास्त्रानित्यतया ।

वेदेतिहासधर्मशास्त्रकुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं
च पुरोहितं [वरयेत्] ।

‘शास्त्रानित्यतया’ शास्त्राभ्यासपरत्वेन^३ ।

गौतमः^४

ब्राह्मणं च पुरोदधीत । विद्याभिजनवाऽप्युपवयशशील-

1 ३, 75

2 Mess. read incorrectly सांबत्सरीकाधीनः

3 वि. सू., 67-70 ; the last sūtra ends with वरयेत् ,
वी. मि., p. 137 omits, following *Kalpataru*.

4 11, 12-20 , and वी. मि., p. 136 ; मस्करिभाष्य (pp.
180-182) comments thus :—

“ब्राह्मणं ‘पुरः’ अग्रे सर्वकार्येषु कुर्यात् । च शब्दात् सेनापतिं च कु-
र्यात् । ‘विद्या’ शब्देन अथर्ववेद उच्यते, स एव शान्त्यादिकर्मसमर्थ
इति । ‘अभिजनः’ चारित्रं, तद्वान् कार्यं प्रवर्तत इति । ‘शीलसम्पदः’
क्षमाशुक्लः । ‘न्यायशूलः’ अविशद्भलोकाचारोपेतः । ‘तपस्वी’ ऋतावेच
गमनशीलः । ‘तत्’ शब्दः सर्वसद्वायोपसङ्गहार्थः । ‘प्रसूतः’ अभ्यनु-
ज्ञातः । ‘कर्माणि’ दृष्टादृष्टार्थानि । ‘हि’ शब्दो यस्मादर्थे । ‘ऋध्यते’
अवर्द्यं तत्फलेन युज्यते । ‘न व्यथते’ अन्यथा न भवति । ‘इति च’
शब्दौ श्रुतिदृशसूचनार्थम् । विचार्यः एव कर्तव्यानीत्येवमर्थः । ‘दैवचिन्ता-
काः’ ज्योतिशास्त्रविदः । ‘उत्पातचिन्तकाः’ शकुनभिमित्तशः । ‘तान्या-

सम्पन्नम् । न्यायवृत्तं तपस्विनम् । तत्प्रसूतः कर्माणि कुर्वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षम्भसूध्यते न व्यथत इति च विज्ञायते । यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रबूयुस्तान्याद्रियेत । तदधीनमप्येके योगक्षेमं प्रतिज्ञानते । शान्तिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषणसंवननाभिचारद्विषद्वयुद्धियुक्तानि च शालामौ कुर्यात् । यथोक्तस्मृत्विजोऽन्यानि ।

‘तत्प्रसूतः’ तदनुज्ञातः । ‘संवननं’ वशीकरणम् ।
‘द्विषद्वयुद्धिः’ शाश्वतामृद्धयभावः ।

‘द्विषद्वयुद्धिः’ श्रद्धीत । तच्छब्देन दैवोत्पातकचिन्तकवचनम्, तदायत्तम् । योगक्षेमम्, अलब्धलभो ‘योगः’ । लब्धस्य रक्षणं ‘क्षेमः’ । ‘प्रतिज्ञानते’ प्रतिज्ञां कुर्वन्ति । संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धते । ‘आभ्युदयिकानि’ अभ्युदयहेतुत्वात् । विगता ऋद्धिः ‘वयुद्धिः’ द्विषद्वयो व्यृद्धिः ‘द्विषद्वयुद्धिः’, तथा दुक्तं येनाऽस्य परो विगतैश्वयो भवति । उपरि ऋत्विग्रहणात् एतानि पुरोहितः कुर्यात् ‘शालामौ’, च शब्दात् लौकिके च । पुत्रकामे श्यादीनि अन्यानि यथोक्तं ऋत्विजः कुर्युः ।

- 1 वी. मि., pp. 136-7 gives the following further explanation : ‘पुरोदधीत’ पुरोहितं कुर्यात् । ‘तलासूत’ इत्यत्र तच्छब्दानुकर्षणीयत्वेन ब्राह्मणो निर्देश्यते—ब्रह्मप्रसूतभिति । ‘ऋग्यते’ समृद्धो भवति । ‘विज्ञायते’ परम्परया दृश्यते । ‘तदधीन’ दैवोत्पातचिन्तकैः ज्योतिर्विद्धिः यददृहवैक्तादौ कर्तव्यवेनोक्तं तदशयत्तम् । ‘योगक्षेमं’ इत्यत्र समाहारद्वन्द्वेन नपुंसकतैकवद्धावध । ‘शान्तिः’ ग्रहशान्तिभाशान्त्यादयः । ‘पुण्याह’ दिनदोषनाशाय विवाहादौ क्रियमाणम् । ‘स्वस्त्ययनं’ यात्रादौ क्रियमाणम् । ‘आयुष्यसंयुक्तम्’ जन्मनक्षत्रादौ आयुष्यव्याख्यां क्रियमाणं कूर्वाहोमादि । ‘भङ्गल’ गृहप्रवेशादौ क्रियमाणं वास्तुहोमादि । एतान्यभ्युदयहेतुत्वात् ‘आभ्युदयिकानि’ । ‘विद्वेषणं’ येन अस्य शत्रुः प्रकृतीनां द्वेष्यो भवति तत् ।

ब्रह्मपुराणे^१

द्वौ लक्ष्मोमौ कुर्वीत तथा संवत्सरं प्रति ।
 एकं च कोटिहोमं च यज्ञात्सर्वभयप्रदम् ॥
 अर्थर्वेदविधिना समन्त्री सपुरोहितः ।
 नित्यान्याहार्यकाम्यानि तथा नैमित्तिकानि च ॥
 ग्रहणे सूर्यशशिनोर्भूकम्पोत्पातदर्शने ।
 तत्क्षणे च महाशान्तिः कर्तव्याऽनिष्टनाशिनी ॥

याज्ञवल्क्यः

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्यां च कुशलमर्थर्वाङ्गिरसे तथा^२ ॥

महाभारते^३

पुरोहितप्रधानो हि राजा हितमवाप्नुयात् ।
 सदाऽऽचरति यो धर्मं नृपो ब्राह्मणदेशितम् ॥
 तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति ।
 तस्य धर्मस्य सिद्धस्य भागी राजा: पुरोहितः ॥

याज्ञवल्क्यः^४

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयाहत्विजस्तथा ।

1 वी. मि., p. 138

2 I, 313 ; वी. मि., p. 137 omissions supplied by I. O. and A. S. B ; मिता., reads पुरोहितं प्रकर्वीत, but अप., adopts the reading in the text.

3 वी. मि., p. 138 reads सकृतप्रज्ञः for स कृतप्रज्ञः

4 I, 314-315 ; वी. मि., p. 138 ; मिता., and अप., read वृणुयादेव चर्त्विजः

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वस्तुनि विधिवानि च ।
 अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

मनुः^१

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
 विप्राणामक्षयो खेष निधिब्राह्मो विधीयते ॥
 न तं स्तेना न चाऽमित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्राज्ञा विधातव्यो ब्राह्मणेऽवक्षयो निधिः ॥
 न रक्तन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हि चित् ।
 वरिष्ठमभिहोत्राद्वि ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥

कात्यायनः^२

अहेशेनाऽर्थिने यस्तु राजा सम्यज्ञनिवेदयेत् ।
 तत्त्वारयत्यनन्तं स्याद्भर्मार्थं दानमीहशम् ॥
 न्यागेनाऽङ्गम्य यद्युद्धं रिषु निर्जित्य पार्थिवैः ।
 तच्छुद्धं तत्प्रदेयं च नाऽन्यथोपहृतं क्वचित्^३ ॥

राजधर्मेषु विष्णुः^४

परदत्तां च भुवं नाऽपहरेत् ब्राह्मणेभ्यः । [सर्वदायान्
 प्रयच्छेत्] ।

1 VII, 82-84

2 Kane, 22-23

3 Kane reads तात्त्वान्यथोपहृतं क्वचित्

4 3, 83-84 ; words in brackets are omitted by

कल्पतस्मि

राजधर्मेषु आपस्तम्बः^१

भूत्यानामनुरोधेन क्षेत्रं विच्चं च दद्वाक्षणेभ्यो यथा-
हं मनन्तांल्लोकान् जयति ।

कात्यायनः^२

वेदध्वनिप्रभावेण देवाः स्वर्गनिवासिनः ।
तेऽपि तत्र प्रमोदन्ते तृष्णास्तु द्विजपूजनात् ॥
तस्माद्यदेन कर्तव्या द्विजपूजा सदा नृपैः ।
तेन भूयोऽपि शक्रत्वं नरेन्द्रत्वं पुनः पुनः ॥

राजेत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ^३

दद्याहानमर्चयित्वा ब्राह्मणाय निमित्तपूर्वं देषेभ्यः,
कृपणातुरानाथव्यङ्गविधवायालवृद्धानौषधावस्थादानाच्छा-
दनैर्धिभृयात् ।

1 २, २६ , १ ; the printed text reads अभिजयति for जयति; वी. मि., p. 139 adds the comment : ‘भूत्यान्’ राजरक्षणापयुक्तानां अमात्यानुजीविप्रभृतीनाम् । ‘अनुरोधेन’ तदृत्य-पीडेन । ‘यथाहं’ वृत्तशीलविद्याकुद्धम्बादिकं विचार्य ।

2 Kane, 6-7 ; वी. मि., p. 139 , adds the comment : सत्कर्मणा शक्रत्वं प्राप्य पुष्पक्षये पुनः नरेन्द्रत्वं प्राप्नुयादिति शेषः । अत एवोक्तम्—

सुराधक्षः च्युतः स्वर्गात् नृपरूपेण तिष्ठति ।
कर्तव्यं तेन तन्नित्यं येन तत्वं समाप्तुयात् ॥

3 वी. मि., p. 138 adds to this citation the explanation : ‘देषेभ्यः’ क्षत्रियादिभ्यः । ‘निमित्तपूर्वं’ सेवाव्युपाधिना ।

वस्तिष्ठः¹

राजनि च दद्यात्प्रेते प्रासाद्विकम् । अनेन मातापितृवृत्तिर्व्याख्याता । राजमहिषीपितृव्यमातुलान् राजा विभृयात् । तद्वधूश्वाऽन्याश्च राजपत्न्यो आसाच्छादनार्थं लभेरन् अनिच्छन्त्यो वा व्रजेयुः । क्षीबोन्मत्तान् राजा विभृयात् तद्वामित्वाद्विकथस्य ।

‘प्रासाद्विकं’ आद्यप्रसङ्गेन ब्राह्मणपूजनम् ।

मत्तुः²

ओश्रियं व्याधितातौ च वालवृद्धावकिञ्चनम् ।

- 1 XIX, 29 ff. Fuehrer's ed. reads प्रवजेरन् for व्रजेयुः वी. मि., p. 189 adds अस्याऽर्थः—‘राजनि प्रेते’ स्तुते यः पुत्रातिरिक्तोऽपि राजा भवति, स ‘प्रासाद्विकं’ भरणप्रसङ्गेनाऽऽवद्यकं तच्छ्राद्धादि कुर्यादित्यर्थः । यस्तु पितृभृणोत्तरं राजा भवति तं ग्राति श्राद्धादिविधानस्याऽनर्थक्यप्रसङ्गात् सामान्यत एव ग्राते । ‘अनेन’ तच्छ्राद्धादिविधानेन । ‘मातापितृवृत्तिः’ भृतराजो मातापित्रोः भरणादिरूपा । ‘व्यह्याता’ अवश्यं कर्तव्या । ‘अन्याश्च राजपत्न्यः’ तदवरोधवासिन्योऽविवाहिता अपि, एता प्रासाच्छादनं लभेरन् । अनेन पूर्वोक्ताना भरणविधानं पूर्वराजकुततदृत्यनुच्छेदपरम् । तत्राऽपि माता·पित्रोः यावती पूर्वराजकुता वृत्तिः सा सर्वाऽपि दातव्या । राजमहिषी·पितृव्यमातुलानां तु भरणं मानपुरस्सरम् । अवश्यं तद्वरोधवासिनीनां अन्यासां विवाहितानां अविवाहितानां च प्रासाच्छादनमात्रं दद्यात्, पूर्वकं पुथङ्गनिर्देशेत् । अत एव सर्वशेषे ‘तद्वरोधवासिनीनां अन्यासां विवाहितानां अविवाहितानां च प्रासाच्छादनमात्रं दद्यात्, पूर्वराजगमित्वात् । ‘कली·बोन्मत्तान्’ पूर्वराजान्तःपुरात् अवधिकृतान्, पूर्वराजेनाऽवश्यमृतान् ।
- 2 VII, 395 ; वी. मि., p. 140

महाकुलीनमार्यं च राजा सम्पूजयेत्सदा ॥

गौतमः^१

विभूयाद्वाह्मणवच्छोत्रियान् । निरुत्साहांश्चाऽब्राह्म-
णान् । अकरांश्चोपकुर्वाणांश्च ।

आपस्तम्यः^२

आवस्थे श्रोत्रिया [वरार्घ्या] नतिथीन् वासयेत् ।

1 10, 9-11 ; मरकरिभाष्य., pp. 159-160 : 'ब्राह्मणान्' ब्रह्म-
गुणसम्भान्, 'श्रोत्रियान्' श्रुतिमतः । भरणमन्नादिवानेन । 'निरु-
त्साहूत्वं' उपजीवनार्थकर्मजुषानासमर्थत्वम् । 'अब्राह्मणः' क्षत्रिया-
दयः । 'न' शब्दात् दीनानाथांश्च । वी. मि., p. 140 explains
thus : 'अकरान्' येभ्यः करो न गृह्णते किन्तु मासि मासि एकैक-
दिनैः कर्म कार्यते तावशान् शिल्प्यादीन् । 'उपकुर्वाणांश्च' अधीयाना-
ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणः । ताथ विश्वयादज्ञादिवानेन । यत्यथिनः स्वर्यं
जीवनवतश्च करादिव्यावर्तनेन । 'उपकुर्वाणा' लोकोपकारिणः वैथा-
दय इति हरदतः ।

2 2, 25, ८-10 : Words in brackets [ ] not in the
Manuscripts, but found in the printed sūtra,
हरदत् explains thus : आवस्थास्ये स्थाने अतिथीन् वास-
येत् । ते विशेष्यन्ते—'श्रोत्रियावरार्घ्यान्' इति । अवरपर्यायो 'अवरार्घ्य'
शब्दः । यदि सर्वान् वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावशासये-
दिति । 'तेषां' अतिथीनां 'यथाशुणं' विश्वावृत्ताज्ञशुणं आवस्थादि
'विदेशं' विशेषण देयम् । 'आवस्था' अपवरकादयः । 'शश्या'
खद्रुवादयः । 'अक्षमोदत्तादि । 'पानं' तक्षसूपादि । 'ुरवः' पित्रा-
दयः । 'अमात्माः' मन्त्रिणः । तान् 'नाइतिजीवेत्' भक्ष्यमोत्याच्छा-
दनादिषु ताज्ञाऽतिशयीति ।
वी. मि., p. 140, has the comment : 'वेण' राजेति शेषः ।

तेषां यथागुणमावसथाः शश्याऽन्नपानं च [वि] देयं गुरुन्-
मात्यांश्च नाऽतिजीवेत् ।

शाङ्कलिखितौ

राजन्यैदृश्यावप्यजीवन्तौ राजान्मुपतिष्ठेयाताम् । ता-
बुभौ शक्तिः संविभक्ताबुपकुर्यातां स्वधर्मानुष्टानेन शि-
ल्पिनः कारवश्च शुद्राः¹ ।

मनुः²

यस्य राजस्तु विषये ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ।
तस्याऽपि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिधर्मं प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञाऽयं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनाऽयुर्वर्धते राजो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥

‘नातिजीवेत् अतिकम्य न जीवेत् । गुरुणाममात्यानां च जीविकां
हृतैव स्वजीविकां कुर्यादित्यर्थः ।

1 वी. मि., p. 141

2 VII, 184–186 and वी. मि., p. 141; but वी. मि.,
p. 127 cites also the following as from विष्णुधर्मोत्तर ।

न च क्षुधाऽवसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ।
यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥
तस्य सीदति तदाष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्कैः ।
श्रुतिवृत्ते तु विज्ञाय श्राति यस्य प्रकल्पयेत् ॥
रक्षेत् सर्वतस्त्वतान् पिता पुत्रमिवौरसम् ।
संरक्ष्यमाणो राजा यः कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनाऽयुर्वर्धते राजो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥

यमः^१

पूर्वरात्रान्तरात्रेषु द्विजा यस्य हाधीयते ।
 स राजा सह राष्ट्रेण वर्द्धते ब्रह्मतेजसा ॥
 राजा यत्कुरुते पापं प्रमादात्सहते न वा ।
 वसन्तो ब्राह्मणा राष्ट्रे जप्येन शमयन्ति तत् ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेन्नित्यं प्रातरूप्त्याय भूपतिः^२ ।
 ब्राह्मणानां प्रसादेन वसन्ति दिवि देवताः ॥
 यदनुव्याहरन्त्येते^३ शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 तत्तथा नाऽन्यथा कुर्याद्ब्राह्मणो यत्र कारणम् ॥

तथा

अभेद्यमच्छेद्यमनादिमक्षयं
 निर्धिं पुराणं परिपालयन्ति ये ।
 महीपतिस्तानभिपूज्य वै द्विजान्
 भवेदज्ञेयो दिवि देवराङ्गिव^४ ॥
 शक्यं हि कवचं भेत्तुं नाराचेन शरेण वा ।
 अपि वज्रसहस्रेण ब्राह्मणाशीः सुदुर्भिदा ॥

1 वी. मि., p. 143

2 A. S. B. and I. O., भूपतिः

3 वी. मि., यदरूप्या

4 वी. मि., p. 142 adds the comment : 'पुराणं निर्धिं' वेदरूपम्

मनुः^१

ना॑ ब्रह्मं क्षत्रमृष्टोति ना॑ क्षत्रं ब्रह्मा वर्धते ।
ब्रह्माक्षत्रेण संयुक्तमिह चाऽमुत्र वर्द्धते ॥

यमः^२

राजा वृक्षो ब्राह्मणस्तस्य मूलं
पौरा॒ः पर्णं मन्त्रिणस्तस्य शाखा॒ः ।
तस्माद्राज्ञा ब्राह्मणा रक्षणीया
मूले गुसे नाऽस्ति वृक्षस्य नाशः ॥

आसन्नो हि दहत्यमिर्दूरादहति ब्राह्मणः ।
प्ररोहत्यग्निना दग्धं ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥

ब्राह्मणानां च शापेन सर्वभक्षो हुताशनः ।
समुद्रश्चाऽप्यपेयश्च विफलस्तु पुरन्दरः ॥

चन्द्रमा राजयक्षमा च पृथिव्यामूषराणि च ।
वनस्पतीनां निर्यासो दानवानां पराजयः ॥

अनन्तान्येव तेजांसि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
तस्माद्विप्रेषु नृपतिः प्रणमेन्नियमेन च ॥

‘विफलो’ वृष्णरहितः^३ ।

1 IX, 322 ; Printed texts read : ब्रह्मक्षत्रं च समृक्षमिह
चामुत्र वर्धते

2 वी. मि., p. 143

3 Comment reproduced by वी. मि., p. 143

मनुः^१

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणं न प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नद्येत्प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानलोकान्^२ कुर्युस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वस्तान् समृध्यात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति देवा लोकाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्मैष च धनं^३ येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
 प्रणीतश्चाऽप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं महत् ।
 अविद्वांश्च विद्वांश्चैव ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥
 इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 द्वूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाऽभिपूज्यते^४ ॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्या दैवतं परमं हि तत् ॥
 क्षत्रस्याऽपि प्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वतः ।

1 IX, 313-321 ; वी. मि., pp. 151-2. Kulluka reads : ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् । वी. मि., p. 151 comments thus : ‘परामपि’ कोशकयेण बलवद्वाजविरोधेन चोक्ष्याम्, आपदं प्राप्तो रुजा ब्राह्मणं न कोपयेत् । तदीयघनादानेन तदवगणनया वा तन्मन्युं नोत्पादयेत् ।

2 Kulluka reads : लोकानन्यान् सुजेयुः

3 Ibid., ब्रह्म चैव धनं

4 Ibid., अभिवर्धते ।

ब्रह्मैव सम्प्रियन्तु स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥
 अद्वयोऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमद्दमनो लोहसुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शास्यति' ॥

महाभारते

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विरमिष्यतः ।
 ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणांश्च विरुद्ध्यते ॥
 ब्राह्मणस्वानि चाऽदत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
 रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाऽभिनन्दति ॥
 नैतान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाऽभ्यसूयति ।
 एतान् दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्या बुध्वा विवर्जयेत् ॥

तथा

भीष्म उवाच

एतद्रांशः कृत्यतममभिविक्तस्य भारत ।
 ब्राह्मणानामनुज्ञानमत्यन्तं^१ सुखमिच्छतः ॥
 कर्तव्यं पार्थिवेनेह तद्विद्धि भरतर्षभ ।
 ओच्चियान् स्नातकान् दृद्धान् नित्यमेवाऽभिष्पूजयेत् ॥
 पौरजानपदांश्चाऽपि ब्राह्मणांश्च वहुश्रुतान् ।

1 वी. मि., p. 152 comments thus : सर्वोऽयं अर्थवादः ।
 अपराधिनोऽपि ब्राह्मणस्य दण्डनिवृत्यर्थं स्तुतिरियम् । Kullūka
 modifies this position : दण्डकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिः
 ब्राह्मणानां अपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्थं ।

2 I. O. and A. S. B ; Udaipur Ms. has अन्यं ते

सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथेजयथा ॥
 एतत्कृत्यतमं राजां नित्यमेवाऽभिलक्षयेत् ।
 यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान् परिपालयेत् ॥
 ये चाऽप्येषां पूज्यतमास्तान्नृपः प्रतिपूजयेत् ।
 तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥

राजेत्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणे

नित्यं सन्निहितान् देवान् मुनीन्नागांश्च पूजयेत् ।
 पिशाचेभ्यो वर्लिं दद्यात्सन्ध्याकाले च नित्यशः ॥

भविष्यपुराणे

राजां पूज्यः सदा प्रोक्तः कार्तिकेयो महीपते ।
 कार्तिकेयाहते राजां नाऽन्यं पूज्यं प्रचक्षते ॥
 सङ्घामे गच्छमानो यः पूजयेत्कृतिकासुतम् ।
 स शत्रूः जयते वीरो यथेन्द्रो दानवान् रणे ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेच्छङ्करात्मजम् ।
 पूज्यमानस्तु तं भक्त्या चम्पकैर्विधैर्दृप ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स वै गच्छेच्छिवालयम् ॥

देवीपुराणे

नामभेदेन सा भिन्ना अभिन्ना परमार्थतः ।
 शिवा नारायणी गौरी चर्चिका विमला उमा ॥
 सा वन्या पूजनीया च सततं तत्प्रभावितैः ।
 विजयार्थं नृपैः खड़े छुरिका पादुके पटे ॥

चासुण्डां चित्ररूपां च लिखतां चाऽथ पुस्तके ।
ध्वजे वा कारणेच्छन्नं स नृपो विजयेद्विष्टन्' ॥

इति राजकृत्यम् ॥

1 I. O. omits these two slokas.

१५

अथ देवयात्राविधिः

तत्र ब्रह्मपुराणे¹

वैशाखादिषु मासेषु पद्मसु देवगृहेषु च ।
 यात्रोत्सवः सदा कार्यः प्रतिसंवत्सरेष्वपि ॥
 कार्यं च ब्रह्मणे यात्रा प्रतिपद्यपि सर्वदा ।
 द्वितीयायां च देवेभ्यो विद्यारम्भे महोत्सवे ॥
 भागीरथ्यै द्वृतीयायां कर्तव्या च सुशोभना ।
 विनायकाय नागेभ्यश्चतुर्थ्यामथ कारयेत् ॥
 ‘चतुर्थ्यामथे’त्यथशब्देन पञ्चम्युपादीयते ।

स्कन्दाय षष्ठ्यां सप्तम्यां सूर्येभ्यश्च यथाक्रमम् ।
 पुरन्दराय चाऽष्टम्यां ऋद्धाय सगणाय च ॥
 दुर्गाद्याभ्यश्च मातृभ्यो नवम्यामथ सर्वदा ।
 भूस्यै दशम्यां कर्तव्या सर्वोपकरणान्विता ॥
 एकादश्यां समासेन विधात्रे विद्वकर्मणे ।
 द्वादश्यां विष्णवे कार्या सायुधाय महात्मने ॥
 अयोदश्यां तु कामाय चतुर्दश्यां करपर्दिने ।
 पौर्णमास्यां तु देवेभ्यस्तथा चन्द्रमसे तथा ॥

अमावास्यायां पर्वान्ते पितृभ्यश्चाऽत्र कुञ्चित् ।
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा पितृराजे¹ यमे तथा ॥
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा नागेभ्यः पञ्चमेऽहनि ।
 नारायणाय सर्वासु कार्या तिथिषु सर्वदा ॥
 यात्रां च कर्तुकामेन प्रारम्भे तु दिने दिने ।
 विनायकाय पूजा च कर्तव्या मोदकोत्करैः ॥
 द्वितीयेऽहनि कर्तव्या ग्रहशान्तिर्यथाक्रमम् ।
 गन्धवैभ्यस्तथा पूजा चतुर्थेऽहनि शालाक्षित् ॥
 पञ्चमे स्थाननागाय पंथसा पायसेन च ।
 षष्ठे देयं ब्राह्मणेभ्यो भोजनं च सदक्षिणम् ॥
 लपनं सप्तमे कार्यं देशां कृत्वा सुरक्षितम् ।
 सुधावधातं कर्तव्यं चित्रितं देवतागृहम् ॥
 रङ्गस्थानं तु देवेभ्यो विहितं कारयेत्तथा ।
 स्त्रग्वलमालयहेमायैः प्रधानं देवमर्चयेत् ॥
 ततोऽचार्यलपनं कार्यं कर्लपशाल्वाक्रमेण च ।
 पुण्याहगीतनृत्यायैर्हेमैर्बल्युपहारकैः ॥
 ततोऽचार्यलपनस्यान्ते² पौरैर्नृत्यपुरस्सरम् ।
 आनेतव्यं च महता विभवेनोदकं शुभम् ॥
 नित्यं सञ्जिहितात्तीर्थायथा प्राप्तैर्घटैनवैः ।
 देशकालानुसारेण गजाश्वष्टमानवैः ॥

1 All MSS. have पितृराजे, which is corrected by वी. मि., p. 417 as पितृराजे

2 वी. मि., p. 417 reads शुद्धपुरस्सरैः

तेनोदकेन प्रतिमा खाप्या भूमौ च शास्त्रवत् ।
 नदभूमिश्च¹ कर्तव्या सर्वदोषविवर्जिता ॥
 प्राप्ते तु यात्रादिवसे कूटागारं तु कारयेत् ।
 पुष्पैर्माल्यैस्तथा वस्त्रैः पताकाभिश्च शोभितम् ॥
 घण्टासहस्रानिनदं सर्वशोभासमन्वितम् ।
 आरोप्या प्रतिमा तत्र सुसूक्ष्मा च सुशोभना ॥
 कूटागारं च घोडव्यं गजैरश्वैर्नरैर्बृंघैः ।
 देशकालानुसारेण वस्त्रमाल्याद्यलङ्घतैः ॥
 सबलेनाऽनुगन्तव्यो राजा देवस्य पृष्ठतः ।
 सुदूरे चाऽनुगन्तव्यस्तत्प्रयुक्तैश्च मन्त्रभिः ॥
 यस्य यस्य समीपे तु स देवो याति पूजितः ।
 तेनाऽतिथ्यं च कर्तव्यं तस्मै धूपादिभिः सदा ॥
 क्षेदितोत्कृष्टशब्दैश्च जयवाद्यस्वनेन च ।
 यथागमं च कर्तव्यं नगरे च प्रदक्षिणम् ॥
 ततो देवगृहं तां तु सम्पूज्य प्रतिमां नयेत् ।
 महान्तसुत्सवं कुर्वन् गीतनृत्यसमाकुलम् ॥
 तस्यां राजा ततो देया दीपाः शतसहस्राः ।
 रङ्गभूमौ दिव्यक्षुणां प्रकाशार्थं महात्मनः ॥
 तैस्तैः सुभाषितैः श्लोकैर्हर्षयित्वा जनांस्तथा ।
 सर्वेषामनुकम्पार्थं धर्मचक्रं प्रवर्तयेत् ॥
 रङ्गोपजीविनां पश्येत् तृतीयेऽहनि कौशलम् ।
 यथाशक्ति धनं तेभ्यो दद्याद्ममं च वर्जयेत् ॥

1 वी. मि., p. 417 , नदभूमिश्च

प्रेक्षाकाले प्रधानास्ते पूजितव्याः क्रमेण तु ।
 सम्मानपूर्वं विधिवत्ताम्बूलकुसुमादिभिः ॥
 यात्रावसाने भूतानि पूजनीयानि सर्वदा ।
 पूजोपचारैर्बलिमिस्ततो नस्तश्चरानपि ॥
 अहृष्टविग्रहानेवं दिवक्षूणां महोत्सवम् ।
 सन्ध्यायां परया भक्त्या स्थक्त्वा सन्देहमात्मनः ॥
 सर्वमस्तीति विज्ञाय चेतसा निर्मलेन च ।
 एकान्तदेवताः पूज्या वैशाखे मासि पूर्ववत् ॥
 गृहे गृहस्थैः सम्पूज्या लियश्च गृहदेवताः ।
 / आचारान् पालयेदेतान् यस्तु राजा समाहितः ॥
 स पुत्रपौत्रसंयुक्तो दीर्घायुर्धनवान् भवेत् ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति याति स्वर्गं च शाश्वतम् ॥
 यदेतद्वैष्णवं वाक्यं देशेऽस्मिललंघ्यते जनैः ।
 तदा सस्यानि नश्यन्ति घोरैरुदकविष्ठवैः ॥
 अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षं च तथा श्रुतिः ।
 दम्भाभिमानलोभांस्तु तस्मास्थक्त्वा प्रयत्नतः ॥
 यदुक्तं विष्णुना वाक्यं तत्कुर्यात्कृतनिश्चयः ॥

इति देवयात्राविधिः ॥

१६

अथ कौमुदीमहोत्सवः

तत्र स्कन्दपुराणे¹

प्रातः प्रभूति राजा च आज्ञापयति कौमुदीम् ।
 देवरार्थिं च देवस्य रुद्रस्याऽसुरनाशिनीम् ॥
 सुसमृष्टोपलिपाभी रथ्याभिः क्रियतां पुरम् ।
 वासोभिः संहतैः सर्वे भवन्तु पुरवासिनः ॥
 स्त्रिवणश्च शिरःखाताः सदाम्पत्या यथाक्रमम् ।
 गायन्तु गायनाश्रैव नृत्यन्तु नटनर्तकाः ॥
 उच्छ्रयन्तां पताकाश्च गृहे वीथ्यापणेषु च ।
 गृहाणि चोपलिपानि नित्यमेव भवन्तु वः ॥
 पुष्पप्रकरजुष्टानि भूपैर्नानाविधैरपि ।
 स्त्रगदाभवन्ति सर्वाणि वनभालाकुलानि च ॥
 दीपा रात्रौ च सर्वैऽर राजमार्गे गृहेषु च ।
 अनन्तराः क्रियन्तां वै प्रचुरस्नेहवर्तयः ॥
 [तद्दणाः सह योषिद्धिः समन्तात्पर्यटन्तु च² ।
 रममाणा हसन्तश्च गायन्तो नृत्यसेविनः ॥
 भाष्टवायानि वायन्तां नृत्यन्तां दिव्ययोषितः ।

1 वी. मि., p. 419

2 These two slokas are omitted by Udaipur Ms.
only.

महादेवस्य पूजां च गन्धपुष्पादिकां शुभाम् ॥]
 उपहारांश्च विविधान् शयनानि महान्ति च ।
 दीपांश्च विविधाकारान् पानानि कृशरांस्तथा ॥
 फलानि च विचित्राणि मांसपकं तथाऽमकम् ।
 सुवर्णमणिचित्राणि ईश्वराय प्रयच्छत् ॥
 वध्यन्तां पश्चवश्चाऽन्न भोज्यन्तां च द्विजोत्तमाः ।
 यो न कुर्यादिदं सर्वं पुरवासी नरः कञ्चित् ॥
 पातयेत्स्य शारीरं दण्डं राजा महायशाः ।
 राजाऽपि संयतः शान्तः शुचिः प्रयत्नानसः ॥
 दिवसे दिवसे रुद्रं स्नापयीत प्रयत्नवान् ।
 पश्चगदयेन शुद्धेन तैलेन च सुगन्धिना ॥
 क्षीरेण सर्पिषा दध्ना रसैश्च बहुभिः शुभैः ।
 पुष्पैः फलैश्च वीजैश्च रत्नैश्चाऽद्विस्समन्वितैः ॥
 भस्मना गन्धयुक्तेन उदकेन सुगन्धिना ।
 एकैकशः स्वयं राजा घटानां दशभिः शतैः ॥
 दिवसे दिवसे व्यास ऋम्बकं सोऽभिषेचयेत् ।
 गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च जाप्यैर्बलिभिरेव च ॥
 पूजयित्वा ततो राजा विप्रानन्यांश्च भोजयेत् ।
 स कृत्वा पशुभिर्मध्यैर्वर्ष्णैर्मणिभिरेव च ॥
 बलिवस्त्रान्नदानैश्च रत्नयमानो गृहान् ब्रजेत् ॥

 इति कौमुदीमहोत्सवः ॥

अथेन्द्रध्वजोच्छायविधिः

तत्र देवीपुराणे¹

शुभे शक्षे च करणे सुहूर्ते शुभमङ्गले ।
दैवज्ञः सूत्रधारश्च बनं गच्छेत्सहायवान् ॥

देवीप्रतिष्ठाविधिना यात्रायां यः प्रचोदितः ।
गत्वाऽन्विष्य शुभं वृक्षं प्रियङ्गुधवमर्जुनम् ॥

उदुम्बं² गजकर्णं च पञ्चतान् शोभनान् हरेत् ।
ध्वजार्थं वर्जयेद्वृत्स देवतोद्यानजान् द्वुमान् ॥

कन्यामध्योत्तमा³ यष्टीः करमानेन कल्पयेत् ।
एकादशकरा वत्स नवपञ्चकराऽपरा ॥

अनिवद्वारं कृमिचितां तथा पक्षिनिकेतनाम् ।
वल्मीकिपित्र्यवनजां⁴ सशृङ्खां च सकोटराम् ॥

कुञ्जां च घटसंसिर्कां तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ।
विशुद्धज्ञहताञ्चैव दग्धां च परिवर्जयेत् ॥

अलाभे चम्पकं⁵ चाऽऽन्नं शालशाकमयं तथा ।

1 वी. मि., p. 421

2 वी. मि., p. 42 reads अजकर्ण ; वी. मि., p. 411 : ‘उदुम्ब’
उदुम्बरम्

3 ‘कन्या’ कनीयसी इति वी. मि.

4 ‘पित्र्यवनजां स्मशानोत्पाशाम् इति वी. मि.

5 A. S. B., I. O. and वी. मि., p. 421, read चन्दनं

कर्तव्यं शाकचिद्वार्थं न चाऽन्यदूरुक्षजं क्वचित् ॥
 शुभमूर्मिभवं ग्राह्यं शुभतोर्यं शुभावहम् ।
 ततः समूजयेदूरुक्षं प्राङ्मुखोदृश्मुखोऽपि वा ॥
 “नमो वृक्षपते वृक्षं त्वामर्चयति पार्थिवः ।
 ध्वजार्थं तत्वतो नाऽन्न अन्यथा उपगम्यताम्” ॥
 रात्रौ देयो बलिः इवत्रे दिक्षु वृक्षे तथैव च ।
 वासं घने महावृक्षं कृत्वा हन्यन्न गम्यताम्¹ ॥
 ध्वजार्थं देवराजस्य रक्षन्ति तव चाऽन्न च ।
 पूजयित्वा ततो वृक्षं बलिं सौमं तु दापयेत् ॥
 प्रभाते छेदयेदूरुक्षं शुभस्वभादिदर्शनैः ।
 उदृश्मुखः प्राङ्मुखो वा मध्वत्तेनाऽथ पर्शुना ॥
 पूर्वोत्तरं पतन् शस्तो निःशब्दो निर्वणः शुभः ।
 अलग्नः पादपेऽन्यस्मिन् अन्यथा तु परित्यजेत् ॥
 अष्टाङ्गुलं त्यजेन्मूलमग्रं तत्र जले क्षिपेत् ।
 तथा तं चाऽन्ययेद्वत्स शकटेन वृष्टैरथ ॥
 युवभिर्बलसम्पन्नैः प्रयत्नात्पुरतः पुरम् ।
 नीयमाना यदा यष्टिः समा वा चतुरस्त्रिका ॥
 वृत्ता वा भङ्गमादत्ते राजपुत्रपुरोहितौ ।
 आराभङ्गे बलं भिन्न्याक्षेम्या भङ्गे क्षयस्तथा ॥
 रथस्य त्वक्षभङ्गे तु शान्तिः तत्र तु कारयेत् ।
 “इन्द्रं यच्छ्वेति मन्त्रेण जातवेदो मयेन वा ॥

1 Omitted in Udaipur Ms. and present in I. O.,

A. S. B. and वी. मि., p. 421

तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरे तासुपवेशयेत् ।
द्वारे शोभां पुरे रथ्या गृहेष्वपि च कारयेत् ॥
पदुभिः पदहानादैः वेश्यासञ्जस्य मङ्गलैः ।
द्विजानां वेदशब्दैश्च तां नयेद्व्र चोच्छ्रयेत् ॥
[तत्रस्यां चित्रकर्मारनिर्मितैस्तां तु वेष्टयेत्' ।
वस्त्रैः तदैव कृतौतैः^१ शुभैः सूक्ष्मैर्यथाक्रमम् ॥
नन्दोपनन्दसंज्ञाश्च कुमार्यः प्रथमांशके ।]
देव्यो जयाविजयाख्याः षोडशांशौः व्यवस्थिताः ॥
[अस्मिकां शशुजयित्री^२] नत्वाऽथ ध्वजदैवतम् ।
ध्वजस्य परिमाणे ताः सम्पादेव विनिर्देशेत् ॥
षोडशांशविहीनानि कुर्याच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
वाससां^३ चित्रवर्णानां स्वयम्भूः प्रथमामदात् ॥
सुभक्तां चतुरसां च विश्वकर्मा द्वितीयकम् ।
अष्टाश्चिं च स्वयं शक्रो नीलरक्तामदात्पुरा ॥
कुर्वण्ड घमेन दक्षं च वस्त्रेन महांशुकम् ।

1 I. O. omits three lines here.

2 'वासः सद्यःकृतोतम्' (आपस्तम्बण्डसूत्र., 10, 10).
Haradatta explains it thus : "एकस्मिन्नेव अहनि तन्तु-
किया वयनकिया च यस्य तद् सद्यःकृतोतम्" ।

3 MSS. have अविकोशातुजानितैः, which is meaningless ;
and the next line is also corrupt. 'शशुजरित्री' इति
वी. मि., p. 423

4 So वी. मि., p. 423 ; MSS. read रसानां, which does
not fit in.

मञ्जिष्टं जलजाकारं वायुदेवाय सूकरम्^१ ॥
 नीलवर्णं च तत्प्रादाच्छन्दोवहिविचित्रितम्^२ ।
 शृतन्तु दहनः प्रादात्स्ववर्णं तच अष्टमम् ॥
 वैदूर्यसदृशं चेन्द्रो ग्रैवेयं पुनरप्यदात् ।
 घकाङ्काकृतिवत् सूर्यो विश्वेदेवास्तु पद्मकम् ॥
 नीलं नीलोत्पलाभासमृषयोऽपि च तं ददुः ।
 शुक्रेण गुरुणा न्यस्तं विशालं^३ तच्च मूर्खनि ॥
 गृहैरपि विचित्राणि तानि दत्तानि मातृभिः ।
 यथयैनैव दत्तं तु केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
 तदैवं तद्विजानीयात् यन्त्रादिभिरथोच्छयेत् ।
 कर्षन्ती प्रवरां भूमिं यष्टि “राष्ट्रं निहन्ति च ॥
 आलानां तलशब्देन देशधातं विनिर्विशेत् ।
 वृपघातकरी कीर्णा^५ सर्वशान्ता शुभावहा ॥
 शम्भुसूर्ययमेन्द्रेन्द्रधनदानां च वार्हणैः ।
 वह्नीगस्य मन्त्रैश्च होतव्या दधि चाऽक्षताः ॥
 शुक्रं स्कन्दं गुरुं रुद्रमप्सरोभिः प्रपाठयेत् ।
 हुत्वा च विधिवद्वहिज्वालां लक्षेच्च बुद्धिमान् ॥

1 वी. मि., p. 423, षष्ठकम् for सूकरम् and देवोऽपि for देवाय

2 I. O. omits eight slokas from this. वी. मि., p. 423, स्कन्दो बहुविचित्रितम्

3 Line corrupt : न्यष्टविलासं for न्यस्तं विशालं ; corrected from वी. मि., p. 423

4 MSS. have राष्ट्री for राष्ट्रम् in वी. मि.

5 वी. मि., p. 433 reads शर्ण for कीर्ण

सुतेजस्सुमनोदीपा महती रविसप्रभा ।
 रक्ताऽशोकसमाकारा रथभेरीस्वना शुभा ॥
 शङ्खदुन्दुभिमेघानां नादाः शस्तास्तु पावके ।
 कदलीष्विक्षुदण्डेषु पताकाश्च समुच्छयेत् ॥
 अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्केतौ समुच्छयेत् ।
 प्रौष्ठपद्मामथाऽष्टस्यां शुक्रायां शोभने च ते' ॥
 आदिवने चाऽथ शुक्रायां अवणे वाऽथ उच्छयेत् ।
 धोषैश्च नदवृन्दैश्च पटभेरीनिनादितम् ॥
 वितानध्वजशोभाद्यपताकाभिः समुज्ज्वलम् ।
 विष्णवीशशक्मन्त्रेण सिंहरक्षःकृतेन च^१ ॥
 हृष्मातुकरन्धस्यं शुभतोरणमार्गणम् ।
 अवलम्बितसुत्तानमभग्निटकं समम् ॥
 न द्रुतं च समुत्थाप्यः केतुर्वासवजो विभो ।
 उच्छ्रितं रक्षयेत्प्राज्ञः काकोद्धककपोतयोः ॥
 न तत्र^२ लयनं दद्यादन्येषामपि पक्षिणाम् ।
 मन्त्रेण^३ चोच्छ्रयं कुर्यादिन्द्रकेतोर्यथाविधि ॥

1 वी. मि., p. 424 , दिने for च ते

2 'विष्णवीशशक्मन्त्रेण' इत्यनेन "इदं विष्णुर्वेचकमे" (ऋ. सं, I, 2, 7), "तमीशानं जगतस्तस्युष्णितम्" (ऋ. सं, I, 6, 15) "इन्द्रं वा विश्वतस्परि" (I, 1, 14) इति मन्त्रत्रयं निर्दिष्टम् ।

3 वी. मि., p. 424 reads लक्ष्मनं for लयनम् । लयनमावासस्थानम् । लक्ष्मनमतिकम्य गमनम् ।

4 Ibid., यन्त्रेण for मन्त्रेण

यथा सुसंस्कृतं पूज्य सुखयन्नं सुयन्त्रितम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादिन्द्रमन्नानुकीर्तनैः¹ ॥
 पुरोहितः सदैवज्ञः शुभशान्तिरतः सदा ।
 केतुपातो वृषं हन्यात्पताका महिषीवधम् ॥
 पीटको युवराजस्य सदैवमनुकलपयेत् ।
 राष्ट्रं तोरणपातेन ध्वज अन्नक्षयो भवेत् ॥
 पतिते शक्कदण्डे च नृपमन्यं समादिशेत् ।
 कृमिजालसमुत्थाने शालभात्तस्कराङ्गयम् ॥
 सुसमे संस्थिते शान्तिरृपस्य नगरस्य च ।
 तिष्ठत्येवोत्थितो यावत्तावद्युगसमाः समाः ॥
 निरता यजने केतो रक्षीरच्छिन्द्रकन्यकाः ।
 पतिते तु तथा कार्या पूजोत्थाने तु याहशी ॥
 रात्रौ शुभं कृत्यतमं नाऽहष्टं काकपोतकैः ।
 नृपतिः सह राष्ट्रीयर्घ्यैवं कारयेत्करुम् ॥
 नगरे वा पुरे खेदे यथेवं कुरुते नृपाः ।
 पौरन्दरं नगरद्वारे वृषसिंहसमुच्छितम् ॥
 केतुं समस्तधोराणां नाशनं जयदं मतम् ।
 एवं पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् वृषवाहनात् ॥
 ततो ब्रह्माऽथ तेनैव ब्रह्मणः शक्मागतः ।
 तेन सोमस्य तद्वत् ततो दक्षं समागतः ॥
 तदाप्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्याऽपि चोच्छ्रयम् ।

1 श्रुतेदोक्ता वहव इन्द्रप्रकाशका मन्त्रा अन्ना अस्मिप्रताः ।

एवं यः कारयेद्वाजा केतुं विजयकारकम् ॥
तस्य पृथ्वी घनोपेता सद्वीपा वशगा भवेत् ॥

इतीन्द्रध्वजोच्छायाविधिः¹ ॥

1 वी. मि., pp. 415-438 cites additional passages from विष्णुधर्मोत्तर on the subject.

अथ महानवमीपूजा

अथ आश्विनशुक्रनवम्यां देवीपूजा

तत्र देवीपुराणे¹

ब्रह्मोवाच

हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
देवया उपासका देवाः प्रभूता राक्षसास्तथा ॥
आगता धातितं द्वां महिषं तं सुदुर्जयम् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाना इन्द्रचन्द्रयमानिलाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ग्रहा नागाः सगुणकाः ।
समेत्य सर्वे देवास्ते देवीं भक्त्याऽथ तुष्टुवुः ॥
वरं च सर्वलोकानां प्रददौ भयनाशिनी ।
बलिं बदुश्च भूतानां महिषाजाभिषेण तु ॥
पुरेषु शाहूभेर्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
कृता दुन्दुभिनावाश्च पदुशब्दाः समर्दलाः ॥
पताकाध्वजयन्त्रादि घण्टाचामरशोभितम् ।
तद्दिनं कारयेच्छक्र देवीभक्तः सुरोत्तम् ॥
एवं तस्मिन् दिने वत्स भूतप्रेतसमाङ्गुले ।
कृताऽथ सर्वदेवैश्च महापूजाऽथ शाद्वती ॥

1 वी. गि., p. 439, ff.

आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिबाहैणीम् ।
 देवीं सम्पूजयित्वा ये अर्धरात्रेऽष्टमीमुखे ॥
 धातयन्ति पश्चून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
 वर्लिं च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशकम् ॥
 तेषां तु तुष्यते देवी यावत्कल्पं तु शाङ्करम् ।
 क्रीडन्ति विविधैभोगैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥
 नाऽधयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ।
 न च देवग्रहा दैत्या न सुरा न च पन्नगाः ॥
 पीड्यन्ति सुराध्यक्ष देवीपादसमाश्रितान् ।
 यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वह्निः शशी ग्रहाः ॥
 तावच्च चण्डिका पूज्या भविष्यन्ति सदा भुवि ।
 प्रावृद्धकाले विशेषेण आश्विने चाऽष्टमीषु च ॥
 महाशब्दो नवम्यां च लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
 एतस्ते देवराजेन्द्र स्वर्गवासफलप्रदम् ॥
 परापरविभागं तु कियायोगेन कीर्तिंतम् ॥

इन्द्र उवाच

आश्विनस्य सिते पक्षे नवम्यां प्रतिवत्सरम् ।
 ओतुमिच्छास्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥

आश्वोवाच

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिषृच्छसि ।
 महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिबहैणीम् ॥
 सर्वलोकोपकारार्थं विशेषात्पथिष्ठृतिषु ।
 कर्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैलोकपालकैः ॥

गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ।
 सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ॥
 महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्टितम् ।
 कर्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥
 कन्यासंस्थे रबौ शक्ति शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचिताद्युपवासी नक्ताशी त्वय वाच्वदः ॥
 प्रातस्लायी जितद्वन्द्विकालं शिवपूजकः ।
 जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत्सदा ॥
 अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
 एकं वा विस्तभावेन कारयेत्सुरसत्तम् ॥
 तस्मिन् देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजताडपि वा ।
 शृङ्खाद्वा लक्षणोपेता¹ खड्गे श्लेष्ठ पूजयेत् ॥
 सर्वोपहारसम्पन्ना बल्लरत्नफलादिभिः ।
 कारयेद्रथदोलादि बलिपूजां च दैविकीम् ॥
 पुष्पादिद्वौणविल्वादिजातीपुन्नागचम्पकैः ।
 विचित्रां रथयेत्पूजामष्टम्यां समुपासयेत् ॥
 दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभावितः ।
 तदर्द्धयामिनीशोषे विजयार्थं वृपः पशुम्² ॥
 पञ्चाबदं लक्षणोपेतं गन्धधूपसुगन्धितम् ।
 विधिवत्कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥

1 वी. मि., p. 441 , मूर्धाक्षिलक्षणोपेता

2 वी. मि., p. 441 ; MSS. read शृपोत्तम् but an object for घातयेत् lower down is needed.

तदुत्थं रुधिरं मासं गृहीत्वा पूजनादिषु ।
 नैऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
 तस्याऽग्रतो चृपः स्नायाच्छब्दं कृत्वा तु पूजितम् ।
 खड्गेन धातयित्वा तु दशात्स्कन्दविशाखयोः ॥
 देवीं च स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिंजलादिभिः^१ ।
 कुरुमागुरुर्पूरचन्दनैश्चाऽर्च्छ्य धूपयेत् ॥
 देयानि पुष्परत्नानि वासांसि त्वहतानि च ।
 नैवेद्यं सुप्रभूतं तु देयं देव्याः सुभावितैः ॥
 देवीभक्ताश्च पूज्यन्ते कन्यकाप्रमदादयः ।
 द्विजान्वीनान्धपाषण्डान् अन्नपानेन तर्पयेत् ॥
 नन्दाभक्ता नरा ये तु महाब्रतधराश्च ये ।
 पूजयित्वा विशेषेण^२ तस्मात्तद्रूपमाविकम् ॥
 मातृणां चैव देवीनां पूजा कार्या सदा निशि ।
 ध्वजच्छब्दपताकादि उच्छ्रयेदम्बिकागृहे ॥
 रथयात्रा बलिक्षेमं स्फुटवाद्यरवाकुलम् ।
 कारयेत्तुष्टयते येन देवी पशुनिपातनैः ॥
 अद्वमेधमवाप्नोति भक्तिः सुरसत्तम ।
 महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ॥

- 1 Reconstructed. Line corrupt in वी. मि., p. 441, and all three MSS ; A. S. B. has ततो देवीं स्नपेत् for purposes of metre, but it is ungrammatical ; the others read ततो देवीं स्नापयेत्, which breaks the chandas.
- 2 वी. मि., p. 441 reads : पूजयेत्तान् विशेषेण

सर्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ।
कृत्वाऽमोति यद्गोराज्यपुन्नायुर्धनसम्पदः ॥

इति महानवमीपूजा ॥

१९

अथ चिङ्गविधिः^१

तत्र देवीपुराणे

ब्रह्मोवाच

क्षीराशी कार्तिकारम् भे देवीभक्तिरतो नरः ।
 शाकयावकएकाशी प्रातस्नायी शिवानतः ॥
 पूजयेत्तिलहोमं तु दधिक्षीरघृतादिभिः ।
 कुर्यादेव्यास्तु मन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे ॥
 महाप्रातकसंयुक्तो युक्तो वाऽप्युपपातकैः ।
 सुच्यते नाऽन्त्र सन्देहो यस्मात्सर्वगता शिवा ॥
 अन्यो वा भावनायुक्तस्त्वनेन विधिना शिवाम् ।
 स्वयं वा अन्यतो वाऽपि पूजयेत्पूजयीत^२ वा ॥
 न तस्य भवति व्याधिर्न च शश्वकृतं भयम् ।
 नोत्पातग्रहदौस्थर्यं वा न च राष्ट्रं विनश्यति ॥
 सदा स्वभावसम्पन्ना ऋतवः शुभदा घनाः ।
 निष्पत्तिः सर्वसस्यानां तस्करा न भवन्ति च ॥
 प्रभूतपयसो गावो ब्राह्मणाश्च क्रियापराः ।
 स्त्रियः पतिव्रताः सर्वा चृपा निर्वृतिकारिणः ॥

1 वी. मि., p. 443 ff : चिङ्गे देवीपूजाविधिः

2 MSS. read पूजयेत

फलपुष्पवती धात्री सस्यानि रसवन्ति च ।
 भवेयुर्नाऽत्र सन्देहश्चर्चिकाविधिपूजनात् ॥
 “जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
 दुर्गा क्षमा शिवा” धात्री स्वाहा स्वधा नभोऽस्तु वः” ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण जपं होमं तु कारयेत् ।
 प्रातस्तु संस्थृता वत्स महिषमी सुपूजिता ॥
 अथं नाशयते क्षिप्रं यथा सूर्योदये तमः ।
 सिंहारुदा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ॥
 द्वारस्था पूज्यते वत्स न तस्य रिपुं भयम् ।
 कपिसंस्था महामाया सर्वशाश्विनाशिनी ॥
 वृषे यथेष्टितं दद्यात्कलभे^१ श्रियमुत्तमम् ।
 हंसे विद्यार्थकामं तु बहिणेऽभीष्टपुत्रदा ॥
 गच्छमति महामाया सर्वरोगविनाशिनी ।
 महिषस्था महामारी शमयेत् ध्वजसंस्थिता ॥
 करिगा सर्वकार्येषु नृपैः कार्या श्रिशूलिनी ।
 पद्मस्था चर्चिका रौप्या धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
 प्रेतस्था सर्वभयदा नित्यं पशुनिपातनैः ।
 पूजिता देवराजेन्द्र नीलोत्पलकरा वरा ॥
 भवेत्तु सिद्धिकामस्य चिह्नाग्रे संब्यवस्थिता ।
 गन्धपुष्पार्चितां कृत्वा वस्त्राहेमसुचर्चिताम् ॥

1 I. O., शिवा क्षमा

2 MSS. read कल्पो, which does not fit in. वी. मि..

p. 443 reads : कल्पे

फलशालियवैः शूकवद्भुमानैर्विभूषिताम् ।
 शोभनामुच्छ्रयेदग्रे पताकां वा मनोरमाम् ॥
 चामरं कलशं शाङ्कं सातपत्रं वितानकम् ।
 भवेत्तु सिद्धिकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
 “नमो विश्वेश्वरि दुर्गें चामुण्डे मुण्डहारिणि^१ ।
 ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोधारासुखावहम्^२” ॥

इति चिह्नविधिः ॥

. 1 I. O. and वी. मि., p. 443 : चण्डहारिणी

2 वी. मि., p. 444 , वसोधारां सुखावहम्

अथ गवोत्सर्गः

तत्र देवीपुराणे¹

कृष्णपक्षे त्वमावास्था कार्तिकस्य ततः परे ।
 योऽहि कुर्याद्वोत्सर्गमश्वमेघफलं लभेत् ॥
 सुवर्णदाने गोदाने भूमिदाने च यत्फलम् ।
 तत्फलं कोटिगुणितं गवोत्सर्गेण लभ्यते ॥
 तस्मान्मनोरमे स्थाने शाद्वले गर्त्तवजिते ।
 शक्तराअद्यमरहिते शङ्खभेरीनिनादिते ॥
 स्तम्भद्वयं समारोप्य पूर्वपञ्चिमसंस्थितम् ।
 तत्र दर्भमयी कार्या शरवंशाभवाऽथवा ॥
 मध्ये कम्बलसंयुक्ता दीर्घरज्जुः सुशोभना ।
 उभयोः पार्वत्योर्विग्राः वेदध्वनिसमन्विताः ॥
 एवं विधानतः कृत्वा उत्सर्गं कारयेत्ततः ।
 प्रथमं गच्छते होता यज्ञमानसमन्वितः ॥
 ब्रह्मक्षत्रविदाः शूद्रास्तथा गावः प्रजाः पुनः ।
 तथाऽन्ये वर्णवास्यास्तु चण्डालपरिवर्जिताः ॥
 गच्छन्ति सुदिता हृष्टा हास्यतोषसमन्विताः ।
 यस्त्वेवं कुरुते राजा पुरे ग्रामेऽथ पत्तने ॥

नद्यन्ति चेतयः सर्वाः प्रजानां नन्दने चिरम् ।
 नाऽकाले भ्रियते राजा पुत्रपौत्रैश्च वर्द्धते ॥
 देवा भवन्ति सुप्रीतास्तथा वै मातरस्तथा ।
 गोलोकं च लभेद्वत्स सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 ‘इतयः’ प्रसिद्धाः ।

यथा

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शालभाः शुकाः ।
 अत्यासक्षाश्च राजानः षडेता इतयः स्मृताः¹ ॥

इति गचोत्सर्गः ॥

1 Comment and definition reproduced by वी. मि.,
 p. 447.

२१

अथ वसोधर्मा

तत्र भविष्यपुराणे¹

अगस्त्य उच्चाच—

वसोधर्मास्थिता देवी सर्वकामप्रदायिका ।
 तथा ते कथयिष्यामि शृणु उण्यविवृद्धये ॥
 सर्वेषामेव देवानां कथितेयं मयोत्तमा ।
 विद्वेषेण तु वहिस्था आयुरारोग्यदा मता ॥
 विजयं भूमिलाभं च मानवानां प्रियं तथा ।
 विद्यासौभाग्यपुत्रादि कुण्डस्था सम्प्रयच्छति ॥
 तस्मान्वृषेण भूत्यर्थं वसोधर्माश्रिता शिवा ।
 पूजनीया यथा शक्तया सर्वकामफलप्रदा ॥
 रुद्रादित्या ग्रहा विष्णुर्बर्यं यक्षाः सकिन्नराः ।
 हुताशानमुखाः सर्वे हृष्टाहृष्टफलप्रदाः ॥
 गोदानं भूमिदानं च रत्नसर्पिस्तिलादि च ।
 दानानि च महान्त्याहुस्तेषां धारा विद्विष्यते ॥
 विप्राणां कोटिकोटीनां भोजयित्वा तु यत्फलम् ।

1 These slokas are attributed to देवीपुराण by वौ. मि.
 p. 447 ff.

[सदूच्चतरतिना शान्ते एकेनाऽपि च तद्वेत^१ ॥
 लभते तदवाप्रोति धारां दत्त्वा हुताशने]^२ ।
 व्यतीपांतेन सन्देहः स च सूक्ष्मः प्रकीर्तिः ॥
 अथनं विषुवचैव दिनच्छद्रं तथैव च ।
 दुष्प्रापं दानहोमानां धारायां लभते नृप ॥
 तस्मान्नुपेण इच्छयै हृष्टाहृष्टजिगीषुणा ।
 वसोर्धारा प्रकर्तव्या सर्वकामसुखावहा ॥
 समं वा अर्द्धमद्धं वा क्रतुमासार्द्धवासरम् ।
 कृत्वा विभवरूपेण शाश्वतं लभ्यते फलम् ॥
 एकाहमपि यो देवीं कल्पयित्वा हुताशने ।
 पातयेत्सर्पिषो धारां स लभेदीप्सितं फलम् ॥
 देवीमातृसमीपस्थं शिवविष्णुसमीपगम् ।
 भानोः प्रजापतेर्वाऽपि वसोर्धारागृहं भवेत् ॥
 चिरन्तनेषु सर्वेषु स्वयं वा संस्कृतेषु च ।
 पर्वतेषु च दिव्येषु नदीनां सङ्गमेषु च^३ ॥
 शुहासु च विचित्रासु गृहगर्भेषु भूमिषु ।
 दत्त्वा सभीहितान् कामान् विधिना लभते नृप ॥
 अथ सामान्यतो गेहं समसूत्रं जलोन्मुखम् ।
 वास्तुसंशुद्धविन्यासमेकादशकरं परम् ॥

1 Udaipur Ms. corrupt : text follows I. O. and A. S. B.

2 Inserted from वी, मि., p. 448.

3 Line found only in Udaipur Ms.

त्रीणि पञ्चाऽथवा सप्त दश वा नव कारयेत् ।
 विंशकं वा यदेकोनं विंशद्वृच्चं न कारयेत् ॥
 पक्षेष्टुं शैलदार्बं वा सालिन्दं सहतोरणम् ।
 पञ्च सप्ताऽथ नव वा गवाक्षकविभूषितम् ॥
 सर्वतोभद्रविन्यस्तं क्रमवृक्ष्या विवर्द्धितम् ।
 उद्धर्वं वै धूमनिष्काशां सप्रकाशां विशेषतः ॥
 सदेवसङ्घहं कार्यमथवा दैवतैः समम्^१ ।
 तस्य मध्ये भवेत्कुण्डं हस्तादिशुभलक्षणम् ॥
 चतुष्कमथवा वृत्तं पङ्कजाकृति वाऽथवा ।
 पृथिवीजयदं शाकं वृत्तं कामफलप्रदम् ॥

शाकं^२ चतुरस्यम् ।

पङ्कजे जयमारोग्यं योगदानफलप्रदम् ।
 शेषाः कार्या विधानेन कुण्डाः कार्या विजानता ॥
 सामान्यं सर्वहोमेषु शाककुण्डं वरोत्तमम् ।
 विस्तारं^३ खाततुल्यन्तु त्रिमेष्वलसमन्वितम् ॥
 चतुर्बीन् द्वौ च वा कुर्यादङ्गान् कुण्डमानतः ।
 द्विगुणं द्विगुणे कुण्डे होमानुसारेण कारयेत् ॥
 एवं संसादयेद्विग्रह ततः पात्रं सशृङ्खलम् ।

1 वी. मि., p. 449 : देवतागमम्, explained as तत्कालानीति-देवप्रतिमम्

2 I. O., A. S. B. and Udaipur MSS. have mixed this explanation with this s'loka below beginning with चतुर्बीन् .

3 वी. मि., p. 449. MSS. read विस्तारं चाज्ञ तुल्यन्तु

हैमं वा राजतं वाऽपि ताम्रं वा लक्षणान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कटकैर्युक्तमयःशृङ्खलसङ्घहम् ।
 तस्य मंध्ये भवेद्रुद्रुं कार्यं वत्स शलाकया ॥
 हेमोत्थया प्रमाणेन चतुरङ्खलमानया ।
 घृतनिष्कमणार्थाय कार्यं सम्यग्विपञ्चिता ॥
 पलैर्दशभिरङ्खोनैर्नाञ्जेकान्तु यथा वजेत् ।
 पञ्चभिस्तु शतैर्हैमः सप्तत्या च पडग्रयोः ॥
 यथा पूर्णा वजेद्रूत्स तथा कुर्यान्न चाऽन्यथा ।
 हस्तमात्रं भवेद्दैमं शृङ्खलं सुजगाकृतिम् ॥
 रन्ध्रे सूत्रनिबद्धं च अवलम्ब्य अधस्ततः ।
 मणिं वा पङ्कजं यत्र साइवत्थं कारयेत्तले^१ ॥
 एवं कार्यास्तु रूपेण द्विगुणं त्रिगुणं च वा ।
 कुर्यात्पात्रं घृतं चैव प्रतिष्ठादेवचोदितम् ॥
 उदेशं किञ्चिदत्राऽपि कथयामि वृपोक्तम् ।
 समायनमृतुर्मासपक्षाहोरात्रपूर्ववत् ॥
 लभात्प्रसाधयेद्रूत्स^२ सर्वकामप्रवा यदा ।
 क्षणिकेषु च कार्येषु भक्तियुक्तः क्षणे शुभे ॥
 क्षणं देवी च द्रष्टव्या यथा सर्वगता शिवा ।
 तत्त्वभूता ग्रहा नागाञ्चिदिवधाऽपि शिवा शुणाः ॥
 [नित्यनैमित्तिके होमे मन्त्रयोगेन दापयेत्^३ ।

1 वी. मि., p. 450 , मणिं वा पङ्कजम्पात्रमात्रदं कारयेत्तले

2 वी. मि., p. 450 , अमृषिचोवयेत्

3 I. O. omits these two slokas.

यो यस्य भक्तिमासक्तः तस्य कुर्यात्सुसन्निधिम् ॥
 सङ्गहांश्चोकपालांश्च मातरो चुजगाञ्छिवान् ।
 कल्पयेत्सर्वहोमेषु देवी एतेषु संस्थिता ॥]
 स्थूलरूपा तु सा सर्वा तुष्टा देवी महाफला ।
 कालादिबलिगन्धादिप्रतिष्ठां वत्स कारयेत् ॥
 यथा सम्पत्तिसम्पन्नः सर्वकालं प्रदापयेत् ।
 तदा मातृग्रहान् भूतांलोकपालान्निवेशयेत् ॥
 हेमराजतताम्रान्वा स्वनिवेशोपलक्षितान् ।
 वर्णपुष्पबलिं गन्धं दक्षिणादि यथाक्रमम् ॥
 मातृणां लोकपालानां ग्रहाणां च यथाविधि ।
 हृदयेन प्रदेयं च मूलमन्त्रैः पुरातनैः ॥
 अथवा सर्वसामान्यान् वैदिकानपि कारयेत् ।
 अथर्वविधिना मन्त्रान् पूर्वोक्तान्वा यथा पुरा ॥
 प्रभूतमन्त्रं नैवेद्यैर्भूरिदक्षिणसंयुतैः ।
 कुर्यान्महाप्रयत्नेन¹ नाऽन्यथा तु कदाचन ॥
 छेदे भयं विजानीयात्तदर्थं तत्र कारयेत् ।
 महाव्याहृतिहोमेन यत्र तत्र निवेशयेत् ॥
 मूलमन्त्रेण देव्यास्तु शङ्खलं हृदयेन तु ।
 घृतं शिरसो मन्त्रेण शिखया वाऽनुतापयेत् ॥
 कवचेन तथा वर्हिं रक्षयित्वा प्रदापयेत् ।
 अस्त्रेण नेत्रमन्त्रेण² सर्वं सर्वत्र निक्षिपेत् ॥

1 Lacunae here in I. O.

2 Udaipur Ms. reads नेत्रमार्गेण

लोकपालान् ग्रहावागान् द्वादशार्द्धेन पूजयेत् ।
 शिवाद्यान् सनकार्थांश्च देवाद्यानपि पूजयेत् ॥
 नित्येषु च महाप्राज्ञ नैमित्तिकविशेषतः ।
 पञ्चकानि च सप्तानि नवकानि क्रियादिकैः ॥
 अग्रेर्वर्णश्च गन्धश्च शब्दश्चाऽऽकृतयस्तथा ।
 विकाराश्च तदा वत्स बोद्धव्याः सिद्ध्यसिद्धिदाः ॥
 तदन्ते वत्स सत्कार्या सर्वकामप्रदायिका ।
 येन सान्निध्यमायाति सर्वहोमेषु मङ्गला ॥
 “सहस्रार्चिर्महातेजो नमस्ते बहुरूपिणे ।
 नमस्ते नीलकण्ठाय पीतवासाय पावक ॥
 स्तुवमेत्वलहस्ताय ब्रह्माण्डदहने नमः ।
 सर्वांश्चिने सर्वगते पावकाय नमो नमः ॥
 दुर्गाय उग्ररूपाय स्त्रीलिङ्गाय स्वतेजसे¹ ।
 वसु अद्विवनिरूपाय सर्वाहाराय वै नमः ॥
 त्वं रुद्र घोरकर्मासि घोरहा परमेश्वर ।
 विष्णुस्त्वं जगतां पालो ब्रह्मा सूष्टिकरः स्मृतः ॥
 त्वं च सर्वात्मको देव लोकपालतनुस्थितः ।
 इन्द्राय वहये देव यमाय पिशिताश्चिने ॥
 वरुणानिलसोमाय ईशदेवाय वै नमः ।
 सूर्याय चन्द्ररूपाय भूसुताय बुधाय च ॥
 वृहस्पतये शुक्राय सौरराहोश्च केतवे ।

1 वी. मि., p. 482 reads उप्राय

सर्वग्रहस्त्रपाय व्यालमातरस्त्रपिणे ॥
 शृष्टिः स्त्रिः स्थितिः [भूतिः] कर्त्रे च वरदाय च ।
 नमस्ते स्कन्दमातस्ते स्कन्दपित्रे नमो नमः” ॥
 कुण्डे वा मण्डले वाऽपि स्थण्डले वाऽथ वा विभो ॥ ॥
 महानसे वा'त्वां देव हुत्वा चेष्टं लभेन्नरः ॥
 घृतं क्षीरं रसं धान्यं तिलान्बीहीन् कुशान् यवान् ।
 भावादभावतो वाऽपि सततं होमयेत्तु यः ॥
 एवं वित्तविहीनोऽपि नरो विगतकिलिष्वः ।
 किं पुनर्नित्यहोमे तु वसोद्धरा हुताशने ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण आहुर्तिं सम्प्रदापयेत् ।
 लोकपालगृहाणां तु ओंकारेण नमोन्तकैः ॥
 स्वैः स्वैर्मन्त्रैरदोषाणां होमः कार्यौ नृपोत्तम ।
 अन्नं चित्रं विशुद्धं च संस्कृतं घृतपायसैः ॥
 होमयेद्विधिवद्विप्रो बर्लिं वाऽपि प्रदापयेत् ।
 सितवस्त्रधरो भूपः सबलः सहवाहनः ॥
 पूजयेच्छत्ररत्नादीन् मातरं पितरं द्विजान् ।
 आचार्यान्बान्धवांलोकान्सर्वाश्रमरताश्च ये ॥
 नटनर्तकवेश्याश्च कन्यकाविधवास्त्रियः ।
 दीनान्धकृपणांश्चैव अन्नदानेन पूजयेत् ॥
 एवं निवेशनं कृत्वा नित्यं जप्यं शतं शतम् ।

1 वी. मि., p. 452 reads : महानसे वा आष्ट्रे वा

प्रातर्मध्याहसन्ध्यायां तत्र शान्तिः प्रकीर्तिता ॥

भवते नृपराष्ट्रस्य पूर्वोक्तफलदायकम् ॥

(इति वसोद्धरानिवेशनविधिः)

[तत्रैवोक्तम्]

ब्रह्मोद्याच

तत्रहाटकवर्णभः सूर्यसिन्दूरकान्तिभृत्^१ ।
 शङ्खकुन्देन्दुपश्चाभो धृतक्षीरनिभः शुभः ॥
 जयाभोऽशोकपुष्पाभो लाक्षाजलजसन्निभः ।
 शुभदः सर्वकार्यणां विपरीतो शासिद्धिदः ॥
 मेघदुन्दुभिशङ्खानां [^२वेणुवीणास्वनः शुभः ।
 वृषेभशिखिकाकानां] कोकिलस्वनपूजितः ॥
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदरोचनगन्धवान् ।
 मांस्येलाङ्कुष्ठतगरसितगन्धी च पूजितः ॥
 हंसच्छब्दे(भगो)कुम्भपश्चाकृतिकरः शुभः ।
 सिंहवर्षिणशैलानां चामराकृतिरिष्टदः ॥
 सधूमोऽमृतगन्धी च शुक्लद्वरणोपमः^३ ।
 छिन्नज्वालोऽथवा रोदी नेष्टुः सर्वेषु पावकः ॥

1 वी. मि., p. 453 ff. Udaipur Ms. reads वर्णभृत्

2 Lacunae in both I. O. and A. S. B. between the brackets.

3 So, I. O.; A. S. B. and वी. मि., p. 453 read शुक्लस्यवरणोपमः

सुसंहतशिखः शास्त उर्ध्वं प्रज्वलितोऽपि वा ।
 लेलिहानः शुभः कुण्डे दीसिमान् वरदोऽनलः ॥
 एवांविधः सदैवाऽथ यज्ञे वैश्वानरो हितः ।
 यात्रायां शक्केतौ च सर्वकार्येषु सिद्धिदः ॥
 न्यूना या वहते धारा मानात्सर्पिन् सा शुभा ।
 नाऽधिका शस्यते विग्रहुर्भिक्षकलिकारिका ॥
 ब्रुद्यते वहमाना या शाम्यते वा हुताशनः ।
 साऽपि चाऽन्यं नृपनित्वच्छेद्या च धारा पतोद्दिः ॥
 वज्ञा नदी^१ महारूपा मनोज्ञा क्रियकारिका ।
 सुवर्णा हेमवर्णा च धारा राज्यविवृद्धये ॥
 सन्तता पतते या च तनोतीव च पावकम् ।
 तनोति स तृपं राष्ट्रं वसोधारा न संशयः ॥
 सुगन्धिस्वस्थविमलकूमिकीटविवर्जितम् ।
 शास्यते वसुधारायां सर्पिर्गव्यं च पूजितम्^२ ॥
 अभावाद्वन्धमाज्यं वा होतव्यं च सुशोभनम् ।
 घृतक्षौद्रपयोधारा सर्वपीडानिवारिणी ॥
 शुद्धचिशाकलैहौमः सहकारदलैः शुभः ।
 अद्वत्थमालतीदूर्वा आयुरारोग्यपुण्ड्रदा ॥
 सौभाग्यं च श्रियं देवी प्रयच्छत्यविचारणा ।
 आच्छाद्य वा शुभा वत्स सफलाः सर्वकामिकाः ॥
 होतव्याः सर्वकालं तु सातत्यात्समिधो नृप ।

1 वी. मि., p. 454 ऋजुनामा for वज्ञा नदी

2 Line omitted by Udaipur Ms.

सर्वकालं घृतं प्रोक्तं निमित्ते च निमित्ततः ॥
 विशुद्धसर्पिषो यानि तानि चाऽन्नं विचारयेत् ।
 ज्वालावशं शुभं गन्धं सर्वहोमेषु लक्षयेत् ॥
 संयतैः संयताहारैः सर्वशास्त्रार्थपारगैः ।
 जपहोमरतैर्भूप धारा देया तु तद्विधैः ॥
 पाषण्डविकलांलुब्धान् धर्मपेतान् बहिष्कृतान् ।
 सर्वकालप्रवादांश्च न वदेन्नाऽवलोकयेत् ॥
 मृत्युज्ञयं¹ तथा मन्त्रं चतुर्थर्यन्तं जपेत्तदा ।
 भाग्यवान्नित्यहोमे तु अन्यथा विफलं भवेत् ॥
 सामान्या या भवेद्वारा तत्र जप्यं शतं शतम् ।
 प्रातर्मध्याहसन्ध्यासु सर्वकामसमृद्धये ॥
 वसुद्रव्यं घृतं वाऽऽज्यमसृतं हविष्कामिकम् ।
 तत्र धारा सदा देया वसोर्धारा हि सा मता ॥
 वसुनाऽपत्यकामेन दक्षेण च महात्मना ।
 मया च विष्णुना शक्त रुद्रेण च सहोमया ॥
 आत्मानं च स्वरूपेण धारायान्तु प्रपातितम् ।
 देवी सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
 तस्मात् त्वमपि राजेन्द्र वसोर्धारां प्रदापय ।
 नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम् ॥
 वसोर्धाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्ग्रवेत् ।
 नृपेण पुष्टिकामेन परराज्यजिगीषुणा ॥

1 ‘अम्बकं यजामहे’ (V, 4, 30) इति ऋक्संहितोक्तो मृत्युज्ञयमन्त्रो-
ञ्ज सूच्यते ।

देया धारा सदा वत्स रिपुनाशाय विद्धि ताम् ।
 विच्छेदो नित्यहोमस्थ न कार्यस्तु कदाचन ॥
 महादोषभवामोति यः कुर्याद्विसुखान् सुराम् ।
 द्रव्याभावे घृताभावे नृपतस्करजे भये ॥
 यदि नो वहते धारा तदा छिद्रं न विद्यते^१ ।
 होमं कृत्वा क्षमापेत देवदेवीं नृपोत्तम ॥
 पुनः प्राप्ते भवेद्वत्स प्रतिष्ठा विधिचोदिता ।
 महत्याइवनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ॥
 कार्तिक्यां माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ।
 वैशाख्यां तु प्रदातव्या ज्येष्ठा ज्येष्ठस्य सत्तम ॥
 आषाढे द्वादशी चोक्ता अष्टमी पूर्णिमा नभे ।
 नभस्ये रोहिणी वत्स चतुर्थ्यां भौमवासरे ॥
 सङ्कानितषु च सर्वासु गुरुसौरभवासु च ।
 चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्मणि ॥
 पुत्रोत्सवे प्रदातव्या जन्मपुष्पाभिषेचने ।
 मार्गे व्रतनिवन्धे तु सुवोरे केतुदर्शने^२ ॥
 ग्रहकृत्योपशामने धारा देया शुभावहा ।
 एवं यो वाहयेद्वारां शास्त्राद्वेषेन कर्मणा ॥
 तस्य भूः सिद्ध्यते सर्वा सनगा सहसागरा ।
 अद्वमेधसमं पुण्यं दिनहोमात्प्रजायते ॥

1 I. O. and A. S. B. as well as वी. मि., p. 455 read
न विद्यते for च विद्यते in Udaipur Ms.

2 केतु i. e. धूमकेतु

वाजपेयशातं रात्रावग्निष्ठोमशातं तथा ।
 आधयो व्याधयस्तस्य न भवन्ति कदाचन ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं तदन्ते च सुखी भवेत् ॥

इति वसोधाराविधिः ॥

इति श्रीमङ्गोविन्दचन्द्रमहाराजसन्धिग्रहिक-
 श्रीलक्ष्मीधरभट्टविरचिते कृत्यकल्पतरौ
 राजधर्मकाण्डं सम्पूर्णम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥

APPENDIX A

Vedic Mantras cited

- पृ. १०, ऋताषाडिति ऋयोदश राष्ट्रभूमन्त्राः—‘ऋताषाह् ऋतधामामिर्गन्धर्वः’—
वाज. सं., १८, ३६; तैतीरीय. सं., ३, ४, ५, १; मै. सं., २, १२, ९;
काठक. सं., १८, १४; शतपथब्रा., ९, ४, १, ७.
- पृ. १०, ‘गणः’—ईहगन्या शृणु—(?)
- पृ. १०, ‘अप्रतिरथः’—‘आश्च शिशान्’—‘आश्चरिशशानो वृषभो न युधमः’—
तै. सं., ४, ६, ४, १; मै. सं., २, १०, ४; काठ. सं., १८, ५;
आश्चरिशशानो वृषभो न भीमः, ऋ. सं., १०, १०३, १. अथ. सं.,
१९, १३, १.
- पृ. १०, ‘सत्यगणः’—‘आगात् सत्यम्’—‘आगातसत्यं हविरिदम् ज्ञाणम्’—
तै. आ., ३, १२, ३, २.
- पृ. १०, ‘धर्मगणः’—‘यास्ते अमे घोरास्तनुवः’—‘यास्ते अमे घोरास्तनुवस्तामिरसुं
गच्छ’—तै. आ., १, १, ७, ३; ‘यास्ते अमे घोरास्तनुवः क्षुच तुष्णा
चास्तुक् आनाहुतिश्चाशनया च पिपासा च सेदिश्चामातिश्चैतास्ते अमे
घोरास्तनुवस्तामिरसुं गच्छ योडस्मान् द्वेष्टि यज्ञ वर्यं द्विष्मः’—तै. आर.,
४, २२, १.
- पृ. १०, ‘अभयः’—‘यत् हन्द’—‘यत् हन्द भयामहे ततो नो अभयं कृषि’—
तै. आ., १५, ४, ३; तै. आर., १०, १, ६; ऋ. सं., ८, ६१, १३;
अथ. सं., १९, १५, १; साम. सं., १, २७४; पै. आ., १५, ४, ३.
- पृ. १०, ‘स्वस्त्रयनम्’—‘स्वस्तिदा विश्वस्थितिः’—ऋ. सं., १०, १५२, २; अथ.
सं., १, २१, १३, ८, ५, २३; षष्ठि. आ., ५, ११ तै. आ., ३, ७,
११, ४; तै. आ., १०, १, १; महानारथणोपनिषद्, २०, ५.
- पृ. ४९, ‘स्वप्नभाणवकं’—‘यज्जाप्रत’—(‘शिवसङ्कल्पं’) ‘यज्जाप्रतो वूर्ँ उदैति
दैवम्’—वा. सं., ३४, १.

पृ. ७०, 'वास्तोध्यते प्रतिजानीहि'—'वास्तोध्यते प्रतिजानीहि अस्मान्'—
अथ. सं., ७, ५४, १; तै. सं., ३, ४, १०, १.

पृ. ७७, 'आपो हिष्ठा मयो भुवः'—('आपेहिष्ठीयम्') अथ. सं., १०, ९, १;
अथ. सं., १, ५, १; सा. सं., २, ११८, ७; वा. सं., ११, ६०; तै.
सं., ४, १, ५, १; ५, ६, १, ४; ७, ४, १५, ४; मै. सं., २, ७, ५;
काठ. सं., १६, ४; १९, ५; ३५, ३; वात. आ., ६, ५, १, २; तै.
आ., ३, ९, ७, ५; तै. आ., ४, ४२, ४; १०, १, ११.

पृ. ७७, 'अच्युताय भौमाय स्वाहा'—आश्व. गृ., २, १, ४; पारस्कर., ३, ४, ३.

पृ. ७७, 'इैव तिष्ठ निमित्ता' of, आप. मन्त्रज्ञा., ३, १५, ३—४ :—

'इैव तिष्ठ निमित्ता तिलिंगला स्यादिरावती ।
मध्ये ताल्पर्यस्य तिष्ठान्मा त्वा प्रार्थनाय वः ॥
आ त्वा कुमारस्तरण आ यत्सो जगता सुद् ।
आ त्वा परिसुतः कुम्भा आ दृष्टः कुलशीरयन् ॥

पृ. ७७, 'आ त्वा कुमारः' 'आ त्वा परिसुतु', *supra*.

पृ. ७७, 'ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश'—आप. गृ., ७, १७, ५; आप. मन्त्रज्ञा.,
२, १५, ५—ऋतेन स्थूणामधि रोह वंशगोव्रो विराजुभपे सेध शब्दून् ।

पृ. ७७, 'शुदिव्या अधि सम्भव'—आश्वला. गृ., २, १, २.

पृ. ७७, 'ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिः'—आश्व. गृ., २, १, ५; कात्या. श्रौ.,
२५, ५, २८.

पृ. ७८, 'आपो हिष्ठामयो भुवः' *vide references to पृ. ७७ supra*.

पृ. ७८, 'वास्तोध्यते प्रतिजानीहि अस्मान्' See references to पृ. ७०
supra.

पृ. १८५, 'इन्द्रं यच्छ' (?)

APPENDIX B

Authors or works cited

- अक्षिराः, ७.
- आदित्यपुराणम्, १३५.
- आपस्तम्बः, ७९, ९९, १२३, १६८, १७०.
- उशनाः, १०८, १४८.
- कात्यायनः, २०, २१, २४, ८४, ८५, ९०, ९३, ९४, १३९, १४४, १६३,
१६७, १६८.
- गौतमः, ७, १८, ९२, १३०, १३१, १३७, १४९, १६४, १७०.
- देवलः, १२१, १३३.
- देवीपुराणम्, ४७, १७६, १८४, १९१, १९६, १९९.
- नारदः, २, ३, ४, १५४.
- पराशरः, १३५.
- षट्कृत्यूष्णम्, ७६.
- ब्रह्मपुराणम्, ९, १२८, १५५, १६६, १७६, १७८.
- बृहस्पतिः, ७, ४०, ४१, ४३, ८१, ८५, ८९, १६६.
- बौधायनः, १३१.
- भविष्यपुराणम्, १७६, २०१.
- मनुः, २, ३, ५, ६, २१, २३, ३०, ३२, ३९, ४०, ४१, ७९, ८०, ८२, ८३,
८४, ८६, ८८, ९१, ९२, ९६, ९७, ९०१, ९०२, ९०३, ९०५, ९०६,
९११, ९१५, ९२२, ९२४, ९२५, ९२६, ९२९, ९३१, ९३२, ९३५,
९३७, ९३९, ९४२, ९४३, ९४७, ९५१, ९५४, ९५६, ९५७, ९६१,
९६३, ९६३, ९६७, ९७१, ९७३, ९७४.
- मत्स्यपुराणम्, २३, २५, ३४, ३९, ४२, ४३, ४५, ९६, ९९, १०४, ११५,
११८, १२३, १२६, १२९, १४१, १४६, १५३, १५८.
- महाभारतम्, २४, ३३, ८७, ९४, ९५, ९६, १००, १०३, ११०, १३०, १४५,
१४८, १६६, १७५.
- मार्कण्डेयपुराणम्, १५३.

यमः, ८५, १३०, १५३, १५४, १७२, १७३.

याज्ञवल्क्यः, १९, २१, २२, ३९, ८३, ९३, ९७, १०३, ११५, १२५, १२६,
१३२, १३४, १३९, १४८, १४५, १४७, १६१, १६२, १६६.

रामायणम्, ७, १३, ३४, १०१, १०५, १०६, ११६, १२९, १४०.

लक्ष्मीधरः, १.

वसिष्ठः, १२, १६३.

व्यासः, १७, १६४, १४१.

विष्णुः, २०, ३२, ८१, ९०, १३८, १४३, १४६, १४२, १६४, १६७.

शङ्खः, ८५.

शङ्खलिलिती, १६, २०, ६१, १२५, १५३, १५४, १५५, १६२, १६६, १७१.

स्कन्दपुराणम्, १८२.

APPENDIX C
IDENTIFICATION OF QUOTATIONS.

(In addition to those noted in the foot-notes)

पृ. ७, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, ६६.

पृ. ३३, महाभारतम्, शान्तिपर्व, अ. ८५, श्लो. २६ :

न तु हन्यान्नृपो जातु दूरं कस्याशिदापदि ।
दूतस्य हन्ता निरयमाविशेषत्सचिवैस्त्वह ॥

पृ. ४०, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, २८.

पृ. ४१, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, २९-३५.

पृ. ४३, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, ४५-४७.

पृ. ४२, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, ३६-३७, ३८.

पृ. ४५, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, ३९-४२.

पृ. ८७, महाभारतम्, शान्तिपर्व, अ. १३०, श्लो. ७० ('अघनं दुर्बलं') ;
अ. ८४, श्लो. २, ('यो राजकोशं') ; अ. ११५, श्लो. २०,
('कोशाक्षपटलम्')

पृ. ८९, वृहस्पतिः, व्यवहार, १, ४३-४४.

पृ. १७५, महाभारतम्, उद्योगपर्व, अ. ३३, श्लो. १००-१०३.

APPENDIX D

INDEX OF HALF-VERSES

* = Prose citations. * * = Citations from foot-notes.

अ. = अस्त्ररस्मृतिः; आ. पु. = आदित्यपुराणम्; आप. = आपस्तम्भधर्मसूत्रम्;
 उच्च. = उच्चनस्मृतिः; कात्या. = कात्यायनः; गौ. = गौतमधर्मसूत्रम्; देव. = देवलः;
 देवी. पु. = देवीपुराणम्; नार. = नारदस्मृतिः; परा. = पराशरस्मृतिः; बहु. गृ. =
 बहूबृचगृहापरिशिष्टम्; ग्राह. पु. = ग्राहपुराणम्; बृह. = बृहस्पतिस्मृतिः; बो. = बोधा
 यनधर्मसूत्रम्; भार. = महाभारतम्; भवि. पु. = भविष्यपुराणम्; मनु. = मनुस्मृतिः;
 मस्य. पु. = मस्यपुराणम्; मार्क. पु. = मार्कण्डेयपुराणम्; यम. = यमस्मृतिः;
 याज्ञ. = याज्ञवल्क्यस्मृतिः; लक्ष्मी. = लक्ष्मीधरः; वसि. = वसिष्ठधर्मशास्त्रम्; व्या. =
 व्यासस्मृतिः; विष्णु. = विष्णुस्मृतिः; शङ्क. = शङ्कस्मृतिः; श. लि. = शङ्कलिखित-
 स्मृतिः; रामा. = रामायणम्; स्क. पु. = स्कन्दपुराणम्.

References are to pages in the text

अ	*अक्षकरः श्रोत्रियः, आप., ध., १२
	*अक्षकराक्षोपकुर्वणांश्च, गौ., १७०
	अकालमृत्युभयदं, म. पु., ६२
	अकूटरायुष्यर्थान्ति, याज्ञ., १३२
	अक्षोपोऽपि सकोपाभः, म. पु., २७
	अक्षेष्णोनार्थिने यस्तु, कात्या., १६०
	अगम्यं परचकाणां, म. पु., ४०
	अभिविद्युद्भता ये च, आ. पु., १३६
	अभेरिन्द्रस्य सोमस्य, नार., ३
	अभ्यर्वणीश्च गन्धश्च, भवि. पु., २०६
	अग्रतः पृष्ठतो देवाः, देवी. पु., ५२
	अर्घं नाशयते किंग्रं, देवी. पु. १९७
	अङ्गदक्षिणभागे तु, म. पु., ११६

अ	अङ्गरेषु तथोन्मादं, म. पु., ७२
	अङ्गुलैः सर्ववासतूलां, म. पु., ६६
	अजलाश्च यथा नेत्रः, रामा., ८
	अजाश्च धार्या यज्ञेन, म. पु., ४४
	अजनं पङ्क्लोद्दानां, म. पु., ११९
	अतिबृहिरनाशृष्टिः, ग्र. पु., १८१
	अतिबृहिरनाशृष्टिः, देवी. पु. २००.
	अतिशङ्कितमित्येवं, म. पु., १२७
	अतीतानां च सर्वेषां, मनु., ११३
	अतीते कार्यशेषज्ञः, मनु., ११३
	अतो यतेत तत्पास्यै, याज्ञ., १६
	अतो यज्ञेन देवानां, देवी. पु., ५४
	अत्यासचाश्च राजानः, देवी. पु., २००
	अत्युच्छ्रूतं तथाऽऽस्तमानं, मनु., ११३

- अथ भग्वासनगतः, ब्र. पु., १२
 अथवाऽप्ययुतान्येव, म. भा., १५०
 अथवा सर्वसामान्यान्, भवि. पु., २०५
 अथर्वविधिना भन्नान्, भवि. पु., २०५
 अथर्ववेदविधिना, ब्र. पु., १६६
 अङ्ग सम्पत्तिकामश्च, म. भा., १०३
 अथ सामान्यतो गेहं, भवि. पु., २०२
 अथ सांवत्सरप्रोक्ते, म. पु., ७०
 अथाऽतस्थानगान् सर्वान्, ब्र. पु., १२
 *अथाऽतो वास्तुपरीक्षा, बहू., ७६
 अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि, म. पु., ५५;
                                   ६३; ६६; ७३;
 *अथैतर्वास्तु परीक्षित, बहू., ७७
 अथोऽन्यथा सिद्धिरजल्लनात्, म. पु., ११६
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत्, म. पु., १५२
 अदीर्घतूत्रः स्मृतिमान्, याज., ११
 अद्विष्टिप्रहानेवं, ब्र. पु., १०१
 अदेवमातुकं रम्यं, म. पु., ४०
 अदेशकाले यहानं, म. पु., १४७
 अज्ञोऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रं, मनु., १७५
 अधनं दुर्बलं प्राहुः, म. भा., ८७
 अधनेनार्थकामेन, म. भा., ८७
 अधर्मादपि षष्ठ्यागो, मनु., ८६
 अधिकारेषु सर्वेषु, म. पु., १००
 *अधिके प्रशस्तं समे वार्ता, बहू., ७७
 अधिके श्रियमाप्नोति, म. पु., ५७
 अधिकं दैर्घ्यमित्याहुः, म. पु., ६५
 अध्यर्द्धं करहानिः स्यात्, म. पु., ६४
 अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्, मनु., ३२
 अनन्तरमर्दि विशात्, मनु १०७
- अनन्तराः कियन्तर्ता वै, स्क. पु., १८२
 अनन्तान्येव तेजासि, यम., १७३
 अनपेक्षितमर्यादं, मनु., ८६
 अनभिज्ञाय चाक्षाणि, रामा., १०५
 अनगैव तथा युक्त्या, म. पु., १२७
 अनवस्थाप्रसङ्गस्यात्, बृह., ८२
 अनाच्छेद्याः करास्तेभ्यः, बृह., ४१
 अनाथस्य तृपो नाथः, कात्या., ८४
 अनादिक्षाऽप्यनन्तश्च, नार., ४
 अनादेयं नाऽददर्शत, मनु., १३
 अनादेयस्य चाऽददानात्, मनु., १४
 अनाहार्यैश्च शरश्च, म. पु., २१
 अनाहार्यो तृपे भक्ते, म. पु., २८
 अनाहार्योऽनुशंसश्च, म. पु., २६
 अनाहार्यः शुचिदक्षः, म. पु., २७
 अनाहार्यः स वैद्यः स्यात्, म. पु., २८
 अनित्यो विजयो यस्यात्, मनु., १२९
 अनिबद्धो कुमित्रिता, देवी. पु., १८४
 *अनिवैश्यावनिन्दौ च, ४
 अनिष्टं चाऽप्यनिषेषु, मनु., ६
 अनुकूलं ग्रियं त्वस्य, म. पु., ३४
 अनुगङ्गाति दानेन, नार., ३
 अनुजीविगणैभाव्यं, म. पु., ३६
 अनुरोक्ते इष्टेन, म. भा. ९५
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं, मनु., ९६
 अनुरक्तः शुचिदक्षः, मनु., ३३
 अनुरागापरागौ च, मनु., १०७
 अनुलेपनगन्धानां, म. पु., १६१
 *अनुनेन मातापितृवृत्तिः, वसि., १६९
 अनेनैव विघ्नानेन, ब्र. पु., १३

- अनेनैव तु मन्त्रेण, देवी पु., ११७
 *अन्यतु यथाहौ भाजयेत्, गौ., १३७
 अन्यत्र तत्र कर्तव्यं, म. पु., ४३
 अन्यथा न शुभं विद्यात्, म. पु., ७४
 अन्तःकोपा विविदिष्टाः, म. पु., १२८
 * *अन्तःकोपो बहिःकोपो, म. पु., १२८
 * *अन्तःकोपो महास्तत्र, म. पु., १२८
 अन्तःपुरचराः कार्याः, म. पु., २९
 अन्तःपुरजनाध्यक्ष, म. पु., ३५
 अन्तःपुरज्वारं च, मनु., १०६
 अन्तःपुरस्य द्वाराणि, रामा., १४
 अन्तरा प्रभवान्तं च, म. पु., ६५
 अन्तर्दोषं समुपचारं, यम., १५३
 अन्यन्तम् इवेदं स्यात्, रामा., ६
 अचापनेन्द्रियादीनि, मनु., ४१
 अक्षं च सविषं राजन्, म. पु., १६०
 अक्षं चित्रं विश्वद्वं च, भवि. पु., २०७
 अक्षं वै प्राक् परीक्षेत, म. पु., १५७
 अन्यानपि प्रकृतीत, मनु., ३०
 अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्, याज., १३
 अन्यायेन हि यो राष्ट्रात्, कात्या., १३
 अन्याश्च विविधाः शोभाः, देवी. पु., १०८
 अन्येष्वपि दु कालेषु, मनु., ११५
 अन्तैविवेषनं भूमौ, म. पु., १२१
 अन्धो जडः पीठसर्पी, मनु., ११
 अन्योन्यगुणवैश्यात्, मनु., १८
 अन्योन्यमतिमास्थाय, रामा., १०२
 अन्यो वा भावनायुक्तः, देवी. पु., १९६
 अपस्थ्यो विनाशाय, म. पु. ७०
 अपस्मारो भवेन्वन्, म. पु., ६८
 *अपामार्गः शाकस्तिल्वकः, बहू., ७६
 अपि यत् सुकरं कर्म, मनु., २३
 अपि वज्रसहस्रेण, यम., १७२
 अप्रशस्तं तथा वामे, म. पु., ११६
 अपुत्रस्य तृपः पुत्रः, कात्या., ८४
 अप्युत्तमान् प्रलपतः, म. भा., १४९
 अपृष्ठशाङ्कस्य न ब्रूयात्, म. पु., ३७
 अप्रियस्य च पश्यस्य, रामा., १०६
 अप्रियाण्यपि वाक्यानि, म. पु., ३८
 अप्रिये चैव कर्तव्ये, म. पु., १५३
 अमयं सर्वभूतेभ्यः, ब्र. पु., १२
 अमावास्यमायं वा, भवि. पु., २०९
 अभिद्रवनिति कामार्तीः, आ. पु. १३६
 अभियाति परावाजा, नार., ३
 अभियोज्यो भवेतेन, म. पु., १२३
 अभिषिक्षस्तो राजा, ब्र. पु., १२
 अभिषेकाय रामस्य, रामा., १४
 अभिषेकाङ्ग वस्त्रेन, ब्र. पु., १३
 अभिष्मितानामर्थानां, मनु., १२८
 अभेदमच्छेदमनादिमक्षयं, यम., १७२
 अमात्यराष्ट्रदुर्गर्धं, मनु., १०७
 अमात्या अथ दुर्गणि, ल., १
 अमात्ये दण्ड आयत्तो, मनु., ३३
 अमायैव वर्तेत, मनु., १५१
 अमावास्यायां पर्वान्ते, ब्र. पु., १७९
 अमात्य मन्त्रिणश्चैव, म. पु., १२८
 अमात्यैरात्मसहशौः, म. भा., १००
 अमृतेन ततो विप्रैः, ब्र. पु., ११
 अमेघावस्कौरिंद्रे, म. पु., ६८
 अन्विकां शत्रुजयित्रीं, देवी. पु., १८६

- अम्भसा त्विभिषेकश्च, म. पु., १११
 अयनं विषुववैष्व, भावि. पु., २०२
 अयाचिताश्युपवासी, देवी. पु., ११३
 अरथे निःशालाके था, मनु., १०२
 अरक्षितारम् (तारं), मनु., ८६
 अरक्षितारं राजानं, मनु., ८६
 अराजके हि लोकेऽस्मिन्, मनु., २
 अरिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां, म. पु., ११६
 अरुणे सरदं विद्यात्, म. पु., ७४
 अरेनन्तरं मित्रं, मनु., १०७
 अर्थार्थफलेन्ह, मनु., १४०
 अर्थयुक्त्याऽभिजायन्ते, म. भा., ९७
 अर्थसम्पादनार्थश्च, मनु., ११२
 अर्थस्य दूषणं राजा, म. पु., १४७
 अर्थद्वर्मश्च कामश्च, म. भा., ८७
 अर्थान्थौ हि यत्रोभौ, रामा., १०२
 अर्थाना दूषणं चैकं, म. पु., १४७
 अर्थानामीवरो यस्तित्, म. भा., १५०
 अर्थेभ्यो हि प्रवृद्धेभ्यः, म. भा., ८७
 अर्थैर्थाः निवद्यन्ते, म. भा., ८७
 अर्थेन्तु दूषणं ग्रोत्तं, म. पु., १४७
 अर्थचन्द्रप्रकारं च, म. पु., ४३
 अर्थचन्द्रं प्रशंसन्ति, म. पु., ४३
 अर्यमा सविता चैव, म. पु., ५६
 अलम्पः पादपेऽन्यस्मिन्, देवीपु., १८५
 अलङ्कृतस्तथा पश्येत्, मनु., १६१
 * *अलङ्घमित्येष्ठेन, १४८
 अलाभे चम्पकं चालं, देवीपु., १८४
 * *अल्पोदकतुणो यस्तु, ३३
 अवलभितमुत्तानं, देवीपु., १८६
 अविह्ववस्तु तेजस्वी, रामा., १४०
 अविद्वांश्च विद्वांश्वैव, मनु., १७४
 अविनीतमुमारं हि, म. पु., १००
 अवीचिवासिनो ये तु, कात्या., २१
 अवृत्तेर्भयमन्त्यानां, म. भा., १५०
 अवेषं कारयेत्पङ्क, देवीपु., ५३
 अवेश्या मन्त्रबाह्यास्ते, रामा., १०५
 *अशक्तो देशाध्यकाय, विष्णु., ८१
 अशीत्यंश्च पूरुत्वे स्थानं, म. पु., ६७
 अष्टुचिर्वन्नावस्थ, नार., ४
 अशमनां च प्रभूतानां, म. पु., ४५
 अश्वत्थमालतीबूर्वा, भवि. पु., २०९
 अश्वमेधफलं कृत्स्नं, देव., १३३
 अश्वमेधमवाप्नोति, देवीपु., ११४
 अश्वमेधसनं पुण्यं, भवि. पु., ३११
 *अश्वमेधेन यक्ष्य इति, श. लि., १२५
 अश्ववालम्बवा श्वैः, श. पु., ११
 अश्ववाय्क्षो महीमर्तुः, म. पु., २९
 अश्विनी रोहिणीमूल, म. पु., ५६
 अष्टकर्मा दिवं याति, उश., १०६; १४८
 अष्टमिर्भाज्येच्छेषं, म. पु., ७५
 अष्टम्यां नव येहानि, देवीपु., ११३
 अष्टमशापवत्सस्तु, म. पु., ५३
 अष्टहस्तं शुश्रोभार्यं, देवीपु., ५३
 अष्टाङ्गलं स्यजेन्मूलं, देवीपु., १८५
 अष्टाविंशत्करणां तत्, म. पु., ६४
 अष्टाशेनाधिकं दैर्घ्यं, म. पु., ६४
 अष्टास्त्रि च स्वयं शक्तो, देवीपु., १८६
 अष्टोत्तरं हस्तशतं, म. पु., ६३
 अष्टौ कन्याश्च महाल्याः, रामा., १६

आष्टौ चान्याः समाख्याताः, मनु., १०७
 आष्टौ पूर्वनिमित्तानि, म. भा., १७५
 आष्टौ मासान् यथादित्यः, मनु., २
 असंहतं समं कार्यं, देवीपु., ५१
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु, मनु., ६
 असाध्यो विजानन्ति, म. पु., १२७
 असुरः शोषणपौ च, म. पु., ५६
 अस्तम्भते च कर्तव्या, म. पु., ४४
 अल्लाचार्यो निरुद्ग्रहः, म. पु., २९
 अस्त्वस्थः सर्वयैवत्तर, मनु., १६३
 अल्लेण नेत्रमन्त्रेण, भवि. पु., २०५
 अस्तित्वस्य च कुर्वन्ति, आ. पु., १३६
 अहन्यहन्यवेक्षेत, मनु., १४७
 अहतानि च वासाधि, रामा., १४; १९
 अहितं हि हिताकारं, रामा., १०५
 अहो तितिक्षामाहास्मयं, म. पु., १५३
 अहं किञ्चरवाणीति, म. पु., ३५
 अक्षयोऽयं निधी राजा, यश., १६७
 अक्षरान् वै लिखेदस्तु, म. पु., १७
 अक्षुदाः शुचयो दक्षाः, म. भा., २४
 अक्षुदान् क्षमिणः प्राक्षान्, म. भा., १०४

भा

*अक्षर [लक्षण] शुल्कतर, विष्णु., ३२
 आकारमिज्जितं चेष्टा, मनु., ३३
 आक्षन्दासार इति च, म. भा., ११०
 आगताधातितं दृष्ट्वा, देवीपु., १११
 आग्रेये च तथा भागे, भ. पु., ४३
 आग्रेये यत्र वृद्धिस्त्वात्, म. पु., ७३
 आवध्य ताम्बूलसुखे, भ. पु., १३
 आवार्यक्षापि कर्तव्यो, म. पु., ९९

आचारान् पालयेदेतान्, ब्र. पु., १८१
 आचार्यं पूजयित्वा तु, देवीपु., ५०
 आचार्यः सूत्रधारस्य, देवीपु., ४९
 आचार्यान्वान्वधाण्डोकान्, भवि. पु., २०७
 आचार्या ब्रह्मणा गावः, रामा., १७
 आच्छाय वा शुभावत्स, भवि. पु., २०५
 आत्मदारार्थोकानां, बृह., ४०
 आत्मसम्भावितस्त्वैव, म. पु., ३६
 आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यो, मनु., १४३
 आत्मानं च स्वरूपेण, भवि. पु., २१०
 आत्मीयां दर्शयेदाशां, म. पु., १२७
 आत्मीये संस्थिता धर्मे, कात्या., २१
 *आ त्वा शुभारस्तरुण आ, बृह., ७७
 *आ त्वा परिधितः, बृह., ७७
 आद्याचाऽय षड्भागं, मनु., ८८
 आदानमप्रियकरं, मनु., १३८
 आदाने च विसर्गे च, उश., १०६; १४६
 आदावेष मनुष्येण, म. भा., १५०
 आदित्यैमवज्यं च, म. पु., ५६
 आदित्याभिमुखं रौति, म. पु., ७१
 आदित्या वसवो रुद्रः, देवीपु., १११
 आदिदेशाऽप्तो राज्ञः, रामा., १४
 आदिष्ठो श्यासि मे ज्येष्ठ, रामा., १७
 आदौ कृत्वा महाशान्तिं, ब्र. पु., १०
 आदौ स्वये ततः पश्चात्, म. पु., १००
 आधयो व्याघ्रस्त्वस्य, भवि. पु., २१२
 आध्यातं मध्यदेशे तु, म. पु., ६६
 आनेतव्यं च महता, ब्र. पु., १७९
 आन्वीक्षिकीं चात्माविद्यां, मनु., १५७
 आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां, म. भा., १४९

आपस्तु न स्यजेत्पूर्व, म. पु., ३६
 आपदर्थ धनं रक्षेत, मनु., १४२
 आपद्वैवाऽथ सावित्री, म. पु., ५८
 आपद्वैवाऽपवत्सव, म. पु., ५९
 आपानर्थसमाहर्तृत्, मनु., ३०
 अद्भुद्मकुटः लग्नवी, ब. पु., १३
 आभिषेचनिकं द्रव्यं, रामा., १५
 *आयतचतुरसं वा, शब्द., ७७
 आयतं चतुरसं वा, म. पु., ४३
 आयत्यां शुणदोषज्ञः, मनु., ११३
 आयत्यां प्रतिकारज्ञान्, म. भा., १०४
 आयत्ति सर्वकार्याणां, मनु., ११३
 *आयद्वाराणि लोचिष्ठन्यात्, विष्णु., १४६
 आयद्वारेषु सर्वेषु, म. पु., २६
 आयव्ययज्ञो लोकज्ञो, म. पु., २६
 आयव्ययौ च नियता, मनु., १४८
 आयाधिके भवेच्छान्तिः, म. पु., ७५
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं भवि. पु., २१३
 आयुष्यमभयं चैव, ब. पु., १०
 आरभेत ततः कार्यं, मनु., ११४
 आरभेतैव कर्माणि, मनु., ११४
 आर्यता पुरुषज्ञानं, मनु., १०८
 आराधनाषु सर्वासु, म. पु., ३७
 आरामज्ञे बलं भिन्न्यात्, देवीपु., १८५
 आश्वालङ्घतं नागं, ब. पु., १३
 आहङ्कः शैलसङ्कारां, रामा., ११७
 आरोप्याप्रतिमा तत्र, ब. पु., १६०
 आरोहणं तथाश्वानां, म. पु., ११२
 आलिङ्गनं कुमारीणां, म. पु., ११९
 *आवस्ये श्रोत्रिया, आप., १७०

आवाहने जले वाऽथ, देवीपु., ५४
 आवृत्तानां शुकुलात्, मनु., १६७
 आशावर्द्धनकं कृत्वा, म. पु., ३७
 आदिवनस्य सिते पक्षे, देवीपु., १९२
 आदिवने चाऽथ शुक्रार्था, देवीपु., १८८
 आदिवने मासि मेघान्ते, देवीपु., १९९
 आसलो हि दृहत्यामिः, यम., १७३
 आषाढे द्वादशी चोका, भवि. पु., २११
 आषाढे भृत्यरत्नानि, म. पु., ५५
 आषोडशादिति परं, म. पु., ६४
 आसनाशोकमधुक, म. पु., ७४
 आसनं चैव यानं च, मनु., १११
 आहरेत भृशं राजा, म. पु., ४५
 आहवेऽभिमुखं शरं, देव., १३१
 आहवेषु मिथोऽन्योन्यं, मनु., १३१
 आहरं कुरुते राजा, ब्र. पु., ११
 आहृत्य स्थापयेत्तत्र, बृह., ४१
 आक्षिप्य वचनं तस्य, म. पु., १४
 आज्ञा तेजः पार्थिवानां, नार., ५
 आज्ञाप्यन्तो पताकाव्य, रामा., १५
 आज्ञाप्यन्ते वाऽन्यस्मिन्, म. पु., ३५
 आज्ञायां तस्य तिषेणु, नार., ४

॥

इजितशालुपायज्ञान्, म. भा., १०४
 इजिताकारचेष्टां, मनुः, ३३
 इति रक्षस्य कर्तव्या, म. पु., ३६
 इन्द्रस्याऽक्षेष्य वातस्य, मनु., ३
 “इन्द्रं यच्छे”ति मन्त्रेण, देवीपु., १८५
 इद्युनीं कथयेष्यामि, म. पु., ११८
 इन्द्रानिलयमार्कणां, मनु., २

इन्द्राय बहये देव, भवि. पु., २०६
 इन्द्रायुधसवर्णोऽमिः, म. पु., १५९
 इन्द्रियाणामनैवर्यात्, म. भा., १५०
 इन्द्रियाणां जये योगं, मनु., १४३
 इन्द्रियैर्नाऽपकृष्टेत्, म. पु., १९
 इष्टलादिषु भागोऽन्यः, म. भा., १४९

ई

ईशानकोणादिषु तान्, म. पु., ५८
 ईशानादिचतुष्कोणे, म. पु., ५८
 ईशाने देवतागरं, ग. पु., ७३
 ईशाने सत्यहानि: स्यात्, म. पु., ७३
 ईशाने सत्यपातः स्यात्, म. पु., ७१

उ

उक्तैः संरक्षितो राजा, म. पु., १६१
 उग्रा दृष्टिहरेश्वरं, देवीपु., ५४
 *उग्राजुपेषु, विष्णु., ३२
 उक्तैः प्रपतनं चैव, म. पु., ११९
 उक्तैः स्थानं घोररूपं, मनु., ८०
 उच्छ्राय द्विगुणं भूमिं, म. पु., ६८
 उच्छ्रितं रक्षयेत्प्राहः, देवीपु., १८८
 उच्छिन्दजात्मनो मूलं, मनु., ९३
 उच्छ्रियन्तां पताकाशं, स्क. पु., १६२
 उत्तमाधममध्यानि, म. पु., ३०
 उत्तमाधममध्येषु, म. पु., ३०
 उत्तमानां तु मर्त्यानां, म. भा., १५०
 उत्तराध्वमध्यस्थाः, देवीपु., ४९
 उत्तराभिसुखा श्रेणी, म. पु., ४४
 उत्तरेण तु मङ्गाठं, म. पु., ६७
 उत्तरे शुभदा क्षेमा, देवीपु., ५१
 उत्पङ्कः हैर्वर्गुणैर्ज्येष्ठः, राजा., १७

उत्थाग पथिमे यामे, मनु., १०१
 उदकपूर्वे तु शाले द्वे, म. पु., ६२
 उदगाविष्कवं वास्तोः, म. पु., ६९
 उदगाधिष्ठवा गाधा, देवीपु., ४८
 उद्भूमुखो भवेत्सिहः, म. पु., ७५
 उद्भूमुखः प्राद्भूमुखो वा, देवीपु., १८५
 उदासीनप्रचारं च, मनु., १०७
 उदुम्बं गजकर्णं च, देवीपु., १८४
 उदुम्बरस्तथा याम्ये, म. पु., ६८
 उदुम्ब्रोत्तमाङ्गं च, म. पु., ६६
 उद्देशं किञ्चिद्द्रापि, भवि. पु., २०४
 उपगृह्णास्पदं चैव, मनु., १२२
 * उपजप्यानुपजपेत्, विष्णु., १२५
 उपरध्याऽनुपजपेत्, मनु., १२५
 उपरध्यारिमासीत, मनु., १२५
 उपवेशो गवेशाजा, श्र. पु., १३
 उपस्थापयत प्रातः, रामा., १४
 उपस्थापयितम्बाश, रामा., १५
 उपसेवेत तजियं, मनु., ११३
 उपहारांशं विविधान्, स्क. पु., १०३
 उपासनं च एहाति, म. पु., ३८
 उपायवाक्यकुशलः, म. पु., २७
 उपायाः साम दानं च, याज., १२६
 उपेतारं उपेचश, मनु., १४३
 उपेक्षा च तथा माया, म. पु., १२७
 उमयोरन्तरे कार्यं, देवीपु., ५२
 उमयोः पार्वत्योर्विग्राः, देवीपु., १९९
 उमाभ्यां कोचिदिच्छलित, मनु., १४०
 उमे यानासने चैव, मनु., १११
 उमेष च भया हष्टः, रामा., ११६

अ

कनाधिका न कर्तव्या, देवीपु., ५२
 कर्थशुक्लं तथा दारु, म. पु., ७४
 कर्थ वै धूमनिष्काशं, भवि. पु., २०३
 कर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ, म. पु., ६०
 क्लरेष्वपि वर्षन्तं, म. भा., १४६

ऋ

ऋतिवक् पुरोहिताचार्यैः, आश., १५५

ए

एकमेव दहस्यमिः, मरु., ६
 एकवणोऽथ दुर्गनिधि, म. पु., १११
 एकस्या अदि वा राशौ, म. पु., १२०
 एकस्मिस्त्र वीथये, म. पु., ४९
 एकं च कोटिहोमं च, ब्र. पु., १६६
 एकं वा वित्तभावेन, देवीपु., ११३
 एकः शतं योधयति, मरु., ४१
 एकाकिनश्चात्ययिके, मरु., ११२
 एकादशकरा वरस्त्, देवीपु., १८४
 एकादश्यां समालेन, ब्र. पु., १७८
 एकान्तदेवताः पूज्याः, ब्र. पु., १८१
 एकार्थं विसृशत्येको, रामा., १०१
 एकाशीतिपदं कृत्वा, म. पु., ५७
 एकाइमपि यो देवी, भवि. पु., २०३
 एकः कार्याणि कुरुते, रामा., १०१
 एकेन ज्वल उद्दिष्टः, म. पु., ४५
 एकैकशः स्वर्यं राजा, स्क. पु., १६३
 एकैव शिशिपा घन्या, म. पु., ४४
 एकोऽपि शाश्वतित्राज्ञो, म. भा., १५०
 एतत् कष्टतरं विद्यात्, मरु., १४४
 एतकृत्यतमं राजा, म. भा., १७६

एतते देवराजेन्द्र, देवीपु., ११२
 एतत्रयं समाधित्य, मरु., १४३
 एतत्सुक्षमं लोकेऽस्मिन्, म. भा., ९७
 एतद्वाजः कृत्यतम, म. भा., १७५
 एतद्वत् समाधिष्ठेत्, मरु., १६३
 एतान् दोषान् चरः प्राज्ञः, म. भा., १७५
 एतान् हि द्वारा प्रवदन्ति, रामा., ३४
 एतानि युक्त्या सेवत, म. भा., १४५
 एताः प्रकृतयो मूलं, मरु., १०७
 एते चाऽन्ये च बहवः, रामा., १७
 *एतेनामोपजीविनो, गौ., १२
 एते नान्यसमायुक्ताः म. पु., ७४
 एते पञ्चमहात्मस्माः, म. पु., ६७
 एते राजवल्ली राजा, कात्या., ८४
 एते वंशाः समाख्याताः, म. पु., ५९
 एतेषां यस्तु सम्पातः, म. पु., ५९
 एतेषां विजयं कृत्वा, म. पु., १४७
 एतैरेव गुणैर्युक्ताः, कात्या., २४
 एतैरेव गुणैर्युक्तः, म. पु., २६
 एमिवेलेखितं कुर्यात्, म. पु., ७१
 एवमादीन्यधन्यानि, म. पु., १२०
 एवमादीनि चिह्नानि, म. पु., १५६; १६१
 एवमाशास्य तस्यै, रामा., १५
 एवं कार्यान्तु लोण, भवि. पु., ३०४
 एवं कुर्यातुरे हई, देवीपु., ५३
 एवं तस्मिन् दिने वर्त्स, देवीपु., १९१
 एवं दिशास्तु चिदासु, देवीपु., ५०
 एवं देवालयोपेतं, देवीपु., ५१
 एवं विवेशने कृत्वा, भवि. पु., ३०७
 एवं पूर्वं हरिः कैरुं, देवीपु., १८९

एवं प्रयत्ने कुर्वाति, भगु., १५८
 एवं प्रवर्तते यस्तु, कात्या., १४
 एवं प्रवेशमालोच्य, भ. पु., ७०
 एवं मन्त्रोऽपि विजेयः, रामा., १०२
 एवं यथाप्यनिष्टेषु, भगु., १७४
 एवं यो वाहयेद्वारा, भवि. पु., १११
 एवं यः कारयेद्वाजा, देवीपु., ११०
 एवं वास्तुनिवेशस्यात्, भ. पु., ७३
 एवं विजयमानस्य, भगु., १२६
 एवं वित्तविहीनोऽपि, भवि. पु., २०७
 एवं विधानतः कृत्वा, देवीपु., १९९
 एवंविधास्तथा कार्या, भ. पु., १८
 एवंविधान सहायांस्तु, भ. पु., २३
 एवंविधं यथालाभं, भ. पु., ४०
 एवंविधं समग्रं तु, भ. पु., ५५
 एवंविधः सदैवाऽय, भवि. पु., २०९
 एवं वृत्तस्य नृपतेः, भगु., २१
 * *एवं सप्ताधिकारेषु, २९
 एवं सम्पूजयित्वा हु, देवीपु., ४९
 एवं सर्वमिदं राजा, भगु., १५७
 एवं सर्वं विधायेदं, भगु., ८०
 एवं सान्त्वेन कर्तव्या, भ. पु., १२७
 एवं संसादयोद्विग्र, भवि. पु., २०३
 एवं ह्ये पुरे दुर्गे, देवीपु., ५४
 एवं हि भेदयेद्विज्ञान, भ. पु., १२७
 एष धर्मः समाख्यातः, बृह., १०
 एष धर्मः स्मृतो राजां, नार., १५४
 एषामकथनं धर्मं, भ. पु., १२०

पे

ऐकमत्यसुपागत्य, रामा., १०२

औ

औदार्येण न तदेयं, भ. पु., ३६
 क
 कटिदेशस्ततो वैश्यः, भ. पु., ११
 कण्ठकीशीरवृक्षस्थ, भ. पु., ६९
 कण्ठकोद्धरणे जित्ये, बृह., ८३
 कण्ठशास्त्र्येषु जानीयात्, भ. पु., ७२
 कण्ठे बद्धा दशभ्रीवं, रामा., ११६
 कण्ठशृणति च मूर्धानं, भ. पु., ११९
 कथं तेनैव वक्त्रेण, बृह., ८३
 कथान्तरेषु स्मरति, भ. पु., ३८
 कथासु दोषं क्षिपति, भ. पु., ३७
 कदलीच्छिक्षुदण्डेषु, देवीपु., १०६
 कन्यानां सम्प्रदानं च, भगु., १०६
 कन्यामध्योत्तमा यष्टीः, देवीपु., १८४
 कन्यासंस्थे रक्षी शक्त, देवीपु., ११३
 कपिले मूषिका विद्यात्, भ. पु., ७४
 कपिसंस्था महामाया, देवीपु., १९७
 करसंस्थाविनाशे तु, भ. पु., ७२
 कर्तव्यानि महाभाग, भ. पु., ४६
 कर्तव्यं तेन तचित्यं, कात्या., २१
 * *कर्तव्यं तेन तचित्यं, १६८
 कर्तव्यं देवराजेन्द्र, देवीपु., ११३
 कर्तव्यं पार्थिवेन्द्र, भ. भा., १७५
 कर्तव्यं आङ्गाणायैस्तु, देवीपु., १९२
 कर्तव्यं शक्तचिह्नार्थे, देवीपु., १८५
 करिगा सर्वकार्येषु, देवीपु., १९७
 करिष्यामीत्युपेक्षेत, रामा., १०२
 कर्तुमिच्छति यस्येह, आ. पु., १३६
 कर्मणा मनसा वाचा, भ. भा., १५०

- कर्माण्यपरिसेयानि, म. पु., ३०
 कर्माण्यारभमाणं हि, मनु., ११४
 करैरपीडितं वापि, म. पु., ४०
 कर्मोपकरणाः शत्राः, मनु., ८९
 कर्षन्ती प्रवरां भूमि, देवीपु., १८७
 कलकस्नानं तिलैहोमः, म. पु., १२०
 कल्पयेत्सर्वहोमेषु, भवि. पु., २०५
 कलायसुद्रुमाशाणा, म. पु., ४६
 कल्पाषवेणुना तत्र, म. पु., ४७
 कवचेन तथा चहि, भवि. पु., २०५
 कश्मलाचैः परिक्षिष्ठा, देवीपु., ४८
 कशेक्षत्कलमूलानि, म. पु., ४७
 कषायकटुका तद्वत्, म. पु., ५७
 कस्मिन् स्थाने भुरब्रेष्ट, देवीपु., ४७
 कश्यां द्वितीयामासत्य, रामा., १५
 क्रपयिक्षयभृत्वानं, मनु., ८८
 क्षाक्तालीयवैवात्, मनु., १४०
 काण्डे शंसाति राजेष्वरं, ल., १
 कामजैषु प्रसक्तो हि, मनु., १४३
 कामं तदुपसेवेत, म. भा., १४५
 कामः क्षोधो मदो मानो, म. पु., १४७
 कारणान्तिनिमित्तं वा, नार., ३
 कारयेत्पृष्ठते येन, देवीपु., १९४
 कारयेद्ग्रन्थं प्राज्ञो, म. पु., ७०
 कारयेद्रथदोलादि, देवीपु., १९३
 कार्पासास्थिन मुजङ्गस्य, म. पु., ४७
 कार्यज्ञाऽवेष्य शक्तिव, मनु., ६
 कार्यमुत्तरश्याम्याभ्यां, म. पु., ६३
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्ञति, मनु., १११
 कार्यं च ब्रह्मणे यात्रा, ब्र. पु., १७८
 कार्यावस्थां च विज्ञाय, म. पु., ३५
 कार्यातिपातस्सर्वेषु, म. पु., ३५
 कार्यास्तथाविधास्तत्र, म. पु., २७
 कार्तिक्यां माघचैत्रे तु, भवि. पु., ३११
 कार्तिकेयाद्वेते राज्ञां, भवि. पु., १७६
 कालादिवलिगन्धादि, भवि. पु., १०५
 काली करालवदना, रामा., ११८
 काशमीरायान्तु पार्वत्यां, ब्र. पु., ९
 काषायवस्त्रवारित्वं, म. पु., १२०
 किञ्चित्पक्षे तथा यायात्, म. पु., १२३
 किञ्चिद्वाहणसंयुक्तं, म. पु., ४०
 किं पुर्नित्यहोमे तु, भवि. पु., २०७
 किवासु त्वरितो राजन्, म. पु., १५९
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते, म. भा., ८७
 कीदृशं तु पुरं कार्यं, देवी. पु., ४७
 कीलकुञ्जोपवातादि, म. पु., ५९
 कीर्तनित विविधभौगौः, देवी. पु., १९२
 कीडानिमित्तं नृपतिः, म. पु., १५९
 * क्षीडापिशाचकव्याद, १३०
 * क्लीबोन्मातात् राजा, वसि., १६९
 कुकुकुटान् वानराश्वैव, म. पु., ४४
 कुकुमागुरुकपूर, देवी. पु., ११४
 कुकुमागुरुकपूर, भवि. पु., २०६
 कुञ्जं च घटसंसिक्तां, देवीपु., १८४
 कुण्डे वा मण्डले वाऽपि, भवि. पु., २०७
 कुद्वालरज्जुवेत्राणां, म. पु., ४५
 कुबेरश्च धनैष्वर्यं, मनु., १५७
 कुमारादिशिवादीश, देवीपु., ४९
 कुम्भकणोदयव्यवेष्य, रामा., ११८
 कुम्भश्चीपर्णवल्लीभिः, म. पु., ६६

कुम्भापहारे सर्वस्य, म. पु., ७३
 कुम्भेष्वाशीविषाः कार्याः, म. पु., ४६
 कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं, मनु., ६
 कुरुक्षेत्राक्ष मत्स्याक्ष, मनु., १३०
 कुर्यात्पात्रं घृतं चैव, भवि. पु., २०४
 (कुर्याद्यथाऽस्य न) विदुः, याज्ञ., १०३
 कुर्याद्व्यास्तु मन्त्रेण, देवीपु., १९६
 कुर्यान्महाप्रथलेन, भवि. पु., २०५
 कुलक्षयकरं नृणां, म. पु., ६२
 कुलं दद्विति राजाभिः, मनु., ६
 कुलीनः शीलसम्पदो, म. पु., २५
 कुशलादिपरिप्रदनं, म. पु., ३७
 कुशलिलवानो विग्राणो, म. पु., ४५
 कूटागारं च वोषध्यं, ब्र. पु., १००
 कृतरक्षः समुत्थाय, याज्ञ., १५७
 कृतस्त्वं वाष्टविधं कर्म, मनु., १०७
 कृतशः कर्मणां धूरः, म. पु., २५
 कृतोकृतज्ञो भूत्यानां, म. पु., २६
 कृताऽप्य सर्वदैवैश्य, देवीपु., १११
 कृता उग्नुभिनादाक्ष, देवीपु., १११
 कृताधिवासं विहृगौः, म. पु., ७४
 कृत्वाग्रतो द्विजवरान्, म. पु., ५५
 कृत्वा च विजयं लेखो, म. पु., १४७
 कृत्वाऽप्नोति यज्ञोराज्य, देवी. पु., ११५
 कृत्वा भूत्यजर्यं राजा, म. पु., १४७
 कृत्वा विधानं भूले द्व., मनु., १२२
 कृत्वाविभवरूपेण, भवि.पु., २०२
 कृत्वावैर्यं ततो हृत्वा, ब्र. पु., १२
 कृत्रिमं च महामाग, म. पु., १६

कृते विनश्यते कर्ता, देवी. पु., ५०
 कृतोपवासं रामं तु, रामा., १७
 कृमिजालसमुत्थाने, देवी. पु., १८९
 कृष्णं यमेन दत्तं च, देवी. पु., १८६
 कृष्णपक्षे त्वमावास्या, देवी. पु. १९९
 कृषिशृष्टिसमायोगात्, म. पु., १४१
 केचित् पुरुषकारेण, मनु., १४०
 केतुपातो तृप्तं हन्यात् देवी. पु., १८९
 केतुं समस्तघोरणां, देवी. पु., १८९
 कोकिलाभा च मध्यस्य, म. पु., १६०
 कोशाक्षपटलं यस्य, म. भा., ८७
 कोष्ठकाः सक्षियः कार्याः, देवी. पु., ५१
 कुद्यमाणस्त्रिया दष्टो, रामा., ११७
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्, मनु., १४४
 * क्रोषो ग्रामेभ्यः, आप. ध., ७९
 क्रौशो गदमथाऽभ्येति, म. पु., १५९
 क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो, म. पु., २८
 क्लेशक्षमान् महोत्साहान्, म. पु., २३

या

खद्येन धातयित्वा तु, देवी. पु., १५४
 खरोष्ट्रवहुलो राजा, म. पु., १२३
 खरोष्ट्रवहुलो सेनां, म. पु., १२३
 खिलाद्वर्षाद्वस्त्रन्ताच्च, वृह., ८९

ग

गजायमुनयोदैवैव, रामा., १६
 गच्छान्ति शुदिता हृष्टाः, देवी. पु., ११९
 गच्छेत् सम्यगविज्ञाय, कात्या., ३१; १५५
 गजदन्तमयी हित्यां, रामा., ११७
 गजदन्तोदृष्टमृदा, ब्र. पु., ११
 गजानां ग्राङ्मसुसी शाला, म. पु., ४३

- गजारोही नरेन्द्रस्य, म. पु., २६
 गजावभगनं च तथा, म. पु., ७४
 गजेन्द्रयोक्षश्रवणं म. पु., १२०
 गजो ध्वाङ्कुशं पूर्वार्थाः, म. पु., ७५
 गणं चैवाऽपतिरथं, ब्र. पु., १०
 गतलभ्यागते चैव, मतु., ११३
 गत्वा कक्षान्तरं त्वम्यत्, मतु., १६२
 गत्वाऽन्विष्य शुभं वृक्षं, देवी. पु., १८४
 गतिस्खलति हंसस्य, म. पु., १५९
 गते पुरोहिते रामः, रामा., १७
 गतेषु तेषु च धनैः, ब्र. पु., १३
 गन्तव्यं वारसुख्याभिः, ब्र. पु., १०
 गन्धपुष्पार्चितां कृत्वा, देवी. पु., १७०
 गन्धवैभ्यस्तथा पूजा, ब्र. पु., १७९
 गन्धवौ द्वाजराजथ, म. पु., ५८
 गन्धैः पुष्ट्यैष धूपैष, स्क. पु., १८३
 गन्धोषविरसानां च, मतु., ८८
 गरुमति महामाला, देवी. पु., ११७
 गर्भमनेन मानन्तु, म. पु., ६६
 गधोत्सर्गो वसोर्धारा, ल., १
 गां ए स्थानं तथैवात्र, म. पु., ४४
 गायन्तु गायनाऽचैव, स्क. पु., १८३
 गां सवतसा समादाय, देवी. पु., ४९
 गिरिपुष्टं समारह्य, मतु., १०२
 गीतनृये च युक्तीत, यात्रा., १६२
 गुडस्य सर्वतैलानां, म. पु., ४५
 गुह्यविशकलैहोमः, भवि. पु., २०९
 गुणदोषावनिश्चित्य, रामा., १०१
 गुणवानिति यः प्रोक्तः, बृह., ८२
 गुणाधानमशक्यं तु म. पु., ११
- गुरुपूजां च सततं; भ. भा., १४९
 गुरुवयेन भूपालः, अद्वि., ७
 गुल्मांश्च स्थापयेदासान्, मतु., १२४
 गुहासु च विचित्रासु, भवि. पु., २०२
 गुहेत्कूर्म इवाऽज्ञानि, मतु., १५२
 गृहकर्तुर्यहस्यापि, म. पु., ७२
 गृहमर्तुर्विनाशस्यात्, म. पु., ६८
 गृहम्यासस्य पञ्चाशत्, म. पु., ६६
 गृहसम्मार्जनं चैव, म. पु., १२०
 गृहस्त्रोपस्त्रं सर्वं, म. पु., ७३
 गृहं पुरोषसः कार्यं, म. पु., ४४
 गृहाणि चोपलितानि, स्क. पु., १८३
 गृहारम्ये तु कष्टातिः, म. पु., ६०
 गृहः पञ्जिगताः कार्याः, देवी. पु., ५१
 गृहे गृहस्यैः सम्पूर्णा, ब्र. पु., १८९
 गृहे विरपसव्यन्तु, म. पु., ४७
 गृहैरपि विचित्राणि, देवी. पु., १८७
 गृहोक्त्वोमविविना बलि, म. पु., ७६
 गोकुलान्मृह्या जह्ने, ब्र. पु., १२
 गोगजाश्वादिशालसु, म. पु., ४४
 गोचर्मपटहानां च, म. पु., ४६
 गोदानं भूमिदानं च, भवि. पु., २०१
 गोधनार्थं तथा वैद्यैः, देवी पु., ११३
 गोपुरं सकपाटं च, म. पु., ४२
 *गोक्राणामित्रधन, देव., १३३
 गोब्राह्माणादिहन्तृथ, ब्र. पु., १२
 गोलोकं च लभेद्वत्स, देवी. पु., २००
 गोदैवानश्ववैद्याव, म. पु., ४५
 ग्रहण्योपचामने, भवि. पु., १११
 ग्रहणे सूर्यशशिनोः, ब्र. पु., १६६

प्रहाणां सौम्यरुणां, देवी पु., ५४
 प्रहशानित तथा श्रेष्ठां, श. पु., १०
 *प्रामदोषाणा आमाध्यक्षः, विष्णु., ६१
 प्रामदोषान् समुत्पशान्, मनु., ६०
 *प्रामेषु नगरेषु चाऽर्ज्यान्, आय. घ., ५९
 प्रामस्याधिपति कुर्यात्, मनु., ७१
 प्रार्थं प्रामशताध्यक्षः, मनु., ६१
 प्रहाणीलव नारोन्द्रं, श. पु., १२

घ

घण्टाक्षहस्तनिनदं, श. पु., १००
 घातयनित पश्चत् भक्त्या, देवी. पु., १९२
 घृतमामशारावस्थं, म. पु., ५७
 घृतनिष्कमणार्थाय, भवि. पु., २०४
 घृतस्योदकसङ्गाशा, म. पु., १६०
 घृतक्षौप्रयोधात्, भवि. पु., २०९
 **घृतं हथि च लाजात्वं, १५
 घृतं शिरसो भन्त्रेण, भवि. पु., २०५
 घृतं क्षीरं रसं धान्यं, भवि. पु., २०७
 घोषैष नटवन्दैष, देवी. पु., १८८

च

चक्राङ्काङ्कितवद् सूर्यों, देवी पु., १८७
 चण्डालपतितं त्यक्त्वा, देवी. पु., ४८
 चतुष्कांत तथा तत्र, म. पु., ४२
 चतुर्णामाश्रमाणां च, मनु., ६
 चतुर्यमदाने हि, मनु., ६३
 चतुर्थे चैव वीथ्यगे, म. पु., ४३
 चतुर्थे मासमात्रेण, म. पु., १२०
 चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं, म. पु., ६३; ६४
 चतुर्दशः प्रकर्तव्यो, देवी. पु., ४९

चतुर्दशहते व्यगारे, म. पु., ६५
 चतुर्दश्या चतुर्था वा, श. पु., १७६
 चतुर्मीः कटकैर्युकं, भवि. पु., २०४
 चतुर्भिर्बाध्याणैस्तम्भं, म. पु., ७०
 चतुर्विधवलेषितां, म. पु., १२३
 चतुर्विध्येषु विस्तारे, म. पु., ६३
 चतुर्हस्तं समझार्यं, देवी. पु., ९२
 चतुर्खतुर्विद्वीना स्यात्, म. पु., ६४
 चतुश्शाळं चतुद्वारैः, म. पु., ६३
 चतुश्शाळं त्रिशालं च, म. पु., ६१
 चतुश्शाळं प्रवक्ष्यामि, म. पु., ६१
 चतुर्खमथवा वृत्तं, भवि. पु., २०३
 चतुर्खथानि शुद्धानि, देवी. पु., ५३
 चतुर्खषिपदो वास्तुः, म. पु., ६०
 चतुर्खषिः सुविस्तारः, म. पु., ६४
 चतुर्खीन् दौ च वा कुर्यात्, भवि. पु., २०
 चत्वारिंशत्पात्राष्ट्रौ च, म. पु., ६४
 चत्वारिंशत्प्रविस्तारात्, भ. पु., ६४
 चन्दनं पनसं धन्याः, म. पु., ७४
 चन्दनैः द्विभिरच्यन्तां, रामा., १४
 चन्द्रमा राजयक्षमा च, यम., १७३
 चन्द्रवित्तेशयोक्तैव, मनु., ३
 चन्द्रसूर्योपरागेषु, भवि. पु., २११
 चन्द्रसूर्यो मया दृष्टा, रामा., ११७
 चन्द्रादित्यबलं लज्ज्वा, म. पु., ५६
 चन्द्राद्युष्मेन वै राजन्, म. पु., १२१
 चन्द्राकृताराग्रासनं, म. पु., १२१
 चन्द्रांशुविमले चारु, रामा., १६
 चरित्रेभ्योऽप्यतः श्राद्धुः, नार., ५
 चर्चिकायासत्या शक्र, देवी. पु., ५२

चलगन्थसमायुक्ता, देवी. पु., ४८
 चाटतस्करदुर्घट, याज्ञ., ८३
 चातुर्वर्णस्य बक्षामि, म. पु., ६४
 चापलयं च परित्यज्य, म. पु., ३६
 चापाख्यं याम्यपूर्वाभ्यां, म. पु., ६२
 चामरव्यजने चोभे, रामा., १४
 चामरठयजने श्रीमत्, रामा., १६
 चामरं कलशं शङ्कं, देवी. पु., १९८
 चामीकरोऽन्यतो याति, म. पु., १५९
 चामुण्डं चित्ररूपां च, देवी. पु., १७७
 चारेणोत्साहयोगेन, मनु., १११
 चारैव विविधोपायैः, म. भा., १००
 चित्तप्राही च सर्वेषां, म. पु., २५
 चित्तं चैवास्य विहेयं, म. पु., ३७
 चित्रास्वात्यन्तरे पूर्वा, देवी. पु., ४९
 चिन्तयेद्यर्मकामार्थान्, मनु., १०६
 चिरन्तनेषु सर्वेषु, भवि. पु., २०२
 चिह्नहिंगते देवे, देवी. पु., ५१
 चुल्ही दु याम्यना हीनं, म. पु., ६२
 चुल्ही पूर्वपराभ्यां च, म. पु., ६३
 चूर्णनं मूर्खिनं कांस्यानां, म. पु., ११९
 चैषावैव विजानीयात्, मनु., १३०
 चैत्यदेवालयोत्पञ्च, म. पु., ७४
 चैत्रे व्याधिमवायोगेति, म. पु., ५५

छ

छन्नाशुधानि सम्पूज्य, ब. पु., १३
 छिन्नज्वालोऽथवा रोदी, भवि. पु., २०८
 छेदे भयं विजानीयात्, भवि. पु., २०५

ज

जह्योर्मुखुषुषुषीकौ, म. पु., ६०

जडपूर्णान्धर्वधिरान्, मनु., १०३
 जना उद्गमायान्ति, म. पु., १५२
 जपहोगसमायुक्तः, देवी. पु., ११३
 जपहोमरत्नभूप, भवि. पु., २१०
 जस्तीरपूरपनर, म. पु., ६९
 जयन्ती भज्जला काली, देवी. पु., ११७
 जयः शक्तिया भेष्ये, म. पु., ५०
 जयासोऽशोकपुष्पामो, भवि. पु., ३०८
 जयो विवादे शूतेषु, म. पु., १२१
 जलाश्रयं नौबहुलः, म. पु., १२३
 जहाति हस्तिहन्तृश्च, ब. पु., १३
 जाङ्गलं सस्यसम्पन्नं, मनु., ३९
 *जानुमार्गं गत्ते खात्वा, यज्ञ., ७७
 जायते हृष्टवदनः, म. पु., ३८
 जित्वा न हरति दृष्ट्यं, आ. पु., १३६
 जित्वा इरि भोगसम्प्राप्तिः, आ. पु., १३५
 जित्वा सम्पूर्भेष्वात्, मनु., १३७
 जितेन्द्रियश्च शक्नोति, मनु., १४१
 जीवानां भूमिपालानां, म. पु., १२१
 जूम्भां निष्ठीवनं कासं, म. पु., ३६
 जेतव्यो रिपुष्वद्वर्गः, म. पु., १४७
 *जेता लभेत साप्रामिकं, गौ., १३७
 ज्येष्ठायामपि मे पत्न्यां, रामा., १७
 ज्येष्ठोत्तमकनिष्ठा भूः, म. पु., ५७
 ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं, म. पु., ५७
 ज्वालावशं शुभं गन्धं, भवि. पु., २१०

त

*तच्छमीशाखयौद्गम्बर, बहु. ७७
 तद्धृदं तत्प्रदेयं च, कात्या. १६७
 तच्छुत्वा भूमिपालस्य, रामा., १४

[Appendix

८८९

ततस्तत्र यथास्थानं, म. पु., ४४
 ततस्तस्य नगस्याग्रात्, रामा., ११७
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां, रामा., ११७
 ततस्तौ नरशार्दूलौ, रामा., ११७
 तत्था नाऽन्यथा कुर्यात्, यम., १७२
 तत्तद्वाऽङ्गं प्रवक्ष्यामि, मनु., १५६
 तत्तजापालनं प्रोक्षं, बृह., ८५
 *तत्प्रसूतः कर्मणि, गौ., १६५
 तत्फलस्य हि षड्भार्गं, कात्या., १०
 तत्फलं कोट्युणितं, देवी. पु., १५९
 तत्र दर्भमयी कार्या, देवी. पु., १९९
 तत्र दुर्गरणि कुर्वात्, याज्ञ., ३९
 तत्र दैवमविन्ययं च, मनु., १३९
 तत्र धारा सदा देशा, भवि. पु., २१०
 तत्र भुक्ता पुनः किंश्चित्, मनु., १६२
 तत्र शश्यं विजानीयात्, म. पु., ७१
 तत्र शान्तभयं विद्यात्, म. पु., ६८
 तत्र साधुसमाचारा, कात्या., ८४
 तत्र साम प्रयोक्तव्यं, रामा., १२९
 तत्रस्था चित्रकर्मार, देवी. पु., १०६
 तत्रैव कुरुते यत्नं, रामा., १०१
 तत्प्रभूता अहा नागा, भवि. पु., २०४
 तत्सर्वं खल्प यस्य मन्त्र, ल., १
 तत्सर्वं देवतागरे, देवी. पु., ५३
 तत्क्षणे च महाशान्तिः, ब्र. पु., १६६
 ततः कृतिपूर्यः सार्धं, ब्र. पु., १३
 ततः क्रमेण देवांश्च, ब्र. पु., १२
 ततः प्रदक्षिणेनान्यान्, म. पु., ७१
 ततः सम्पूर्येषुक्षं, देवी. पु., १८५
 ततः सांचत्सरादिष्टे, म. पु., ७३

ततः स्नातो निलिपाङ्गः, ब्र. पु., १२
 रातः स्वैरविहारी स्थात्, याज्ञ., १६२
 ततः क्षीरेण वैश्यैष्ठ, ब्र. पु., ११
 तत्सारथ्यनन्तं स्थात्, कात्या., १६७
 तत्राप्यतथ्यं साधूनां, म. पु., १२७
 तत्राऽस्तमभूतैः कालझैः, मनु., १५७
 तत्राऽस्तिथाः प्रजाः सर्वाः, मनु., १०१
 तत्रिक्षयावलिप्तिभागं, कात्या., १०
 तत्रैव च तथा भागे, म. पु., ४४
 ततो देवगृहं तां तु, ब्र. पु., १८०
 ततो नाऽस्तस्यधिको लोके, बा. पु., १३५
 ततो ब्रह्माऽप्य तेनैव, देवी. पु., १६९
 ततो महाजनैस्तार्थं, ब्र. पु., १३
 ततोऽर्चास्तपनं कार्यं, ब्र. पु., १७९
 ततोऽर्चास्तपनस्यान्ते, ब्र. पु., १७९
 ततो विचारयेदभौ, म. पु., १५९
 तथं साम च कर्तव्यं, म. पु., १२७
 तथा कण्डकिनो वृक्षान्, म. पु., ७४
 तथा प्रामशतानां च, मनु., ७९
 तथा च बहुशीर्षत्वं, म. पु., १११
 तथा च विनयेदेनं, म. पु., ३३
 तथा च सर्वस्यानां, म. पु., ४६
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं, मनु., ३
 तथा तदुपचाराणां, म. पु., १२७
 तथा तं चाऽनयेद्वत्स, देवी. पु., १८५
 तथा ते कथयिष्यामि, भवि. पु., ३०१
 तथा ते कथयिष्यामि, म. पु., ३४
 तथा नाऽतीतमर्थं वै, म. भा., १५०
 तथा नीत्वा शुभे लमे, देवी. पु., १८६
 तथाऽनुलिप्तं गद्वशम, म. पु., ४७

तथाऽन्यपीडितं द्वारं, म. पु., ६८
 तथाऽन्ये वर्णवाक्षास्तु, देवी. पु., १११
 तथा पापाक्षिगृहीयात्, मनु., ४
 तथाऽप्येतदसाधूना, म. पु., १२७
 तथा प्रकृतयो गस्तिर, मनु., ४
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेत्, मनु., ३३
 तथा फलवर्ती शास्त्रा, म. पु., ७२
 तथा भवति साक्षावं, म. पु., १६०
 तथाभिवर्णेताक्षाङ्, मनु., ३
 तथा युद्धेत सम्पदो, मनु., १३०
 तथा रक्षेन्द्रपो राष्ट्रं, शु. ह., ८३
 तथा राजा नियन्तव्यः, मनु., ४
 तथा राजामपि प्राणाः, मनु., ८३
 तथावपात्पो यदीतव्यो, मनु., ८८
 तथा वास्तुषु सर्वत्र, म. पु., ६७
 तथा वीक्ष्य त्रूपो राष्ट्रे, मनु., ८८
 तथा वैराजसाविने, म. पु., ५६
 तथा वृत्तिराजस्तद्यु, म. पु., ६५
 तथा सर्वं समादद्यात्, मनु., ११३
 तथा सर्वाणि भूतानि, मनु., ४
 तथा साधुः प्रयत्नेन, म. पु., १२७
 तथा हरेत् करं राष्ट्रात्, मनु., ३
 तथा हस्तशातादर्वाक्, म. पु., ५५
 तथैव परिपाल्योऽसौ, याज., १२९
 तथैव पुण्यतर्थेभ्यो, रामा., १६
 तथैव विचिकित्सायो, आ. पु., १३५
 तथैवाऽन्नपटानां च, म. पु., ४६
 तथैवाऽसुरशीर्षै तु, म. पु., ६०
 तथोदकानां तरणं, म. पु., १२२
 तदङ्गसम्भ्रं विद्यात्, म. पु., ७१

*तदधीनभग्येके, गौ., १६५
 तदन्ते वत्स सत्कार्या, भवि. पु., २०६
 तद्देव्यामिनीशेषे, देवी. पु., ११३
 तदस्य भगवत् सर्वं, रामा., १४
 *तद्विष्वान्याश्च, वसि., १६९
 तदा त्वायातिसंयुक्तः, मनु., ११९
 तदा तु संभवेत् क्षिप्रं, मनु., ११३
 तदात्वे वाऽधिकां पीडां, मनु., ११२
 तदा द्विघा बलं कृत्वा, मनु., ११३
 तदाऽनेन विधानेन, मनु., ११५
 तदा प्रसृति कुर्वन्ति, देवी. पु., १८९
 **तदा भवति निश्चाव्यं, १६०
 तदा मातृप्रहान् भूतान्, भवि. पु., २०५
 तदा यात्राद्विष्वेव, मनु., ११५
 तदा सस्यानि नश्यन्ति, ग्र. पु., १०१
 तदासीत् प्रयत्नेन, मनु., ११२
 तदुत्थं क्षिरं मासं, देवी. पु., १९४
 *तदुपजीविनो वा दण्डः, वसि., १३
 तदिनं कारयेच्छक, देवी. पु., १११
 तद्युमदर्शनाज्जन्तोः, म. पु., १५९
 तदैवं तदिजानीयात्, देवी. पु., १८७
 तद्यस्तुमवनोच्छार्यं, म. पु., ६७
 तनोति स त्रूपं राष्ट्रं, भवि. पु., २०९
 तन्मध्ये तु बहिर्वत्स, म. पु., ५९
 तन्त्रीवायविहीनानां, म. पु., ११९
 तपत्यादित्यवच्चैव, मनु., २
 तपःकीताः प्रजा राजाः, नार., ६
 तसद्वाटकवर्णाभः, भवि. पु., २०६
 *तमाभ्यन्तो बहुलाः, १२३
 तमाहुः सर्वलोकस्य, मनु., ८६

*तसुपर्यासीनमधस्तात्, गौ., ७
 तस्मक्षपीडासन्तसं, म. पु., ११६
 तमेव कृत्स्वमाप्नोति, याज्ञ., १३५
 तमेवाष्टुणं द्रुत्वा, म. पु., ७५
 तरुच्छेदे तथा पीते, म. पु., ७४
 तरुणा दोषबाहुर्व्यं, म. पु., ६७
 तरुणाः सह योषिद्धिः, स्कं. पु., १८१
 तर्जनीमध्यमा चैव, म. पु., ७१
 तस्मादिचत्तं प्रबोद्धव्यं, कात्या., १६१
 तस्माद्घोभनके स्वप्ने, म. पु., १२१
 तस्मात्तं नाऽवजानीयात्, नार., ४
 तस्मात्तद्वचसि स्थेयम्, नार., ५
 तस्मात्प्रभुत्वं वृत्तिं च, वृह., ८२
 तस्मात्पुष्पयोगेन, रामा., १७
 तस्माद्गुरुः प्रकर्तव्यो, देवी. पु., ५०
 तस्माद्वद्धिः शुभा कार्या, देवी. पु., ५४
 तस्माद्वद्धिः सदा देया, देवी. पु., ५३
 तस्मान्मनोरमे स्थाने, देवी. पु., १९९
 तस्मान्पृष्ण भूयर्थं, भवि. पु., २०१
 तस्मान्पृष्ण वृद्धवर्थं, भवि. पु., २०२
 तस्मात्प्रभापि राजेन्द्र, भवि. पु., २१०
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, भवि. पु., १७६
 तस्मात् सहायात् वरयेत्, म. पु., १३
 तस्मात्त्वाष्टु विनाशाय, मनु., ६
 तस्मादभिभवत्येषः, मनु., ३
 तस्माद्यत्नेन कर्तव्या, कात्या., १६८
 तस्माद्राजा सदा तिष्ठेत्, म. पु., १६१
 तस्माद्राजा सदा तुत्रं, म. भा., १००
 तस्माद्राजा ब्राह्मणा रक्षणीयाः, यम., १७३
 तस्माद्राजा विधातव्यो, मनु., १६७

तस्माद्वर्म यमिष्ठेषु, मनु., ६
 तस्याद्विप्रेषु नृपतिः, यम., १७३
 तस्मादुद्विजते लोकः, म. भा., १४५
 तस्माद्वर्मप्रधानेन, म. भा., १४५
 तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा, म. पु., १६१
 तस्मात्पृष्ठं रणे रक्षेत्, यम., १३१
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि, मनु., १५१
 तस्मिन् देवी प्रकर्तव्या, देवी. पु., १९३
 तस्य धर्मस्य सिद्धस्य, म. भा., १६६
 तस्य प्रवेशाश्चत्वारो, म. पु., ७०
 तस्य पुष्ट्राः प्रजायन्ते, कात्या., ९४
 तस्य पुर्वी घनोपेता, देवी. पु., १९०
 तस्य भूः सिद्धपते सर्वा, भवि. पु., २११
 तस्य मध्ये भवेद्वक्तुङ्गं, भवि. पु., २०३
 तस्य मध्ये भवेद्वन्ध्रं, भवि. पु., २०४
 तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा, नार., १५४
 तस्य षड्भागभाग्राजा, वृह., ८५
 **तस्य सीदति तदाष्टुं, १७१
 तस्याऽग्रतो नृपः स्नायात्, देवी. पु., ११४
 तस्याऽपि तत्कुधा राष्ट्रं, मनु., १७१
 तस्यापि दक्षिणे भागे, म. पु., ४३
 तस्याभातिशये दैवं, मनु., १४०
 तस्यां राजा ततो देयाः, ग्र. पु., १६०
 तं देशकालै वासिष्ठ, मनु., ६
 तं यत्नेन जयेल्लोभं, मनु., १४४
 तं यस्तु द्वेष्टि सम्मोहात्, मनु., ६
 त्यजेद्विरक्तं नृपतिं, म. पु., ३७
 त्रयमेतन्मनुष्यस्य, म. पु., १४१
 त्रयाणामप्युपायानां, मनु., १२६
 त्रयोदश महामन्त्रात्, ग्र. पु., १०

ध्रयोददश्यां तु काभाय, ब्र. पु., १७८
 अर्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं, म. पु., ६३
 त्वया तात प्रजा होताः, रामा., १७
 स्वं च सर्वांत्मको देव, भवि. पु., २०६
 स्वं ऋद् घोरकर्मसि, भवि. पु., २०६
 तात् सर्वानभिसन्दध्यात्, मनु., १०८
 तान्सेवेतैः सदास्था हि, म. भा., १४९
 तानानयेद्वशं सर्वान्, मनु., १२६
 ताम्बूलधारी भवति, म. पु., २६
 तावच्च चण्डिका पूज्या, देवी. पु., १११
 तावत्करैव वैश्यस्य, म. पु., ६५
 तावता स कृतप्रज्ञः, म. भा., १६६
 तावतोऽतनिष्टतान् दक्षान्, मनु., २०
 *ताषुभौ शक्तिः, श. लि., १७२
 तिष्ठत्येवोत्थितो यावत्, देवी पु., १०९
 तीक्ष्णशैव मृदुश्च स्थात्, मनु., १५१
 तीक्ष्णशैव मुदुशैव, मनुः, १५२
 तुरगास्ते तथा धार्मीः, म., पु., ४४
 दुर्लक्षकाळं स्वृष्टेऽप्न, म. पु., ७२
 तृणखादी परप्रेष्युः, देव., १२३
 ते गता ब्रह्मसदनं, व्या., १३४
 तेन भूयोऽपि शक्तवं, कात्या., १६८
 तेन यद्यत्समृद्धेन, मनु., १५६
 तेन सार्वं विनिवित्य, मनु., २३; १०५
 तेन सोमस्य तदत्तं, देवी पु., १६९
 तेनाऽऽतिथ्यं च कर्तव्यं, ब्र. पु., १६०
 *तेनाऽऽयुर्वर्द्धते राज्ञो, १७१
 तेनाऽऽयुर्वर्धते राज्ञो, मनुः, १७२
 तेनैव सह पाप्मानं, आ. पु., १३५
 तेनोदकेन प्रतिमा, ब्र. पु., १६०

तेऽपि तत्र प्रमोदन्ते, कात्या., १६८
 *तेऽप्येनं मन्येरन्, गौ., ७
 तेऽन्योऽधिगच्छेद्विनयं, मनु., १५६
 तेषामपि प्रवक्ष्यामि, म. पु., ६४
 तेषामर्थं निशुक्षीत, मनु., ३२
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि, मनु., ८०
 तेषां तु तुष्यते देवी, देवी. पु., १९३
 तेषां तु समवेतानां, रामा., १०१
 *तेषां पुष्पाः, आप. ध., ७९
 तेषां भेदं प्रयुज्ञात, म. पु., १२७
 *तेषां यथागुणमावसथाः, आप. ध., १७१
 तेषां वृते परिणयेत्, मनु., ६०
 तेषां सर्वत्रिगं तेजः, मनु., १७१
 तेषां स्वस्वप्रभिप्रायं, मनु., २३; १०५
 तेषु तेषु हि कृत्येषु, मनु., ९८
 तेषु शान्तेषु तत्राष्ट्रं, म. भा., १७९
 तेऽस्य सर्वाण्यवीक्षयेत्, मनु., ३१
 *ते हि राज्ञां धर्मकरदाः विष्णु., १०
 ते शेन कुपिता हन्त्युः, मनु., १७४
 तैः समेत्य महीपालो, म. भा., १०४
 तैस्सादू चिन्तयेद्वाज्यं, याज्ञ., २३
 तैः सार्दू चिन्तयेजित्यं, मनु., १०६
 तैस्तैस्युभाषितैः इलोकैः, ब्र. पु., १६०
 तोयने श्रद्धैः स्नाप्यश्च, ब्र. पु., ११
 तोरणं शस्यते देव्या, देवी. पु., ५१
 तोषयित्वा तृप्य सुद्धे, आ. पु., १३६
 तौयत्रिकं वृथाव्या च, मनु., १४४ ७
 *त्यागी चारण्यः सर्वभूतानां, श. लि., १०
 त्रिक्षबससरात्रेण, म. पु., ५७
 त्रिमागेनेह सर्वत्र, म. पु., ६७

त्रिविधः पुरुषा लोके, रामा., १०१
 त्रिशूलानां पष्टिशानां, म. पु., ४५
 त्रीणि पञ्चाऽथवा सप्त, भवि. पु., २०३
 त्रुत्यते वहमाना या, भवि. पु., २०९
 त्रैविद्यबृद्धान्विदुषः, मनु., १५६
 त्रैविद्येभ्यस्त्रीं विद्या, म. भा., ११९
 त्रैविद्येभ्यश्चयीं विद्या, मनु., १५७

३

द
 दण्डनीत्यां च कुशलं, याज., १६६
 दण्डन्यूहेन तन्मार्गं, मनु., १२४
 दण्डकुद्धौ तथा युक्त, उश., १०८
 दण्डकुद्धौ सदायुक्त, उश., १४८
 दण्डस्तथैव पात्यश्च, रामा., १२९
 दण्डस्य पातनं चैव, मनु., १४४
 दण्डाष्टकं द्विविस्तीर्ण, देवी. पु., ५२
 दण्डेन तान् वशीकृत्यात्, म. पु., १२९
 दण्डेनभिः प्रस्त्रैनं, मनु., १२६
 **दण्डेनैव प्रस्त्रैतां, १२६
 दण्डः शास्त्रं प्रजाः सर्वाः, मनु., ६
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति, मनु., ६
 दृष्टा समीहितात् कामान्, भवि. पु., २०२
 दृत्वा हिरण्यवसनानि तथा, म. पु., ७५
 *दृश्याहनमर्चयित्वा, श. लि., ११८
 दृश्यादावस्थस्थानं, म. पु., ४४
 दृश्यादावस्थान् दुर्गौ, म. पु., ४५
 [दन्ता ओष्ठौ त्वचः श्यामः] म. पु., १६१
 दम्भाभिमानलोभांस्तु, अ. पु., १६२
 दश पूर्वायता रेखा, म. पु., ५७
 दर्शनं देवतार्चनां, म. पु., १२२
 (दर्शनं द्विरस्थापि,) म. पु., १२१

दर्शनं व्यवहाराणां, नार., १५४
 दशकामसमुत्थाने, मनु., १४३
 दशांगुलाधिका तद्वत्, म. पु., ६५
 दशाष्टष्ठं नुपतेः, वृह., ८९
 दशाशेनाष्टभागेन, म. पु., ६५
 दशीकुलं तु भुजीत, मनु., ४१
 दक्षिणद्वारहीनन्तु, म. पु., ६२
 दक्षिणाभिमुखो हस्ती, म. पु., ७५
 दक्षिणाशामिगमनं, म. पु., ११९
 दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽहं, म. पु., ११६
 दक्षिणे कर्द्धितं वास्तु, म. पु., ७३
 द्वाडशी पिपलीं द्राक्षां, म. पु., ६९
 दाता नाडपात्रवर्णी स्यात्, ग. भा., १४६
 दाता यज्ञवा च शूरक्ष, यम., १५३
 दानं लुधेषु भेदश्च, रामा., ११९
 दानानि च महान्त्याहुः, भवि. पु., २०१
 दारवैरपि कल्प्या स्यात्, म. पु., ९६
 दिव्यमूदे कुलनाशः स्यात्, म. पु., ७२
 दिवसे दिवसे रुद्रं, स्क. पु., १४३
 दिवसे दिवसे व्यास, स्क. पु., १८३
 दिवा च दुर्गे रक्षोऽर्जितः, म. पु., ४७
 दिव्यान्तरिक्षभौमानां, म. पु., १२९
 दिव्यान्तरिक्षक्षितिजैः म. पु., ११६
 दीनान्वक्षपणांशैव, भवि. पु., २०७
 दीप्यमानः स वपुषा, वृह., ७
 दीपा रात्रौ च सर्वत्र, स्क. पु., १८२
 दीपांश्च विविधाकारान्, स्क. पु., १६३
 दीप्तिवाच शुचित्वाच्च, नार., ४
 दीपां पूर्वादिपद्मीयात्, म. पु., ५७
 **दीपिमत्वात् शुचित्वाच्च, ४

- दीर्घदशी च धरथ, म. पु., २९
 दीर्घसूक्ष्मस्य नृपतेः, म. पु., १५२
 दीर्घाल्लघूक्षेव नरान्, मनु., १३०
 दुर्गमध्ये दृहं कुर्यात्, बृह., ४३
 दुर्गयन्त्रविधानज्ञान्, म. भा., १०४
 दुर्गं कोशाश्च देशाश्च, ब्र. पु., ११८
 दुर्गाप्रतो जपेन्मन्त्रं, देवी. पु., ११३
 दुर्गाध्यक्षः स्थृतो राजा:, म. पु., २९
 दुर्गायाभ्यश्च मातृभ्यो, ब्र. पु., १७८
 दुर्गाय उग्रलुपाय, भवि. पु., ३०६
 दुर्गा क्षमा शिवा धात्री, देवी. पु., १९७
 दुर्गे च यन्त्राः कर्तव्याः, म. पु., ४५
 दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि, म. पु., ४५
 दुर्गे हृषे शुभा दृष्टिः, देवी. पु., ५१
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य, म. पु., ३६
 दुष्टसामन्तहिक्षथ, मनु., ४
 दुष्टस्याऽपि नरेन्द्रस्य, कास्या., १३९
 दुष्टमात्येषु विश्रम्य, म. भा., १०३
 दुष्प्रापं दानहोमानो, भवि. पु., २०२
 दृढ़ एव हि सन्धते, मनु., १३
 दृढ़कर्मान्तिकादीना, म. पु., ६४
 दृढ़सम्प्रेषणं कैव, मनु., १०६
 दृढ़स्तत् कुरते कर्म, मनु., ३३
 दृढ़हन्ता हु नरकं, म. भा., ३३
 दृढ़ं कैव प्रकुर्वीति, मनु., ३३
 दृता न वच्याः प्रवदन्ति सन्ताः, रामा., ३४
 दृवीं क्षीरधृतैर्मण्डः, म. पु., ४७
 दृष्टेच्चाऽस्य सततं, मनु., १२५
 दृढ़मातृकरन्प्रस्थं, देवी. पु., १८८
 दृष्टिभज्ञो न कर्तव्यः, देवी. पु., ५२
 दृष्टिक्षिपत्यथान्यत्र, म. पु., ३७
 दृष्ट्या प्रसन्नो भवति, म. पु., ३७
 दृष्ट्या ज्योतिर्विदो वैयान्,, याज., १५५
 देया धारा सदा वत्स, भवि. पु., २११
 देयानि पुष्परत्नानि, देवी. पु., १९४
 देवतायतनं पूर्वं, देवी. पु., ५०
 देवाद्विजातिभूपाल, म. पु., ११९
 देवरात्रिं च देवस्य, स्क. पु., १८२
 देवलक्ष्मविहीनं तु, देवी. पु., ५३
 देवान् कुर्यादेवांश, मनु., १५४
 देवान्तराणि कार्याणि, देवी. पु., ५३
 देवान्तरेषु मन्त्रज्ञाः, देवी. पु., ५२
 देवान् पितृन् समुद्दिश्य, ब्र. पु., १२
 देवा भवन्ति सुश्रीताः, देवी. पु., २००
 देवावासपरित्यक्ता, देवी. पु., ४८
 देवायतनचैत्येषु, रामा., १५
 देवाल्यमृदा पृष्ठं, ब्र. पु., ११
 देव्या उपासका देवाः, देवी. पु., १११
 देवीप्रतिष्ठाविधिना, देवी. पु., १८४
 देवीभक्ताश्च पूज्यन्ते, देवी. पु., १९४
 देवीना मातृकाणां च, देवी. पु., ५३
 देवी मातृसमीपस्थं, भवि. पु., २०२
 देवी साक्षिध्यमायाता, भवि. पु., २१०
 देवीं च स्नापयेत् प्राज्ञः, देवी. पु., ११४
 देवीं सम्पूजयित्वा ये, देवी. पु., ११२
 [देवो न पूज्यते तत्] देवी. पु., ५०
 देव्यो जयाविजयास्त्वाः, देवी. पु., १६६
 देशकालातुसारेण, ब्र. पु., १७९ ; १८०
 देशस्थित्या बलि दशुः, बृह., ९०
 *देवाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना, विष्णु., ८१

[Appendix

२४६

दैवमानुषसङ्कावे, मनु., १४०
 *८८८ दैवं पुरुषकारण, १४१
 दैवं पुरुषकारण, म. पु., १४१
 दैवं पुरुषकारण, रामा., १४१
 दैवमात्सकृतं विद्यात्, व्या., १४१
 दैवमानुषसम्पन्ना, मनु., १४०
 दैवशुग्रहवैद्याना, म. पु., ६४
 दैवः सुप्रधारण, देवी. पु., १६४
 दैवीभावं संवर्धयं च, मनु., १११
 दैवित्यं ख्याप्यते राज्ञः, मनु., ५४
 दौवारिकोऽथ सुप्रीतः, म. पु., ५८
 *८८९ दूतादिषु तथैवाऽन्यतः, ३५
 द्रव्याभावे दृताभावे, भवि. पु., १११
 दृमतुणोऽन्नो वाहौ, म. पु., १२१
 दुमाणो शेतपुष्पाणो, म. पु., १२१
 दृगोरप्येतयोर्मूलं, मनु., १४४
 दृशेस्त्रयाणां पश्याना, मनु., ७९
 दृश्यिशाद्वाग्नातः पूज्याः, म. पु., ५८
 दृश्यिशद्वृक्तराणां तु, म. पु., ६४
 दृदर्शशोन सर्वाङ्ग, म. पु., ६६
 दृदश्यां पौर्णमास्या वा, भ. पु., १७९
 दृदश्या विष्णवे कार्यं, भ. पु., १७८
 दृदश्यामेकेन वा कुर्यात्, म. पु., ७४
 द्वारवंशोच्छ्रेत तदूत, म. पु., ७१
 द्वारशाखाषु वाहुर्व्यं, म. पु., ६६
 द्वारस्था पूज्यते वत्स, देवी. पु., ११७
 द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि, म. पु., ६७
 द्वारे तु रथ्या विद्धे, म. पु., ६७
 द्वारे शोभां पुरे रथ्या, देवी. पु., १४६
 द्वारोपरि च यद्गारं, म. पु., ६६

द्विगुणं द्विगुणे कुण्डे, भवि. पु., ३०३
 द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं, म. पु., ६४
 द्विजवैश्यविनिक् शिलिपि, वृद्ध., ४३
 द्विजान् दीनान्धपाषण्डान्, देवी. पु., ११४
 द्विजानां पूजनं चैव, कात्या., ८५
 द्विजानां वेदशब्दवैश्य, देवी. पु., १६६-
 द्विजानां शतसाहस्रं, रामा., ४३
 द्वितीयाणां च देवेभ्यः, भ. पु., १७६
 द्वितीयेऽऽहनि कर्तव्या, भ. पु., १७९
 द्विविधं कथितं साम, म. पु., १२७
 द्विवज्ञाप्तोऽशास्त्रस्तु, म. पु., ६७
 द्विविधं कीर्तयते द्विधं, मनु., ११२
 द्विष्णिमित्राशुद्धारीन, म. भा., १०४
 द्वौ भागवितिहासार्थं, म. भा., १४६
 द्वौ लक्ष्महौ कुर्वीत, म. पु., १६६

ध

धनधान्ये च वायव्ये, म. पु., ७३
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं, मनु., ४०
 *८९० धन्वदुर्गं महीदुर्गं, ४०
 धन्विष्णुपक्षकं मुक्ता, म. पु., ७३
 धनुर्धारी भवेशाज्ञः, म. पु., २६
 धनुषी क्षेपणीयाना, म. पु., ४५
 धनं तत्र विजानीयात्, म. पु., ७१
 धनाद्धि धर्मः श्वति, म. भा., ८७
 धनुर्वेदतिहासे च, म. भा., १४३
 धन्ये यशस्यमायुष्यं, म. पु., ६३
 धर्मकामार्थत्वाणि, म. पु., ९९
 धर्मशीलानकृपणान्, म. भा., १०४
 धर्मसं च कृतशं च, मनु., १६
 धर्मं पूर्वे धनं मत्ये, म. भा., १४५

धर्माधिकरणैः कार्या, म. पु., २६
 धर्माधिकरणं कार्य, म. पु., ४२
 *धर्माधिकारिणः कार्या, २८
 धर्मार्जितो महान् कोशः, म. भा., १४
 धर्मार्थकामसंयुक्तः, म. भा., १४५
 *धर्मार्थहितेष्वेतेषां, श. लि., ३१
 धर्मार्थौ यः समुत्सूज्य, म. भा., १४५
 धर्मार्थौ विदितुं शक्यो, म. भा., १४९
 धर्मासनगतः श्रीमान्, नार., ३
 *धर्मभ्रान् धर्मकार्येषु, विष्णु., ३२
 धर्मेणालब्धमीहेत, याज्ञ., १४८
 धान्यानामष्टमो भागः, मनु., ८८
 धान्याम्लस्य तथा कृष्णा, म. पु., १६०
 धान्येऽप्यम विशां शुल्कं, मनु., ६९
 धारयेद्वशालासु, म. पु., ४४
 धार्मिकोऽव्यराजश्चैव, याज्ञ., १९
 ध्वजचतुरपताकादि, देवी. पु., १९४
 ध्वजस्य परिणामे त्रूः देवी. पु., १६६
 ध्वजं समुच्छ्रियव्याप्तिं, देवी. पु., १९८
 ध्वजः सर्वमुखो धन्यः, म. पु., ७५
 ध्वजार्थे देवराजस्य, देवी. पु., १८५
 ध्वजार्थे वर्जयेद्वत्स, देवी. पु., १८४
 ध्वजार्थं तत्वतो नाडन्, दे. पु., १८५
 ध्वजे वा कारयेच्छर्वं, दे. पु., १७७
 ध्वजो धूमश्च सिंहश्च, म. पु., ७५
 ध्यायज्ञारायणं देवं, रामा., १७
 धिया सर्वान् सम्परीक्ष्य, म. भा., १०४

न

न कथित्कस्यचिन्मित्रं, व्या., ९७
 न कार्णिभिर्नाइपि दिरघैः, मनु., १३१

न कामपर एव स्यात्, म. भा., १४५
 न कूटैरायुषैर्वैर्वन्यात्, मनु., १३१
 नगरप्रामदेशेषु, म. पु., ६१
 नगरं तत्र कर्तव्यं, ल. पु., ९
 नगरं देवतावीतं, दे. पु., ५१
 नगराणां पुराणां च, दे. पु., ५०
 नगरे नगरे चैव, मनु., ८०
 नगरे नव कर्तव्या, दे. पु., ५१
 नगरे वा पुरे खेडे, दे. पु., १८९
 न शृङ्गित तथाऽप्येते, म. पु., १२९
 *न शृङ्गुपरिवारः स्यात्, श. लि., ३०
 न च तं त्रायते पापात्, आ. पु., १३६
 न च देवग्रहा दैत्याः, दे. पु., १९२
 न च पश्येतु राजानं, म. पु., ३६
 न च हन्यात्स्थलारुढं, मनु., १३२
 न च हिंस्याद्वनं किञ्चित्, म. पु., ३५
 *न च क्षुधाऽवसीदेत्, १७१
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेत्, मनु., ९१
 न चादेयं सम्भदोऽपि, मनु., ९३
 न चाप्यराजके सेना, रामा., ७
 न चाऽस्य सज्जो दातव्यो, म. पु., ११
 न चैकमत्ये श्लेषोऽस्ति, रामा., १०२
 न चैवं सुवि शक्नोति, मनु., ३
 न चैवाऽत्यशनं कार्यं, म. पु., ३६
 न छिन्नशायदि तान् दृश्यान्, म. पु., ६९
 नटनर्तकवैश्याश्च, भवि. पु., ३०७
 न तत्र लयनं दयात्, दे. पु., १८८
 न तस्य भवति व्याधिः, दे. पु., ११६
 न स्त्य वचने कोर्पं, कात्या., २४
 न तस्याज्ञामतिक्रम्य, नार., ५

न तत्संश्रावयेल्लोके, म. पु., ३५
 न तं स्तेना न चाऽमित्रा, मतु., १६७
 न तु हन्यन्महीपालो, म. भा., ३३
 नदभूमिक्ष कर्तव्या, ब्र. पु., १००
 *नदीकक्षवनदाह, वासि., ९२
 नदीकूलमृदा पाश्वे, ब्र. पु., ११
 न हुतं च समुत्थाप्य, दे. पु., १८८
 न देवपूर्तसविष्ठे, म. पु., ७०
 **न दैवेन विपक्षार्थः, १४१
 *न दोषो हिंसायामाहवे, गौ., १३१
 न धर्मयुजे हन्तव्या, देव., १३२
 नन्दा भक्ता नरा ये द्व, दे. पु., १९४
 न निवर्तेत संप्रामात्, मतु., १३१
 [नन्दोपनन्दसंज्ञात्] दे. पु., १०६
 न पौखाहते तेन, मतु., १४०
 न प्रजाहुमतो यस्मात्, कात्या., १२९
 न बहुनामतो दुर्ग, म. पु., ४५
 न बालिशा न च क्षुद्राः, म. भा., २४
 न भस्माज्ञारकाङ्गेन, म. पु., ७२
 न भस्ये रोहिणीवस्त्व, भवि. पु., १११
 न भाव्यं दारणेनापि, म. पु., १४७
 न भीतं न पराकृतं, मतु., १३३
 नमस्कार्याः सदा चाऽस्य, म. पु., ३७
 नमस्ते नीलकण्ठाय, भवि. पु., २०६
 नमस्ते स्कन्दमातत्त्वे, भवि. पु., २०७
 न मुक्तकेशमासीनं, मतु., १३२
 नमो विवेशवरि दुर्गे, दे. पु., १९६
 नमो वृक्षपते वृक्ष, दे. पु., १८५
 न यज्ञदक्षिणामिवौ, व्या., १३४
 नरकर्मविपर्यासात्, म. पु., ३०

नरपिहयरात्माणां, दे. पु., ५४
 नरं शस्त्रहतं प्राप्य, म. पु., ४७
 नर्तने हसनं चैव, ग. पु., ११९
 *न राजकुलसुचित्त्वात्, विष्णु., १३८
 न राज्यं ग्रासमित्येव, म. भा., १४७
 न राजा शृदुना भाव्यं, म. पु., १४७
 न वदुर्गसमायुक्तं, दे. पु., ५२
 न विष्णुः पश्चिमे सौन्ये, दे. पु., ५०
 न वै क्षुतमविज्ञाय, म. भा., १४९
 न व्रतैर्नैपवासेन, शङ्ख., ८५
 न शक्या ये वशीकर्तुः, म. पु., १२९
 न शुभा मन्त्रहीनास्तु, दे. पु., ५२
 न शृङ्गास्थिकपालैश्च, म. पु., ७२
 न इयन्ति वेततः सर्वाः, दे. पु., २००
 न स देवविपक्षार्थः, रामा., १४१
 न सुर्तं न विसक्षाहं, मतु., १३२
 न सूर्याद्विगम्ये वा, दे. पु., ५०
 न स्कन्दते न व्यथते, मतु., १६७
 न हास्यशीलस्तु भवेत्, म. पु., ३६
 न हि दैवसुपासीनं, मतु., १४०
 न हि मानप्रदध्यानां, म. भा., १५०
 न ह्यमोऽस्ति पापीयान्, व्या., १३४
 नाडकाले मियते राजा, दे. पु., २००
 नाऽकुलीना नराः पाश्वे, म. भा., ४४
 नात्याह किञ्चित् क्षमते विवादं, म. भा., १५
 नातः परतरं पुण्यं, भवि. पु., २१०
 नातिवक्ता न निर्वक्ता, म. पु., ३६
 नाऽधनो धर्मकार्याणि, म. भा., ८७
 नाऽधनो व्याधयस्तेषां, दे. पु., १९३
 नाऽधिका शस्यते विग्र, भवि. पु., २०९

- नानाक्षतसमोपेतं, म. पु., ७०
 नाइनिदिष्टे तथा द्वारे, म. पु., ३६
 नाइन्योऽग्रिर्ज्वलते तत्र, म. पु., ४७
 नाइपरीक्ष्य महीपालः, म. भा., २४
 नाइपरीक्षितपूर्वन्तु, म. पु., १५९
 नाइव्रद्ध क्षत्रमृध्नोति, मनु., १७३
 नाभि विनाइन्यगात्रेषु, म. पु., ११९
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि, म. पु., ५७
 नामतस्तानि वक्ष्यामि, म. पु., ६२
 नामभेदेन सा भिजा, दे. पु., १७६
 नाम्ना तत्सर्वतोभद्रं, म. पु., ६२
 नाइयुधव्यसनप्राप्तं, मनु., १३२
 नाइयुधमानं पश्यन्तं, मनु., १३२
 नाराजके जनपदे, रामा., ७
 नारायणाय सर्वाषु, ब्र. पु., १७९
 नाइरुद्ध विषमां नावं, म. पु., २०४
 नाइरोहेष्कुरारं व्यालं, म. पु., १५३
 नाइविजातां खियं गच्छेत्, म. पु., १५३
 नाइस्य छिद्रं परो विद्यात्, मनु., १५२
 नास्ति मैत्री स्थिर नाम, म. भा., १७
 *नाइस्ति राजां समरतज्ज्ञत्याग, देव., १३३
 निश्चैर्बन्धनं धन्वं, म. पु., १२२
 निग्रहं प्रकृतीनां च, मनु., ११३
 [नित्यनैमित्तिके होमे,] भवि. पु., २०४
 नित्यमुद्धूतदण्डः स्यात्, मनु., १५१
 नित्यमुद्धूतदण्डस्य, मनु., १५१
 नित्यं तस्मिन् समाधासः, मनु., १०५
 नित्यं तस्मिन्समाधावस्तः, मनु., २१
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं, बृह., ४१
 नित्यं राजा समुत्थाय, म. पु., १५५
 नित्यं सक्षिहितातीर्थात्, ब्र. पु., १७९
 नित्यं सचिवहितान् देवान्, ब्र. पु., १७६
 नित्यं संवृतसम्बार्यों, मनु., १५१
 नित्यान्याहार्यकाम्यानि, ब्र. पु., १६६
 नित्येषु च महाप्राप्त, भवि. पु., २०६
 निन्दन्त्यवमता मन्त्रं, मनु., १०३
 [निपुणइचाप्रमत्तश्च], म. पु., २८
 अनिपुणानर्थकार्येषु, विष्णु., ३२
 निमित्तशकुनज्ञान, म. पु., २६
 निमित्तं शकुनं दृष्ट्वा, दे. पु., ४९
 निमित्ते शकुनज्ञाने, म. पु., ३५
 निमित्ते शकुने धन्ये, म. पु., ११६
 नियोगं पौरवं भर्ति, म. पु., ३०
 निरतायजने केतो, दे. पु., १८९
 अनिरुद्धसाहाइचाऽग्राहणात्, गौ., १७०
 निर्दुणोऽपि यथा जीणा, नार., ५
 निलीनाश विपद्यन्ते, म. पु., १५९
 निवर्त्तेताऽस्य यावद्ग्रीः, मनु., ३०
 निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य, आ. पु., १३५
 निष्पत्तिः सर्वसत्यानां, दे. पु., १५६
 निःस्नेहता चाऽवमानं, म. पु., ३५
 नीतिशान् व्यवहारज्ञानं, म. भा., १०४
 नीयमाना यथा यष्टिः, दे. पु., १८५
 नीरजस्कास्था कार्या, ब्र. पु., १
 नीलवर्णं च तत्प्रादात्, दे. पु., १८७
 नीलं नीलोत्पलमासं, दे. पु., १८७
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं च, मनु., ४०
 नृघातकरी कीर्णा, दे. पु., १८७
 नृपतिः कारयेदुर्गं, बृह., ४०

नृपतिः सह राष्ट्रीयैः, दे. पु., १०९
 नृपतिस्त्वभिशेषाभ्यः, भ. पु., ११२
 भूरतौ कोशराष्ट्रे द्वा, मनु., ३३
 भूषण पुष्टिकामेन, भवि. पु., ११०
 भूषण आवितं यस्यात्, म. पु., ३५
 नेत्रयोदितिपञ्चन्तौ, भ. पु., ५९
 नैर्जीतेभ्यः प्रदातव्य, दे. पु., ११४
 नैकव परिनिष्ठाऽऽस्ति, म. भा., १४९
 नैकः कार्याणि यः कुर्यात्, यम., १५४
 नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं, म. पु., १०४
 नैतान् स्मरति कृत्येषु, म. भा., १७५
 नैव त्वैरिमेवाग्नि, म. भा., १००
 नैवेष्टं सुप्रसूतं च, दे. पु., ११४
 नैवेशिकानि च तथा, याज., १५६
 नोच्छन्यादात्मनो मूलं, मनु., ११
 नोपातप्रदौस्यं च, दे. पु., ११६
 नोपेष्टं तस्य मानं च, म. पु., १५
 *न्यायवृत्तं तपस्विनं, गौ., १६५
 न्यायेनाऽऽक्रम्य यस्तद्यं, कात्मा., १६५
 न्याये वर्त्मनि यजगत्, ल., १
 न्यूना या बहते धारा, भवि. पु., २०३

प

पक्षेष्टु भवेद्वित्तिः, म. पु., ६६
 पक्षेष्टु शैलदार्ढं चा, भवि. पु., २०३
 पक्षजे जयमारोमयं, भवि. पु., २०३
 पक्षोदकेन च तथा, म. पु., ११९
 पक्षकानि च सप्तावि, भवि. पु., २०६
 पक्षगव्येन शुद्धेन, रक्त. पु., १०३
 पक्षगव्यौषधिजलैः, भ. पु., ५७
 पक्षिनिशस्करा वैश्ये, म. पु., ६५

पक्षिनिशोदृशो तस्मिन्, म. पु., ६५
 पक्षप्रकारं तत्प्रोक्तं, म. पु., ६३
 पक्षभिर्वृष्टमं प्रोक्तो, म. पु., ७५
 पक्षभिस्तु शतैर्होमः, भवि. पु., २०४
 पक्षमे वार्यवचने, उश., १०८
 पक्षमे वासाऽथ वचने, उश., १४८
 पक्षमे वसानगामय, ग. पु., १७९
 पक्ष रूपाणि राजानो, नार., २
 पक्ष सामाऽथ नवं चा, भवि. पु., २०३
 पक्षस्वेतेषु दैर्घ्यं च, म. पु., ६४
 पक्षाङ्कदं लक्षणोपेतं, दे. पु., ११३
 पक्षाशङ्काग आदेयो, मनु., ६६
 पक्षाशङ्कापिका योषाः, म. पु., ३१
 पद्मभिः पटहा नावैः, दे. पु., १०६
 पणा देवाऽब्रह्मस्य, सदु., ४१
 पक्षाशक्तुणामरं च, मनु., ८९
 पताकाध्यजयन्नादि, दे. पु., ११९
 पताकी वर्जनीया द्वा, दे. पु., ४८
 पतितं स्वामिनं युद्धे, परा., १३५
 पतिते हु तथा कार्या, दे. पु., १०९
 पतिते शक्तदण्डे च, दे. पु., १८९
 पतिव्रताभिर्नीरीभिः, भ. पु., १३
 पत्नीनाशमावयुजे, म. पु., ५५
 पथः समं युरं कार्यं, दे. पु., ५२
 *पथि संविहितसर्वोपकरणो, श. लि., १३५
 पदस्यान् पूजयेद्वारा, म. पु., ५१
 पद्मवल्लीलताकुम्मा, म. पु., ५७
 पद्मस्या वर्णिका रौप्या, दे. पु., ११७
 पदातिनाशवहुलां, म. पु., १२३
 पद्मालि क्षुद्रुलयानि, याज., १३४

- पदिक्षाना च वर्गोऽर्थं, म. पु., ५९
 पदभ्यां गतो हरिथन्दः, भा. पु., १५३
 पद्मेन चैव व्यहेन, मनु., १३४
 परचक्राच्चौरभयात्, बृह., ८५
 *परचक्रोपघातांश्च, विष्णु., १६४
 *परदत्ता च भुवं, विष्णु., १६७
 परम्परागतो यः स्यात्, म. पु., ३९
 परथ हीन आत्मा च, याज्ञ., ११५
 परस्पधानां चक्राणां, म. पु., ४५
 परस्परविशदानां, मनु., १०६
 परस्परं च ये दुष्टाः, म. पु., १२७
 परस्य विपरीतं च, मनु., ११२
 पर्जन्यमपि निन्दन्ति, म. भा., १४६
 पर्जन्यमिव भूतानि, यम., १५५
 पर्वतेषु च दिव्येषु, भवि. पु., २०२
 पर्वतोऽथभूदा पश्चात्, भ. पु., ११
 पराजयश्च सद्ग्रामे, मनु., १२९
 परादभिभवश्चैव, भ. पु., १२०
 परानीकस्तेनभयं, बृह., ८५
 परापरविभागन्तु, दे. पु., १९२
 परामन्यपदं प्राप्तो, मनु., १७४
 परित्यजेन्तृपो भूमि, मनु., १४२
 परिपूर्ण यथाचन्द्रं, मनु., ४
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैवं, मनु., १५६
 परीक्षेत प्रत्यहं सृत्या, म. भा., २४
 परीक्ष्यकारिण धीरं, कात्या., २०
 **परीक्ष्य चाधिकार्या स्युः, २९
 परीक्ष्य पूर्ववत् कुर्यात्, म. पु., ६९
 *परेणाऽभियुक्तश्च, विष्णु., १४२
 पलैर्दशभिरद्वौनैः, भवि. पु., २०४
 पवित्रं परमं पुण्यं, कात्या., १६३
 पश्चाद्विषुद्धं यदस्तु, म. पु., ७३
 पश्चाद्वृष्टस्तु यस्तत्र, म. पु., १२०
 पश्चाल्लेपेन वालिष्य, म. पु., ५७
 परिचमद्वारहीनं तु, म. पु., ६२
 परिचमे पुष्यदन्तं तु, म. पु., ६७
 पश्येच्चोरात् तथा दृतान्, याज्ञ., १६२
 पश्येत्सुरात् स धर्मार्थं, बृह., १५६
 लक्ष्योत्तरतो धन्यो, म. पु., ६९
 पाठस्थानानि कुर्यात्, दे. पु., ५३
 पाङ्गुरर्थभयुक्तेन, रामा., ११७
 पातयेत्स्य शारीरं, स्कं. पु. १८३
 पातयेत्सर्पिषो धारां, भवि. पु., २०३
 पात्रभूतैर्च सततं, म. भा., ८७
 पानमक्षास्तथा नार्यो, म. भा., १४५
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव, मनु., १४४
 पापानां निग्रहं कुर्यात्, यम., १५३
 पार्श्वयोर्वाचिका यत्र, म. पु. ६५
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत्, म. पु., ६०
 पार्णिग्राहं च सम्प्रेक्ष्य, मनु., १४२
 पार्णिग्राहस्तथा क्रन्दः, म. भा., ११०
 पार्णिग्राहादिकं सैन्यं, म. पु., ११६
 पार्णिग्राहाभिभूतोऽयं, म. पु. ११५
 पार्णिग्राहाभिसारं च, म. भा., ११०
 पालितं वर्द्धयेत्सित्यं, याज्ञ., १४८
 पाण्डविकलन्तुञ्जान्, भवि. पु., २१०
 पितृपैतामहं मित्रं, म. पु., १६
 पित्राचेस्यो बलि दद्यात्, भ. पु., १७६
 पीटको युवराजस्य, दे. पु., १८९
 पीडनानि च सर्वाणि, मनु., ११४

पीड्यनित सुराध्यक्षा, दे. पु., ११९
 पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्, याज्ञ., ८३
 पीडापिशाचकव्याद्, म. पु., १२०
 (पीतावभासता हेया), म. पु., १६२
 पीत्वा तैलं प्रनृत्यनित, रामा., ११०
 पीतैर्निवसनैर्दृष्टाः, रामा., ११८
 पुंसा सत्यपि संयोगे, मणि., १४०
 पुण्याहर्गीतशृताद्यैः, ब्र. पु., १७९
 पुश्चोत्सवे प्रदातव्या, भवि. पु., २११
 पुनः प्राप्ते भवेद्वत्स, भवि. पु., २११
 पुनर्यथैकतां यान्ति, रामा., १०२
 पुञ्चागाशोकतिलक, म. पु., ६३
 पुरन्दरय चाऽष्टम्यां, ब्र. पु., १७८
 पुरपत्ननगेहेषु, दे. पु., ५४
 पुरपत्ननुर्गेषु, दे. पु., ५४
 पुरपत्नप्रामाणी, दे. पु., ५३
 पुरस्ताच्च तथा पश्चात्, म. पु., १६
 पुरं वृत्तायतं कार्यं, दे. पु., ५०
 पुरं हृषसमायुक्तं, दे. पु., ५२
 पुरुषान्तरतव्याः, म. पु., २९
 पुरे वा नगरे वत्स, दे. पु., ५३
 पुरेषु शङ्खभेर्यश्च, दे. पु., १११
 पुरोधास्तोपवासश्च, ब्र. पु., १०
 पुरोहितप्रधानो हि, म. भा., १६६
 पुरोहितं च कुर्वाति, याज्ञ., १६६
 पुरोहितः सदैवज्ञः, दे. पु., १८९
 पुष्पप्रकरणाणि, स्कं. पु., १८२
 पुष्पादिद्वौणविल्वादि, दे. पु., ११३
 पुष्टैः फलैश्च वौजैश्च, स्कं. पु., १८३ ~
 पुष्पैर्माल्यैस्तथा वस्त्रैः, ब्र. पु., १८०

पूजयित्वा ततो राजा, स्कं. पु., १८३
 पूजनीया यथाचात्यया, भवि. पु., २०२
 पूजयित्वा ततो शूर्णं, दे. पु., १८५
 पूजयित्वा विशेषेण, दे. पु., १९४
 पूजयेच्चापि तचित्यं, म. पु., ६७
 पूजयेच्छत्राक्षादीन्, भवि. पु., २०७ ~
 पूजयेत्तिलहोमन्तु, दे. पु., १९६
 पूजयमानस्तु तं भक्त्या, भवि. पु., १७६
 पूजिता देवराजेन्द्र, दे. पु., १९७
 पूजोपचारैवलिभिः, ब्र. पु., १८१
 पूर्णकुम्भः स्वलङ्घय, रामा., १६
 पूर्णेन्दुमण्डलाभं च, रामा., १६
 पूर्वचिन्दितं द्वु एकाग्रात्, म. पु., ७५
 पूर्वद्वाराविहीनन्तु, ग. पु., ६२
 पूर्वान्तरान्तरान्तेषु, यम., १७२
 पूर्वं पूर्वं उक्तरं, मणि., १६; १४४
 पूर्वबर्णविपर्यस्ता, दे. पु., ४८
 पूर्वं भूमि परीक्षेत, म. पु., ५६
 पूर्वं सम्मूजयित्वा द्वु, दे. पु., ४९
 पूर्वाङ्गे तामाधिष्ठाय, शुह., १५६
 पूर्वेण वर्द्धितं वास्तु, म. पु., ७३
 पूर्वेणद्वं जयन्तं च, म. पु., ६७
 पूर्वोत्तरमें स्थाने, दे. पु., ४८
 पूर्वोत्तरं तथैशान्यां, दे. पु., ५३
 पूर्वोत्तरं पतनं चास्तः, दे. पु., १८५
 पूर्वोत्तरमुमर्गस्थाः, दे. पु., ५३
 पूर्वोत्तरेण पतितं, म. पु., ७४
 पूर्षा च वितथक्षैव, म. पु., ५७
 पूर्षा च राजयक्षमा च, म. पु., ६०
 पूर्थिदी जयदं शाङ्कं, भवि. पु., २०३

पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव, म. पु., ५९
 पृथ्वीं सङ्कल्पयेत्स्मिन्, दे. पु., ४९
 पृथुरच विनयाद्गुर्यं, मनु., १५७
 पृष्ठतः पृष्ठो गन्तुं, म. पु., ७०
 पैशुन्यं साहसं द्रोहं, मनु., १४४
 पौरज्ञानपदांशाऽपि, म. भा., १७५
 पौरज्ञानपदाः श्रोणी, रामा., १७
 पौरन्दरं नगरद्वारे, दे. पु., १०९
 पौरसुख्यैस्तथा ब्राह्मीः, ब्र. पु., १०
 पौर्णमास्यो तु देवभ्यः, ब्र. पु., १७०
 पौराणां कर्म कुर्युस्ते, बृह., ४१
 पौरैः स्नातैः शुवस्त्रैष, ब्र. पु., ९
 प्रकाशश्चाऽप्रकाशश्च, म. भा., १५
 प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र, म. भा., १५
 प्रक्लेदश्चैव पक्षान्ना, म. पु., १६०
 प्रगल्भः सञ्जतोदग्रः, कात्या., २०
 प्रणथ शिरसा पात्रम्, रामा., १७
 प्रद्वादयति चाऽप्तमानं, म. पु., १५९
 प्रजातरोभूलिमहाऽवनीश, म. पु., १६३
 प्रजा दहति भूपालं, नार., ३
 प्रजानां दर्शनं याति, नार., ३
 प्रजानां निर्गुणोऽप्येवं, नार., ५
 प्रजानां रक्षणं नित्यं, कात्या., ८५
 प्रजापीडनसन्तापात्, यात्ता., १३
 *प्रजाभ्यो बल्यर्थं, विष्णु., १०
 प्रजा रक्षन् परं शक्त्या, मनु., ६९
 प्रजाये निहिता ये च, आ. पु., १३६
 प्रजार्थं क्षत्रियो दुष्येत्, देव., १३३
 प्रजासुखैः सुखी राजा, विष्णु., २०
 प्रणम्य शुश्मासीनं, रामा., १४

प्रणीतश्चाऽप्रणीतश्च, मनु., १७४
 प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं, मनु., ८१
 प्रतापयुक्तस्तेजस्ती, मनु., ४
 प्रतिभागं च हण्डं च, मनु., ८६
 प्रतिमालेष्वदेवैस्तु, बृह., ४३
 *प्रतिमासं, वसि., ९२
 *प्रतिमासं द्विसौवर्णिकी, श. लि., ८१
 प्रत्येकं कथिता होताः, मनु., १०७
 प्रथमो भूमिकोच्छायः, म. पु., ६५
 प्रथमं गच्छते होता, दे. पु., १९९
 प्रथमं बलिपूजा च, म. पु., ७३
 प्रदद्यात्परिहारांश्च, मनु., १३७
 *प्रदद्यर्य कौशलं चाऽस्य, ३५
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत, म. पु., ७२
 प्रदक्षिणकृत्य पुरं, ब्र. पु., १३
 प्रदेशावध्यैमुदितः, म. पु., ३७
 प्रदेवं भोजयेद्विग्राह्, म. पु., ७०
 प्रभाते छेदयेददृक्षणं, दे. पु., १८५
 प्रसुं विशेषेण च ते प्रजन्ति, म. पु., ३७
 प्रभूतपयसो गावो, दे. पु., ११६
 प्रभूतमनं नैवेद्यैः, भवि. पु., २०५
 प्रगाणानि च कुर्वीत, मनु., १३८
 प्रयोगाः कथिताः सास, म. पु., १२७
 प्रराह्लादिनना दग्धं, यम., १७३
 प्रवालरत्नकरकं, म. पु., ७२
 प्रविश्य सर्वभूतानि, मनु., ३
 प्रविशेद्वोजनार्थं तु, मनु., १६३
 प्ररस्तवस्तुगुणवत्, रामा., १४
 प्रकाशयति यो लोकं, म. भा., १५०
 प्रसादो देवविशेष्यः, म. पु., १२१

[Appendix

२४६

- प्रसार्यमाणे सुन्ते तु, म. पु., ७३
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूहा, मतु., १३०
 प्राकाशणं समुच्छेदः, म. पु., १४७
 प्रागलभ्याद्वकुमिच्छन्ति, रामा., १०५
 प्रागदक्षिणेन विन्यस्य, म. पु., ७२
 प्रारिदिशि प्राद्युम्यस्थि तस्य, वृह., ४३
 प्रागुदक्षिणं कुर्यात्, म. पु., ७२
 प्राद्युम्यस्थीवाथ धर्मह, म. पु., ४४
 प्राणयात्रापि लोकस्य, म. आ., ८७
 प्राणाचार्यस्य विज्ञेयो, म. पु., १७
 प्रातर्मध्याङ्कसन्ध्यायां, भवि. पु., २०८
 प्रातर्मध्याङ्कसन्ध्याद्यु, भवि. पु., २१०
 प्रातस्त्वनायी वितद्वन्द्व, दे. पु., ११३
 प्रातस्तु संस्मृता वरस, दे. पु., ११७
 प्रातः प्रसूति राजा च, स्कं. पु., १८२
 प्राप्नुवन्ति च ते सर्वे, आ. पु., १३६
 प्राप्त काये शरीरन्तु, रामा., १०६
 प्राप्ते तु यात्रादिवसे, अ. पु., १८०
 प्रावृद्धाले विशेषण, दे. पु., १९२
 प्रापादे चोत्तमा कार्या, दे. पु., ५४
 प्रापादेवेवमेव स्यात्, म. पु., ५६
 प्रापानां च सशलानां, म. पु., ४५
 प्राप्तं कुलीनं दातारं, मतु., १०७
 प्रापानां कुतविद्यानां, म. आ., १५०
 प्रापशब्दो व्यायताः श्वाराः, म. पु., २६
 प्राप्तुः मुखो दक्षश्च, म. पु., ३५
 प्रियमुत्सज्य वक्तव्यं, रामा., १०६
 प्रियं ब्रूयादकृपणः, म. आ., १४६
 प्रेतस्था सर्वभयवा, दे. पु., १९७
 प्रेषयेच्च तत्त्वारात्, याज्ञ., १६३

- प्रेशाकाले प्राधनास्ते ग. पु., १०२
 प्रौष्ठपद्यामथाऽष्टम्यां, दे. पु., १८८

क

- फलपुष्पवती धात्री, दे. पु., ११७
 फलशालियवैः शूल, दे. पु., ११८
 फलानामध्यपक्तानां, म. पु., १६० "
 फलानि च विचित्राणि, स्कं. पु., १८३
 फलपद्मारहानिश्च, म. पु., ११९
 फालक्षेऽथवा देशे, म. पु., ५७
 फालगुने काष्ठनं पुत्रान्, म. पु., ५५
 फालगुनं वाऽथ चैत्रं या, मतु., ११५

च

- चक्रवर्तिचन्तयेदर्थान्, मतु., १५२
 चक्रदीर्घसाधी योशाः, रामा., १५
 चन्द्रनस्थानसंस्थाथ, ग्र. पु., १२
 चन्द्रनस्थोऽपि योउयोऽरिः, म. पु., १२३
 चन्द्रनं तस्य कर्तव्यं, म. पु., ९९
 चलवत्परिभूतानां, वृह., ८५
 चलस्य स्वाभिनन्धेव, मतु., ११२
 चलं सज्जायते राज्ञः, मतु., १४
 चलानां दर्शनं कृत्वा, याज्ञ., १६२
 चलावलङ्गो रथिनः, म. पु., २७
 चलिजाप्यकिया नित्यं, दे. पु., ५३
 चलिवस्ताष्टदानैश्च, स्कं. पु., १८३
 चलिं च ये प्रयच्छन्ति, दे. पु., १९१
 चलिं ददुश्च भूतानां, दे. पु., १११
 चलेन चतुरज्जेण, वृ., ७
 चहौऽविनयाचष्टाः, मतु., १५७
 च्वङ्गमं हि भवति, वृ., ७६

बहिः कोण्यु नाइद्यौ तु, ग. गु., ६०
 बहिर्द्वार्त्रिशदेते तु, म. पु., ५९
 बहुभिः कारितं यस्मात्, म. पु., ७४
 बहुधस्तु गतयो भूत्वा, रामा., १०३
 बहुर्थवक्ता चालयेन, म. पु., २७
 बह्नानां तलशब्देन, दे. पु., १८७
 बालोऽपि नावमन्तव्यः, मनु., ५
 बाहुगुण्येन तेषां हि, मनु., ४१
 बाह्य वनोपकण्ठे च, दे. पु., ५४
 बिभ्रतां रक्तमारयानि, रामा., ११०
 *विभृयाद्वाक्षणवत्, गौ., १७०
 वीजौषधिविहीने तु, म. पु., ७२
 वुधेताऽपिभ्युक्तां च, मनु., १५९
 वुच्छा तु सर्वं तत्वेन, मनु., ३१
 वृहस्पतये शुक्राय, भवि. पु., २०६
 व्राह्मोषेन वायेन, म. पु., ७०
 व्राह्मणो दानशीलः, स्यात्, कात्या., २०
 व्राह्मविदशपूजार्थः, दे. पु., ५३
 *व्राह्मप्रसरं हि क्षत्रं, गौ., १६५
 व्राह्मविद्याकलोपेता, दे. पु., ५३
 व्राह्मविष्णुमहेशाना, दे. पु., १११
 व्राह्मक्षत्रविशः शृदाः, दे. पु., १९९
 व्राह्मक्षत्रेण संयुक्तं, मनु., १७३
 **व्राह्मक्षत्रं च सम्पूर्णं, १७३
 व्रह्मैव च धनं येषां, मनु., १७४
 व्रह्मैव सञ्जियन्तु स्यात्, मनु., १७५
 व्रह्मा चतुष्पदस्तत्र, म. पु., ६०
 *व्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणः, आप., १३३
 व्राह्मणस्वानि चाऽऽदत्ते, म. मा., १७५
 *व्राह्मणं च पुरोदधीत, गौ., १६४

व्राह्मणान् पर्युपासीत, मनु., १५६
 व्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि, म. मा., १७५
 व्राह्मणान् पूजयेचित्यं, यम., १७२
 व्राह्मणान् भोजयेत्सर्वान्, ज. पु., १३
 व्राह्मणानां च शुश्रूषा, मनु., १५४
 व्राह्मणानामनुज्ञानां, म. मा., १७५
 व्राह्मणानां गवां चैव, वा. पु., १३६
 व्राह्मणानां च शापेन, यम., १७३
 व्राह्मणानां प्रसादेन, यम., १७२
 व्राह्मणां निमन्त्रयन्तां, रामा., १५
 व्राह्मणेषु क्षमी स्तिरथे, याज्ञ., ३१
 व्राह्मणन्तु प्रकुर्वाति, कात्या., २४
 व्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः, ज. पु., १२
 व्राह्मं प्राप्तेन रोस्कारं, मनु., ८४
 व्राह्मं प्राप्तेन रोस्कारं, म. मा., १४६
 व्रयुस्तन्मन्त्रिणो वाक्यं, रामा., १०६

अ

*भक्तं तेभ्योऽपि दद्यात्, गौ., १२
 भर्य यतो वा शङ्केत, मनु., १२४
 भर्ता तत्सर्वमादते, मनु., १३५
 भर्त्रा परिशृद्धीतस्य, रामा., ११७
 भर्तुरङ्गात्समुत्पत्य, रामा., ११७
 भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्, मनु., १३६
 भर्तुराराधनं कुर्यात्, म. पु., ३७
 भलादः सोमसूर्यौ च, म. पु., ५७
 भवनस्य वटः पुर्वे, म. पु., ६७
 भवते वृपराष्ट्रस्य, भवि. पु., २०७
 **भवन्त्यजुगुणा राज्ञः, १३८
 भवेतु सिद्धिकामस्य, दे. पु., १९७
 भवेयुर्नाऽत्र सन्देहः, दे. पु., १९७

भस्मना गन्धयुक्तेन, स्कं. पु., १८३
 भक्षणं चार्द्मासानां, म. पु., १२१
 भक्षणं पक्षमासानां, म. पु., ११९
 भाग्यवाचित्यहमे हु, भवि. पु., २१०
 भाग्यानि पुष्पानि कृतान्तशेषः, व्या., १४१
 भागरिष्यै तृतीयायां, ब्र. पु., १७८
 [भाष्टवाद्यानि वाद्यन्ता], स्कं. पु., १८२
 भानोः प्रजापतेर्वापि, भवि. पु., २०२
 भार्याहानिः प्रजाहानिः, म. पु., ६९
 भावादभावतो वाऽपि, भवि. पु., २०७
 भिन्नावैव तडाकानि, मनु., १२५
 भिन्नुर्युवन्ति शस्त्राणि, देव., १२३
 भिजा बहुप्रदा लोके, दे. पु., ५२
 *भीतभत्तोन्भत्तप्रभत्, वौ., १३२
 भुक्तवान्विहरैवैव, मनु., १६१
 भुवं विलेखति श्रीवां, म. पु., १५९
 भुक्ती वान्तसुद्धारं, म. पु., ३६
 भूतानाभिन्धनरसैः, वृह., ४१
 भूतानो तज्जिवासिस्त्वात्, कात्या., १०
 भूम्यमूढाराप्रसन्नं, म. पु., १२१
 भूम्यै दशम्यां कर्तव्या, ब्र. पु., १७०
 भूत्वानी हु स्मृतो राजा, कात्या., १०
 *भूत्यानामनुरोधेन, आप. घ., १६८
 भूत्या भवन्ति प्रायेण, वृह., ६३
 भूत्या यमुपजीवन्ति, यम., १५५
 भूत्या ये तत्र योद्याः स्तुः, म. भा., १४
 भूत्याः परिभवन्तीह, म. पु., १४७
 भूत्यैः सह महीपालः, म. पु., १४७
 भेदमेव प्रदासन्ति, म. पु., १२७
 भोगाभ दधाद्विप्रेभ्यो, याह., १६७

म
 भज्ञला धनुषा कार्या, दे. पु., ५०
 भज्ञलानां शतं पश्येत्, अ. पु., १२
 भज्ञला भज्ञलारूपा, दे. पु., ५१
 भजिष्ठं जलजाकारं, दे. पु., १८७
 भणि वा पङ्कजं यत्र, भवि. पु., २०४
 *भणि वा पङ्कजम्पात्रं, २०४
 भत्तो गजवरथैव, रामा., १६
 भदं स्वप्नमवज्ञानं, म. भा., १०३
 भद्यन्विद्वे च रात्रौ च, मनु., १०६
 भध्यप्रदेशे यः स्तम्भो, म. पु., ६७
 भध्यमस्य प्रचारश्च, मनु., १०७
 *भध्यमस्थूणाया गर्ते वधाय, वृह., ७७
 भधुश्यामा च तक्षस्य, म. पु., १६०
 भध्ये कम्बलसंयुक्ता, दे. पु., ११९
 *भध्येऽगारस्य स्थालीपाकं, वृह., ७८
 भध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा, म. पु., ५९,
 भध्ये नवपदो ब्रह्मा, म. पु., ६०
 मन्त्रनिदशयतत्वां, म. भा., १०३
 मन्त्रप्रभृत्साहशक्तिः, म. भा., १२०
 मन्त्रभेदस्य यत्प्राप्तो, म. भा., १०३
 मन्त्रभूलं यतो राज्यं, याह., १०३
 मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं, मनु., २३ ; १०५
 मन्त्रनियामय वक्ष्यामि, म. पु., ६४
 मन्त्रिणां मन्त्रनियमः रामा., १०२
 मन्त्रिणो यत्र सभ्याथ, कात्या., १४
 मन्त्रिभिर्मन्त्रयित्वा यः, रामा., १०१
 मन्त्रिमिमन्त्रसंयुक्तैः, रामा., १०१
 मन्त्रिरूपा हि रिपवः, रामा., १०५
 मन्त्रिवेदविद्वैव, म. पु., ४४

*महुप्यदुर्गी मृदुर्गी, ४०
 मन्त्रेण चोच्छ्रयं कुर्यात्, दे. पु., १८८
 मन्येतार्हं यदा राजा, मत्तु, ११२
 मया च विष्णुना शक्त, भवि. पु., २१०
 मर्म चैतत् समाख्यातं, म. पु., ५९
 मरणं वहिदाहश्च, म. पु., १२२
 मलिनाम्बरधारित्वं, म. पु., १२९
 महत्याक्षिनमासे तु, भवि. पु., २११
 महती देवता हेषा, मत्तु, १५
 महते दैवतायाऽज्ञय, रामा., १७
 महाकुलीनमार्यं च, मत्तु, १७०
 महाकुलीना ऋजुवो, म. पु., १२७
 [महादेवस्य पूजां च,] संक. पु., १८३
 महादोषमवाप्नोति, भवि. पु., २११
 महानवम्या पुजा च, ल., १
 महानवम्या पूजेयं, दे. पु., १५४
 महानसश्च धर्मज्ञ, म. पु., ४४
 महानसं तथाग्नेये, म. पु., ७३
 महानसे वा त्वां देव, भवि. पु., २०७
 महान्तमुत्सवं कृवन्, ब्र. पु., १८०
 महापातकसंयुक्तो, दे. पु., १९६
 महाराजस्य भवनं, रामा., १५
 महाब्रतं महापुण्यं, दे. पु., १६३
 महाब्याहृतिहोमेन, भवि. पु., २०५
 महालक्ष्मीः पुरः शस्ता, दे. पु., ५१
 महालक्ष्म्यादिका शक्त, दे. पु., ५१
 महाशब्दो नवम्यां च, दे. पु., १९२
 महासिद्धिप्रदं घन्यं, दे. पु., १९२
 महिषस्था महामारी, दे. पु., १९७
 महिषी युवराजश्च, म. पु., १२९

महीपतिस्तानभिपूज्य वै द्विजान, यम., १७२
 महोत्सवक्ष कौमुदा, ल., १
 महोत्साहः स्यूललक्ष्यः, याज्ञ., २९
 माङ्गिष्ठवर्णे भेकः स्यात्, म. पु., ७४
 मातुः प्रवेशो जठरे, म. पु., १२९
 मातृणा चैव देवीना, दे. पु., १९४
 मातृणां लोकपालानां, भवि. पु., २०५
 मानाधिके राजभयं, म. पु., ६९
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं, म. पु., ५५
 मार्गशीर्षे श्रुते मासे, मत्तु, ११५
 मार्गे ब्रतिनवन्धे तु, भवि. पु., २११
 मात्यधूपासनोपेतां, बृह., ४३
 *मांसमधुष्टौषधि, विष्णु., १०
 मांस्येलाङ्गुष्ठनगर, भवि. पु., २०६
 मित्रबन्धुषुताग् इन्ति, म. पु., ६९
 मित्रमित्रं शत्रुमित्रं, म. भा., ११०
 मित्रस्य चानुरोधेन, मत्तु, ११२
 मित्रं च शत्रुतामेति, म. भा., १७
 मित्रं चैवाप्य प्रकृते, मत्तु, ११३
 मित्रं न चापत्तु तथा च मृत्यं, म. पु., ३८
 मित्रं हिरण्यं भूमि वा, मत्तु, १४२
 मित्राण्येतः प्रकृतयः, याज्ञ., १७
 मित्रादथाऽप्यमित्राद्वा, मत्तु, १४२
 मित्रेण मित्रमित्रेण, म. भा., ११०
 मित्रैर्वापि समानार्थैः, रामा., १०१
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च, म. पु., ५९
 मुक्त्वा भाव्यात्वं नृपतेः, बृह., ४१
 मुखलिङ्गणेशानां, दे. पु., ५३
 मुख्यादृश्यं तथा हेषा, म. पु., ५९
 मुच्यते नाड्रं सन्देहो, दे. पु., १९६

मुच्यते सर्वपापेभ्यः, भवि. पु., १७६
 सुहृत्ते शुगुणोपेते, ब्र. पु., ९
 मूलद्वारात्तथात्यन्तं, म. पु., ६९
 मूलमन्त्रेण देव्यास्तु, भावे. पु., २०५
 मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः, मनु., १४३
 मृगाक्ष पक्षिणश्चैव, म. पु., ४६
 मृग्यमयानां च माष्डानां, मनु., ८९
 मृतस्य नाडस्ति संस्कारो, आ. पु., १३५
 मृताग्रौप्यहेमोत्थैः, ब्र. पु., ११
 मृत्युजयं तथा मन्त्रं, भवि. पु., २१०
 मृत्युस्थानच्युते कुम्भे, म. पु., ७२
 मृत्युक्ष वसतिक्षेपे, मनु., ६
 मृदूनाति यदि राष्ट्राणि, आ. पु., १३६
 मृदुताक्षिनानां च, म. पु., १६०
 मेष्ठुन्तुभिष्ठानानां, भवि. पु., २०६
 मेहते वानरो राजन्, म. पु., १५९
 मोद्वाक्षजा स्वराङ्गं यः, मनु., ८३
 मौलान् शास्त्रविदः शरान्, मनु., २२
 मौलान् शास्त्रविदः, मनु., १०५
 नियमाणोऽप्याददीत, मनु., ११

य

य आहेषु युध्यन्ते, याज., १३३
 य एव धर्मे नृपतेः, याज., १२५
 यच्च युद्धं भवेद्राक्षो, म. पु., ३५
 यच्चान्यस्तिक्षिदेष्टव्यम्, रामा., १४
 यच्छेष्मायं तं विद्यात्, म. पु., ७५
 यजतेऽहरयैः, शृह., ५
 यतः शङ्केत समयं, मनु., १२४
 **यत्थ भयमाशङ्केत, १२४
 यत्प्रयं च हितं चैव, रामा., १०६

यत्र कमाणि नृपतिः, कात्या., ८४
 *यत्वेगते प्रतितसो, ७०
 यथाकर्मं च वृक्षानां, यम., १५४
 यथाकालं शुभं ज्ञात्वा, म. पु., ५५
 यथागर्मं च कर्तव्यं, ब्र. पु., १८०
 यथात्मानं यथा पुत्रान्, म. भा., १५६
 यथानुवर्तितव्यं स्यात्, म. पु., ३४
 यथा पूर्णं ब्रजेद्वत्स, भवि. पु., २०४
 यथा फलेन युज्येत, मनु., ८८
 यथा भित्रं धूवं लब्ध्वा, मनु., ९६
 यथा यमः प्रियदेव्यौ, मनु., ४
 यथार्थमस्य वर्कव्यं, म. पु., ३५
 यथाल्पाल्पमदन्त्याशं, मनु., ८८
 यथार्हतः रामणये, मनु., ६
 यथाशक्तया समानतैः, ब्र. पु., १२
 यथाशक्तिवनं तेभ्यो, ब्र. पु., १८०
 यथाशुभग्रहाहैवा, दे. पु., ५३
 यथा सम्पत्तिसम्पन्नः, रामै. पु., २०५
 यथासर्वाणि भूतानि, मनु., ४
 यथास्थानविभागेन, दे. पु., ५१
 यथास्थानविभागेन, दे. पु., ५०
 यथा स्वारथिका न स्युः, मनु., ११३
 यथा सुसंस्कृतं पूज्य, दे. पु., १८९
 यथैनं नामिसन्दध्युः, मनु., ११३
 यथैव पुष्पानिस्तं, रामा., १०३
 *यथोक्तमस्तिविजोऽन्यानि, गौ., १६५
 *यथोक्तवादी दूतस्थात्, म. पु., २५
 यथोद्धरति निर्दाता, ८३
 यदधीते यथजते, शृह., ८५
 यद्गुव्याहरन्त्येते, यम., १७३

यदस्य सुकृतं किञ्चित्, मनु., १३५
 यद्यथेनैव दत्तन्तु, दे. पु., १०७
 यद्यन्यज्ञुष्वधगम्भीरा:, म. पु., १२६
 यदा गृहवेशः स्यात्, म. पु., ७२
 यदा त्विंशुरुन् प्राज्ञान्, नार., ३
 यदा तु पानमातिष्ठेत्, मनु., ११५
 यदा तु स्थापरिक्षणो, मनु., ११२
 यदा तेजः समालम्बे, नार., ३
 यदा परबलानां तु, मनु., ११३
 यदा प्रकृष्टा मन्येत्, मनु., ११२
 यदा मन्येत् तृपतिः, म. पु., १२५
 यदा भन्येत् भावेन, मनु., ११३
 यदावगच्छेदायस्था:, मनु., ११२
 यदा सस्यगुणोपेतं, याज्ञ., ११५
 यदि तत्रापि सम्पदेत्, मनु., ११३
 यदि ते तु न तिष्ठेयुः, मनु., १२६
 यदि नो बहुते धारा, भवि. पु., २११
 यदि बध्येत तत्रैव, आ. पु., १३६
 यदि संवर्द्धयेद्योहं, म. पु., ७२
 यदीशाने तु दिवभागे, म. पु., ७२
 यदुकं विष्णुना वाक्यं, ब्र. पु., १८१
 यदेतद्वैष्णवं वाक्यं, ब्र. पु., १०१
 यदेव कुरुते राजा, नार., ६
 यन्त्रसुक्ते प्राणिसुक्ते, म. पु., २९
 **यज्ञारिकेलकदलीदलपाठलाभिः, ६९
 यन्त्रायुधाङ्गलमयोपपञ्चं, म. पु., ४६
 यन्त्रायुधैश्च विविधैः, शृ. ह., ४१
 यमसूर्यं च विशेषं, म. पु., ६२
 यवभिर्बलसम्पन्नैः, दे. पु., १०५
 यवसाना प्रसूताना, म. पु., ४५

यवसेन्धनसंयुक्तं, म. पु., १२४
 यस्तु नाडरमते कार्यं, राजा., १४०
 यस्तु भीतः परावृत्तः, मनु., १३५
 यस्तु संसेवमानोऽपि, म. मा., १४५
 यस्त्वेवं कुरुते राजा, दे. पु., १९९
 यस्माद्यज्ञाननूणां, म. पु., ७३
 यस्मादेतैः सदा वाच्यं, कात्या., २४
 यस्मिन् देवो य आत्मारो, याज्ञ., १३९
 यस्मादेषां शुरेन्द्राणां, मनु., २
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः, मनु., ६
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति, मनु., १०३
 यस्य यस्य समीपे तु, ब्र. पु., १८०
 **यस्य राजस्तु विषये, १७१
 यस्य राजस्तु विषये, मनु., १७१
 यज्ञारैव प्रकुर्वाति, याज्ञ., १६७
 यः सहायात् परित्यज्य, आ. पु., १३६
 याचितो नैति न त्रुयात्, यम., १६३
 यात्रा च कर्तुकामेन, ब्र. पु., १७९
 यात्राभिषिक्तकृत्यानि, ल., १
 यात्रायां शुक्केतौ च, भवि. पु., २०९
 यात्रावसाने भूतानि, ब्र. पु., १६२
 यात्रोत्सवः सदा कार्यः, ब्र. पु., १७६
 **यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः, गौ, १६६
 यातुपाश्रित्य तिष्ठन्ति, मनु., १७४
 यानि राजग्रदेयानि, मनु., ८०
 याम्यं च वितर्यं चैव, म. पु., ६७
 याम्याशैव शिवा ग्रोका, दे. पु., ३१
 याम्यापराम्यां शालाभ्यां, म. पु., ६२
 यात्यात्परं कालविदां भृतेन, म. पु., १२४
 यावद् भूर्जायुराकार्यं, दे. पु., ११२

याक्षान्याः सरितः पुण्याः, रामा., १६
 युक्तदचैवाप्रमत्तश्च, मनु., ८०
 युक्ताशागसहखेण, रामा., ११७
 युक्ते च देवे युध्येत्, मनु., १२६
 युध्यमानाः परं शक्या, मनु., १२९
 युद्धादि धर्मः श्रेयान्वै, व्या., १३४
 युध्येत स्यन्दनाश्वेन, मनु., १३०
 युवराजस्य वदयामि, म. पु., ६३
 *ये च विद्यार्थी वसन्ति, आप. ध., ११
 ये चाऽप्येषो पूज्यतमाः, म. भा., १७६
 ये तेषां पापमुदीनां, परा., १२५
 येन न स्थाप्यते कार्यं, मनु., १८
 येन साक्षिभ्यमायाति, भवि. पु., २०६
 *ये व्यर्थी द्रव्यपरिग्रहैः, आप. ध., ११
 येषां त्रीण्यवदातानि, म. भा., १४९
 ये हता निश्चितैः शैलैः, व्या., १२४
 यैः कृतस्सर्वभक्षोऽप्तिः, मनु., १७४
 *योगक्षम विजये भये, गौ., १७७
 योगक्षेमं च सम्प्रेदयं, मनु., ८८
 योधानां शिलिप्नां चैव, म. पु., ४४
 यो न कुर्यादिदं सर्वं, स्कं. पु., १०३
 *यो नोद्धतं जातु करोति विषं, १७०
 यो यस्य भक्तिमासकः, भवि. पु., २०५
 योऽरक्षन् बलिमादते, मनु., ४६
 यो राजकोशं नश्यन्तं, म. भा., ८७
 योऽस्य राजधुरं वौहुं, म. भा., १०४
 योऽस्मि जीवितस्यार्थं, म. भा., १७
 यो हत्वा गोसद्वाक्षाणि, मनु., ८६
 योऽद्वि कुर्याद्युवोत्सर्गं, देवि. पु., १३९
 यो हितोदयमुत्पद्य, रामा., १०५

८

रक्षयुष्मुमाणां च, म. पु., १२९
 रक्तवासाः पिबन्मत्तः, रामा., ११७
 रक्षाऽशोकसमाकारा, देवि. पु., १०८
 रक्षमूर्तौ दिङ्क्षणां, ग्र. पु., १८०
 रक्षस्थानं तु देवेभ्यः, ग्र. पु., १५९
 रजोपजीविनां पञ्चेत, ग्र. पु., १८०
 रत्नानां सर्ववस्त्राणां, म. पु., ४६
 रत्निमात्रे तु वै गर्ते, म. पु., ५७
 रत्नैश्च पूजयेदेनं, मनु., १३८
 रत्नोपरिशिलां कृत्वा, म. पु., ५०
 रथयात्रा बलिक्षेमं, देवि. पु., ११४
 रथस्य युक्तमङ्गे तु, देवि. पु., १८५
 रथनामा हृष्टाक्षैव, म. भा., ९५
 रथाश्वबलवहुलो यात्रात्, म. पु., १२३
 रथाश्वं हस्तिनं छत्रं, मनु., १३७
 रथे च कुलरे चैनं, म. पु., १९
 रथेन खरयुक्तेन, रामा., ३१८
 रन्त्रे सूतनिबद्धं च, भवि. पु., २०४
 रमतेचेन्द्रिया चैषां, म. भा., १७६
 रमणामा हसन्तश्च, स्कं. पु., १८२
 रम्यमानतसामन्तं, मनु., ३९
 रम्ये धूक्षावृते देशो, म. पु., १२३
 रम्यं पश्यव्यमाजीव्यं, याज., ३९
 रसो गोरोचना चैव, रामा., १६
 रहस्याख्यायिनां चैव, मनु., १६२
 रहोगतस्य वक्तव्यं, म. पु., ३४
 रक्षन् धर्मेण भूतानि, वृद्ध., ८५
 रक्षां कुर्वीत यज्ञेन, म. पु., ७२
 रक्षाधिकारादीशलात्, नरा., ६

- रक्षार्थमस्य सर्वस्य, मनु., २
 रक्षा देव्यः सदैवात्र, दे. पु., ४८
 *रक्षितं वर्जयेद्यज्ञा, १४६
 रक्षेऽप्यत्तादात्मानं, ब्र. पु., १३
 **रक्षेत सर्वतस्त्वेतान्, १०१
 रक्षोदेविषु चोप्रासु, दे. पु., ५४
 रागापररगौ चैवाऽस्य, म. पु., ३७
 रागे दर्पे च माने च, म. पु., १५३
 राघवस्य भयादृष्टः, रामा., ११७
 *राजकुतुरेवाऽवमेघसं, श. लि., १२५
 राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि, मनु., २
 राजधाम दु शोषांस्तु, दे. पु., ५०
 राजधामाप्रतः कार्य, दे. पु., ५०
 राजनामा चरत्येषः, नार., ६
 *राजनि च दथात्वेते, वसि., १६९
 राजन् राजा सदा कार्य, म. पु., २७
 *राजन्यवैश्यावपि, श. लि., १७१
 राजप्रशंसा प्रथमं, ल., १
 राजपुत्रस्य रक्षा च, म. पु., ९९
 राजपुत्राभिरक्षा च, ल. १,
 **राजमहिषीपितृव्यमातुलान्, वसि., १६९
 राजलीला न कर्तव्या, म. पु., ३५
 राजवेशमगृहद्वार, ब्र. पु., ११
 राजसेवा ततः कुर्यात्, म. पु., ३७
 राजाकन्दाभिसारेण, म. भा., ११०
 राजा कर्मसु गुलाना, मनु., ८२
 राजाभिभयदं नृणां, म. पु., ६२
 राजा चेष्टा भवेष्टोके, रामा., ८
 *राजा दीर्घदशी भहोत्साहः, श. लि., १८
 राजानं राजपुत्रं च, म. भा., १५०
 *राजा परपुरश्रासौ, विष्णु., १२९
 राजाधपि संयतः शान्तः, स्क. पु., १०३
 राजा अल्पते पापं, यम., १७२
 राजा वृक्षो ब्राह्मणस्तस्य मूलं, यम., १७३
 *राजा सर्वस्येषे ब्राह्मणवर्जम्, गौ., १८
 *राजा सर्वेषु कार्येषु, विष्णु., १६४
 राजा स्वर्गमवाप्नोति, शङ्क., ८५
 *राजा स्वस्वाधीनवृत्ति, शं. लि., १५१
 राजा स्नातः पुनः स्नान्यः, ब्र. पु., ११
 राजा शुक्लमादसे, याज., १३५
 राजा सेनापतिः कार्यै, म. पु., २५
 राजा समित्यादुरुग्मे, म. पु., ४६
 राज्याद्वार्तासुखा, कात्या., २४
 राज्याभिषेकश्च तथा, म. पु., १२१
 राज्यव दयुसदारं, मनु., १३७
 राज्य न तथा कार्य, म. पु., ३५
 राजस्तु दक्षिणे पाश्वे, म. पु., ३६
 राजा कोशगृहं कार्य, म. पु., ४३
 राजा च सर्वयोधेभ्यो, मनु., १३७
 राजा दु रक्षिणः कार्या, म. पु., १६
 राजामन्तःपुराभ्यक्षो, म. पु., २९
 राजामाशाभयायस्मात्, नार., ५
 राजा ॐवसदा ग्रोकः भवित्वा, म. पु., १७६
 राजा मूर्खेन यत्पदं, ल., १
 राजोऽन्यः सचिवः स्तिर्घा, मनु., ८०
 राजोऽभियोगाद्योदयं, म. भा., १३०
 राजः कुलं श्रियं प्राणान्, याज., १३
 *राजः प्रस्तुहं वृतान्वीक्षणं, शं. लि., १५५
 राजः प्रियाणि वाच्यानि, म. पु., ३६
 *राजः शङ्कपटह, शं. लि., १६२

* राजः समोऽधिको वा, ३५
राजः स्यादायुधागारे, म. पु., २९
रात्रौ जागरणं कुर्यात्, दे. पु., १६९
रात्रौ देयो बलिः श्वेते, दे. पु., १८५
रात्रौ शुभं कृत्यतम्, दे. पु., १८९
रामस्य यौवराज्यार्थं, रामा., १६
रावणकथं मया हङ्गः, रामा., १९७
राष्ट्रस्य सङ्कहे नित्यं, मनु., ७९
राष्ट्रसङ्कहणं कोशो, ल., १
राष्ट्रं तोरणपातेन, दे. पु., १८९
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृताः, वृह., ८३
सचकव्यतुरक्षस्यात्, म. पु., ६७
सचकं चोत्तरद्वारं, म. पु., ६३
सद्वक्ष्य राजयक्षमा च, म. पु., ६०
स्त्रादित्या प्रहा विष्णुः, भवि. पु., २०१
स्त्रो देवी स्त्रविजया, दे. पु., ५३
रूपगौवनसम्पन्नाः, रामा., १६
रूपसत्त्वगुणोपेतान्, म. पु., २३

ल

लगुडानां गुडानां च, म. पु., ४५
लभात्प्रसाधयेद्वृत्स, भवि. पु., २०४
लङ्घ नेत्रं पुरी हृष्टा, रामा., ११६
लङ्घायां भस्मरक्षायां, रामा., ११८
लज्जतेऽभिमुखवैव, म. पु., ३७
(लभते तदवाज्ञोति), भवि. पु., २०२
लब्धिकथं राज्यलिङ्गानां, म. पु., १२१
लाभ्यनं पिटकं चैव, म. पु., ११६
लाभं च बहुशो विन्देत, म. पु., ५५
लेखकः कथितो राजः, म. पु., २७
लेलिहानः शुभः कुण्डे, भवि. पु., २०९.

लोकपालान् गृहाशाणान्, भवि. पु., २०६
लोकपालगृहाणां तु, गवि. पु., २०७
लोकपञ्चहृणार्थार्थं, म. पु., १४७
लोकानलोकान् कुर्युस्ते, मनु., १७४
लोहवज्ञाजिनादीनां, म. पु., २७
लोहानां च मणीनां च, म. पु., १६०

व

वक्ताऽपि तस्य यः काले, म. पु., ३५
वज्रन्तु सङ्कटं मध्ये, म. पु., ६९
वज्रा नदी महारूपा, भवि. पु., २०९
वणिगनैक्षाऽऽशृतमावसेत, म. पु., ४६
वत्सरं या परित्यक्ता, दे. पु., ४८
वस्यन्तां पशवव्याप्ति, स्कं. पु., १६१
वनशैलसमायुक्तां, दे. पु., ४९
वनस्थाक्षैव राज्याणि, मनु., १५६
वनस्पतीनां निर्यातो, यम., १७३
वपुभान्वीतभीर्वार्गमी, मनु., ३३
वरखीणां तथा लाभः, म. पु., ११२
वरं च सर्वलोकानां, दे. पु., १११
वराप्सरस्सहस्राणि, वा. पु., १३६
वराहमकरभ्यां वा, मनु., १२४
वराहर्षसारोऽूषाणां, म. पु., ११९
वराहेण दशाप्रीवः, रामा., ११८
वरिष्ठमभिहोत्राद्दि, मनु., १६७
वरुणानिलसोभाय, भवि. पु., २०६
वरुणेन यथा पाशैः, मनु., ४
वर्चस्थानं वहिः कुर्यात्, म. पु., ७३
वर्जयेत्सर्वदा दाक, म. पु., ७४
वर्ज्यं व्याधातश्चलेषु, म. पु., ५६
वर्णपुष्पबलिं गन्वं, भवि. पु., २०५

वर्णनामाश्रगाणां च, म. पु., १५६
 वर्द्धितं तथा भास्ये, ग. पु., ७३
 वर्द्धितं तु नागव्ये, म. पु., ७३
 वर्द्धितं राक्षसो कोणे, म. पु., ७३
 वर्षाकाले प्रशस्यन्ते, म. पु., १४१
 वल्मीकमृदया कर्णौ, ब्र. पु., ११
 वल्मीकपित्यवनजां, दे. पु., १८४
 वद्येत्वद्यं जितात्मानं, कास्था., २०
 वसन्तो ब्राह्मणा रघु, अम., १७२
 वसानामय भजानां, म. पु., ४६
 वसु अदिवनिरूपाय, भवि. पु., ३०६
 वसुभाडपत्यकामेन, भवि. पु., २१०
 वसुदद्यं घृतं वाऽऽज्ञं, भवि. पु., १२०
 वसेत्स नरके घोरे, कास्था., २१ ; १५५
 वसोर्धीरा प्रकर्तव्या, भवि. पु., २०३
 वसोर्धीरा प्रशानस्य, भवि. पु., २१०
 वसोर्धीरा द्विता देशी, भवि. पु., २०१
 वज्रमस्त्रमलङ्कारं, अ. पु., ३६
 वज्रं पत्रमलङ्कारं, म. पु., १५९
 (वज्रैः तदैव कृतौतैः), दे. पु., १६६
 वहिसम्भूजनं कार्यं, ब्र. पु., १५५
 वहर्नांगस्य सत्त्रैश्च, दे. पु., १८७
 वक्षस्थले त्वापवत्सः, म. पु., ५९
 *वंशमाधीयमान, बहू., ७७
 *वंशान्तरेषु शरणानि, बहू., ७७
 वंशानिदानीं वक्ष्यामि, म. पु., ५९
 व्यज्ञनानां च शुष्कत्वं, म. पु., १६०
 व्यतीपातेन सन्देहः, भवि. पु., २०२
 व्यथा प्रख्यवणेन स्थात्, म. पु., ६९
 व्ययद्वारेषु च तथा, म. पु., २७

व्याख्याभिक्षयं न कुर्वीत, म. पु., ७५
 व्यवहारस्तो शेयः, नार., ५
 व्यवहारात् ततो दृष्ट्वा, याज., १५७
 व्यसनस्य च गृत्योक्त, मनु., १४५
 व्यसन्यधोडधो व्रजति, मनु., १४५
 व्यसनानि च सर्वाणि, म. पु., १४६
 व्यसनानि दुरन्तानि, मनु., १४३
 व्यस्तैश्वै च समस्तैश्च, मनु., १०८
 व्याघ्रचमोत्तरे रम्ये, ब्र. पु., १६
 व्यापकरसगन्धं च, म. पु., १६०
 व्यायम्बाऽऽस्त्रय मध्याहे, मनु., १५७
 व्यासेन गुणिते हैर्ये, म. पु., ७५
 व्यूहसन्त्रविधानज्ञः, म. पु., २५
 वाक्याभिप्रायतत्वज्ञः, म. पु., २७
 वाक्यं समन्वय वदति, म. पु., ३७
 वापदज्ञानं च पाक्यं, मनु., १४४
 वाप्यतः सह वैदेशा, रामा., १७
 वाजपेयद्वातं राजा, भवि. पु., २११
 वादिवशपुण्यादैः, ब्र. पु., १०
 वादित्राणा च सर्वेषां, म. पु., ४५
 वादित्राणि च सर्वाणि, रामा., १५
 वानप्रस्थाः परिवाजः, अम., ८५
 वाण्यं वावत्थारोग, म. पु., ५९
 वारही मैरवी चोगा, दे. पु., ५४
 वार्षिकांक्षतुरो मासान्, मनु., ३
 वाससां वित्रवर्णानां, दे. पु., १६६
 वासं वने महावृक्ष, दे. पु., १४५
 वासाय च गृहकार्यं, म. पु., ६५
 वास्त्वक्त्रै तद्विजानीयात्, म. पु., ७३
 वास्तुविद्याविधानज्ञः, म. पु., २३

वास्तुसंशुद्धविन्यास, भवि. पु., २०२
 वास्तुः सामूहिको नाम, म. पु., ५७
 वास्तुप्रशमने तद्वत्, म. पु., ७२
 वासोभिस्संहतैः सर्वे, स्कं. पु., १८२
 वास्तोष्पते प्रतिजानीहि, म. पु., ५०
 *वास्तोष्पते प्रतिजानीहि, ७०
 *वाहनयोथानां सतत, शं. लि., ८१
 वाहनं नरसंयुक्तं, रामा., १६
 वाहनानि च सर्वाणि, मनु., १६१
 विक्षेपो ह्यनवीयो यः, रामा., १४०
 विकाराच्च तथा बत्स, भवि. पु., २०६
 विकृतिं च स्वरो याति, म. पु., १५९
 विकृष्टेऽध्यन्यनायतां, मनु., १०७
 विक्षेपाति शुको राजन्, म. पु., १५१
 विगतकोषसन्तापो, नर., ३
 विगमधता च विहेया, म. पु., १६२
 विचित्रां एवयेत्पूजां, दे. पु., १९३
 विच्छेदो नित्यहोमस्य, भवि. पु., २११
 विजयं भूमिलाभं च, भवि. पु., २०१
 विजयार्थं श्रुपैः खण्डे, दे. पु., १७६
 विजिगीषोररिमित्र, म. भा., १०
 विजेतुं प्रयतेतारीन्, मनु., १२९
 **विज्ञातदेशकाल्पन, २५
 विज्ञाता फल्गुसाराणा, म. पु., २७
 विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ, म. पु., १२४
 विज्ञाय देशं कालं च, म. पु., २५
 वितानध्वजशोभाद्य, दे. पु., १८८
 विद्यानो ग्रहणं कर्य, म. भा., १४३
 *विद्याभिजनवाप्रूप, गौ., १६४
 विद्यावृद्धान् स्वैरेव त्वं, म. भा., १४९

विद्यासौगंगमुञ्चादि, भवि. पु., २०१
 विद्या होका तथा द्वित्रा, दे. पु., ५३
 विद्युद्ग्रहतश्चैव, दे. पु., १६४
 विधानां दर्शने यन्तं, म. भा., १०४
 विधिवस्त्वकालि कालीति, दे. पु., ११३
 विधिवत्वाच्च च ऋणां, म. पु., ६३
 विधिविधानं नियतिः स्वभावः, र्या., १४२
 विनायकाच्च नागेभ्यः, ग्र. पु., १७५
 विनायकाच्च पूजा च, ग्र. पु., १७९
 विनाशाच्च स्वभर्तुर्हि, रामा., १०५
 विनाशो देवताविद्वे, म. पु., ६७
 विनीतस्त्वथ धार्तायां, याज्ञ., १३
 विनीतिः शास्त्रसम्पदः, कार्या., १०
 विनीतिः सत्वसम्पदः, याज्ञ., ११
 विनीतात्मा हि श्रूपतिः, म. भा., १४८
 विनीतात्मा हि श्रूपतिः, मनु., १५६
 विपर्ययेण विहितं, म. पु., ११६
 विपरीतानि कृत्याति, रामा., १०५
 विपलादच्च यथा गावः, रामा., ५
 **विप्रकृष्टेऽध्यनो यत्र, १०८
 विप्रसुखः कुलीनक्ष, म. पु., ३७
 विप्रस्य महती शाला, म. पु., ६५
 विप्राणो कोटिकोटीनां, भवि. पु., २०१
 विप्राणो मधुरास्वादा, म. पु., ५७
 विप्राणमकायो हेषः, मनु., १६७
 विप्रादेः शस्यते भूमिः, म. पु., ५६
 विमानात्पुष्पकाद्य, रामा., ११०
 विमार्गेषु शिवः शस्तः, दे. पु., ५०
 वियुग्मतेऽर्थघर्माभ्यां, मनु., १४३
 विरक्तलक्षणं हेतत्, म. पु., ३७

विरक्तः कारणेषां, म. पु., ३७
 विरुद्धयति चकोरस्य, म. पु., १५९
 विरोधये च्छनुमित्रं, म. भा., ११०
 विवस्वानथ मित्रश, म. पु., ६०
 विवाहेऽपि शुभा दृष्टिः, दे. पु., ५४
 विविक्तदर्शने चाऽस्य, म. पु., ३७
 विशुद्धसर्पिषो यानि, भवि. पु., २१०
 विशेषतोऽसहायेन, मनु., २३
 विशेषेण तु वह्निस्था, भवि. पु., २०१
 विश्वासयित्वा भूताणि, म. भा., १४५
 विषमैरुदकैव्यास्य, मनु., १५८
 *विषद्वोऽथ विषं दत्तं, १५८
 विषमानि च रक्तानि, मनु., १५८
 विषशाङ्गामिभयदं, म. पु., ६३
 विषाक्त रक्षयो नृपतिः, म. पु., १५७
 विषादो वा विषं दत्ता, म. पु., १५७
 विष्कम्भगण्डपरिघ, म. पु., ५९
 विष्णीविचारावैल, म. भा., १५
 विष्णुस्तं जगती पालो, भवि. पु., २०६
 विष्वीशाशक्मन्त्रेण, दे. पु., १८८
 विस्तर्यते यशोलोके, मनु., २२
 विस्तारं खातुल्यन्तु, भवि. पु., २०३
 विस्तारात्योङ्गशो भागः, म. पु., ६५
 विसूचेषु प्रवक्ष्यामि, दे. पु., ५०
 विद्वत्य च तथा कालं, मनु., १११
 विशकं वा यदेकोनं, भवि. पु., २०३
 विशतिर्दिपदास्तेषां, म. पु., ६०
 विशतीशस्तु तत्सर्वं, मनु., ६०
 विशतीशं शतेशं च, मनु., ७९
 विभ्यग्रे च द्वितीये च, म. पु., ४२

*वीरा: सम्भावितात्मानः, १४०
 वृक्षवचाऽनुलिम्पेत, मनु., १५२
 वृक्षगुल्माद्वृते चापै, मनु., १३०
 वृक्षाद्वा लक्षणोपेता, दे. पु., ११३
 वृत्तन्तु ददनः प्रादात्, दे. पु., १८७
 वृत्ता वा भज्ञमादत्ते, दे. पु., १८५
 वृद्धसेवी च सततं, मनु., १५६
 वृद्धः कुलोदूतः सूक्तः, म. पु., २९
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत, मनु., १५६
 [वृषभशिविकाकानां], भवि. पु., २०८
 वृषे यथेष्यितं दद्यात्, दे. पु., १९७
 वृष्टिः सृष्टिः स्थितिः, भवि. पु., २०७
 वैदधनिप्रभावेण, कात्या., १६०
 वैदविद्याविदो विप्रान्, वृह., ४१
 वैदितव्यानि मित्राणि, म. भा., १६
 *वैदेतिहासधर्मशास्त्र, विष्णु., १६४
 वैनो विनष्टोऽविनयात्, मनु., १५७
 वैषाभरणसंयुक्ताः, मनु., १५८
 वैद्यर्यसद्वां वेन्द्रो, दे. पु., १८७
 वैहृष्यमसेषु कशाभिषातो, रामा., ३४
 वैश्यशक्तजनप्राय, म. पु., ३९
 वैशाल्यादिषु मासेषु, ब्र. पु., १७८
 वैशाल्यां तु प्रदातव्या, भवि. पु., २११
 वैशाल्ये धनरत्नानि, म. पु., ५५
 वैष्णवानय मन्त्रांश्च, ब्र. पु., १०

श

शकुना तदभावे तु, दे. पु., ५०
 शकुनानन्तरं यत्र, म. पु., ७३
 शकान् कुलेचितात्, म. भा., १०४
 शक्यं हि कवचं भेतुं, यम., १७३

- शक्रव्यजानां पतनं, म. पु., ११९
 शक्रव्यजालिङ्गनं च, म. पु., १२१
 शक्तलोकभवाप्नोति, देव., १३३
 शक्तस्थानाच्च सृष्टया, ब्र. पु., १२
 शङ्कुन्देन्दुपद्माभो, भवि. पु., २०८
 शङ्कुन्दुभिमेघानां, दे. पु., १८६
 शणसर्जुरसम्पूर्ण, म. पु., ४६
 शतं च शातकौस्मानां, रामा., १४
 शतं शतसहस्राणि, मनु., ४२
 शत्रुघ्न मित्रतामेति, म. भा., १७
 शत्रुसेविनि मित्रे च, मनु., १२३
 शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते हु, रामा., १३
 शम्भुसूर्यमेन्द्रेन्द्र, दे. पु., १८७
 शरदसन्तौ धर्मज्ञ, म. पु., १२४
 शराणमय खण्डगानां, म. पु., ४५
 शरीरकर्षणात्माणाः, मनु., ८३
 शरीररक्षाव्याजेन, म. पु., १३
 शरीरस्फुरणे धन्ये, म. पु., ११६
 शर्करा अश्मरहिते, दे. पु., ११९
 शर्कराचश्म रहिते, दे. पु., ४८
 शल्यं तपनयेतत्र, म. पु., ६०
 शस्त्रेण निहतः संख्ये, देव., ११३
 शस्त्रेण वैश्यावक्षित्वा, मनु., ८९
 शस्त्रे वसुधारायी, भवि. पु., २०९
 शंक्येषु शङ्कितो नित्यं, यम., १५३
 शंसनं न व्रजेद्राजन्, म. पु., ३५
 शंसद्वामशतेशस्तु, मनु., ८०
 शंसद्वामदशेशाय, मनु., ६०
 शमशानकूपनिलयं, म. पु., ७४
 शमशानेष्वपि तेजस्वी, मनु., १७४
- श्याममण्डला चैव, म. पु., १६०
 श्यावास्पदकः सन्तासः, म. पु., १५७
 श्रवणं चैव विद्यानां, म. भा., १४९
 श्रावणे मित्रलाभन्तु, म. पु., ५५
 शाकथावक एकाशी, दे. पु., १९६
 शालं लौल्यं च पैशुन्यं, म. पु., ३६
 *शान्तिपुण्याहस्त्वस्त्वयन, गौ., १६५
 *शान्तिस्त्वस्त्वयनैः, विष्णु., १६४
 शान्तै प्राधानिके स्थाने, ब्र. पु., १२
 शालया पूर्वया हीनं, म. पु., ६३
 *शालया याम्यया हीनं, ६२
 शालाष्टपरिक्षायाद्वच, बृह., ४२
 शालायास्तु त्रिभागेन, म. पु., ६५
 शास्त्राणि विन्दयेद्युष्मा, याश., १६३
 शिथिच सौम्यसमायाः, दे. पु., ५३
 शिथिं शाविनयो हन्ति, म. भा., १४८
 शिखी चैवाध पर्जन्यो, म. पु., ५७
 शिरस्यग्निः समाविष्टो, म. पु., ५९
 शिरोषेषुम्भरशमी, म. पु., ४६
 शिल्पानि शिक्षयेचैतनं, म. पु., ६९
 शिल्पिना कञ्चुकीनो च, म. पु., ६४
 शिल्पिनो मासि मास्येकं, गौ., ९२
 शिवाशान् सनकाशांश्च, भवि. पु., २०६
 शिवा नारायणी गौरी, दे. पु., १७६
 शुतवृत्ते विदित्वाऽस्य, मनु., १७१
 *शुतिवृत्ते हु विज्ञाय, १७१
 शुतेन विद्यशिल्पैश्व, म. पु., ३६
 शृणुया यत्वं ते गूयुः, म. भा., १४९
 शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि, दे. पु., १९३
 श्रोतव्यं तस्य च रहः, म. भा., ८७

- श्रोतव्ये गियिनक्षत्रे, वा. पु., १५५
 श्रोत्रभान् इनातकान् इदान , म.मा., १७५
 श्रोत्रिया विभवा बाला, कात्ता., ८४
 श्रोत्रियेषु प्रकृत्यर्थ, मनु., ९३
 श्रोत्रियं व्याधितार्ती च, मनु., १६९
 श्रोत्रुभित्त्वाम्यहं तात, दे. पु., १९२
 श्रौतस्मार्तकियाहेतोः, याज्ञ., १६६
 शीषोपेतान् सुसम्पुर्णान्, म. पु., २७
 श्रीमत्यायतने विष्णोः, रामा., १७
 शुक्रं स्कन्दं युरं रुदं, दे. पु., १८७
 शुक्रमालयास्त्रधरौ, रामा., ११७
 शुक्रमालयास्त्रधरौ रामा, रामा., ११७
 शुक्रव भास्यं लाजांश, रामा., १४
 शुक्रावरधरः शिरपी, म. पु., ७०
 शुक्रेण शुशणा न्यस्तं, दे. पु., १८७
 शुचिईवाऽशुचिः सद्यः, नार., ४
 शुचीनाकरणमन्ते, मनु., ३५
 शुद्धा सा दहनायैक, दे. पु., ४८
 शुभदं सर्वमेतत्स्यात्, म. पु., ६५
 शुभदः सर्वकार्याणां, भवि. पु., २०८
 शुभदः सर्ववर्णानां, म. पु., ५७
 शुभमूभिभवं ग्राद्यं, दे. पु., १८५
 शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्टा, म. पु., १२१
 शुभार्थे सौम्यरूपाणां, दे. पु., ५४
 शुभे ऋक्षे च करणे, दे. पु., १८४
 *शुद्धन्य पादावनेता, आप. ध., ११
 शुरथं कृतविद्यश्च, म. पु., २७
 शुरथं बलयुक्तश्च, म. पु., २६
 शुरस्याऽये यदा विप्र, आ. पु., १२६
 शुरः क्षेत्रसदृशवैव, म. पु., २६
- शुराणा यद्विनियोगीति, आ. पु., १३५
 शुरान् कुलीनजातीयान्, म. पु., २३
 *शुरान् संप्रामकार्नेषु, विष्णु., ३२
 शेषं च हृविपस्तस्य, रामा., १७
 शेषाः कार्या विधानेन, भवि. पु., ३०३
 शैलग्रासाद्वनागात्म, म. पु., १२१
 शोधनीया शनैर्नासा, ब्र. पु., १२
 शोभनासुक्ष्येदप्ते, दे. पु., १९९
 शोभनीयं च नगरं, ब्र. पु., १०
 शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य, म. पु., १५२
 शौर्यविद्यार्थ्याद्वृत्यात्, कात्या., ११५
 श्लेष्मातकासारात्कृन्, म. पु., ७४
 श्वेतपुष्पाणि वेनुश्च, रामा., १६
 श्वेतश्च तुरगः वेष्टः, रामा., १६
 श्वेता रक्ता तथा पीता, म. पु., ५६
- ४
- षष्ठः परादितो लिङ्गी, देव., १३२
 *षष्ठान् लीषु, विष्णु., ३२
 षष्ठभागस्य प्रदातारः, यम., ६५
 षष्ठ्मिष्वष्ठ्मिस्तथाऽशीति, म. पु., ६३
 षष्ठ्मिर्मासिद्वितीये तु, म. पु., १२०
 *षष्ठभागं ब्राह्मणेभ्यः, विष्णु., १०
 षष्ठे देवं ब्राह्मणेभ्यः, ब्र. पु., १७९
 षष्ठ्युष्माविधितत्त्वज्ञो, म. पु., १६
 षष्ठ्यासिकस्तथाऽच्छादो, मनु., ६१
 *षष्ठ्यास्यस्मरणं, शं. लि., ८१
 षोडशांशविहीनानि, दे. पु., १०६
- ५
- सु कुवेरः स वहणः, मनु., ३
 स कृत्स्नां पूर्णिमी भुज्ज्ञे, मनु., १०२

- स कृत्या पश्चाभिर्भैः, स्क. पु., १६३
 स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन्, विष्णु., २१
 स खिलो मण्डलर्गस्तु, मनु., १०७
 स गत्वा दक्षिणामाशां, रामा., ११८
 सद्ग्रान्तिषु च सर्वाद्यु, भवि. पु., २११
 सद्गती हि विना भेदं, म. पु., १२७
 [सद्गुहाल्लोकपालांश्च], भवि. पु., २०५
 सद्गमे गच्छमानो यः, भवि. पु., २०६
 सद्गमे न निवर्तेत, यम., १५३
 सद्गमे प्रस्थितं भूपं, आ. पु., १३५
 सद्गमे षष्ठनिवर्तित्वं, मनु., १५४
 सद्विदान् सप्त वाऽद्यौ वा, मनु., २३, १०५
 सद्विवैश्वास्य विश्वासो, म. पु., ३७
 सद्यगच्छात्र सर्वेषां, म. पु., ४५
 सततं क्रियमाणेऽस्मिन्, म. पु., ३५
 स तस्य तावन्मित्रं स्यात्, म. भा., १७
 ** सत्कृत्य द्विजसुख्यानां, १५
 सत्यरोगादयस्तद्वत्, म. पु., ६०
 स ताजनुपरिकामेत्, मनु., ६०
 सत्तमनुग्रहो नित्यं, नार., १५४
 स तेन तृपदण्डेन, आ. पु., १३५
 सद्भायां क्षितौ छुसं, रामा., १७
 सदृश्वतरिना शान्ते, भवि. पु., २०१
 सदाऽऽचरति यो धर्म, म. भा., १६६
 सदा चित्तं नरेन्द्राणां, काल्या., १६३
 सदाधिगच्छेद्विनयं, म. भा., १४८
 सदा स्वभावसम्बन्धा, दे. पु., ११६
 * सद्गांधु चतुस्तु, वहृ., ७७
 स देवलोके तत्त्वन्तं, देव., १३३
 सदैव सद्गृहं कार्यं, भवि. पु., २०३
 रादैव हितकामानो, म. भा., १५०
 सधूमोऽग्रतगच्छी च, भवि. पु., ३०८
 सन्तता पतते गा च, भवि. पु., २०९
 सन्तर्पेद्विजवरात्, म. पु., ७६
 सन्ध्यामुपास्य शृण्यात्, मनु., १६२
 सन्ध्यामुपास्य शृण्यात्, याज., १६२
 सन्ध्यां परथा भक्त्या, ग्र. पु., १७२
 सन्धि च विप्रहं चैव, मनु., १११
 सन्धि तु द्विविधं विद्यात्, मनु., १११
 सजियच्छति यो वेगं, म. भा., १५०
 सन्मन्त्रिणः प्रकुर्वाति, याज., १२
 सपताङ्कं गजारूढो, म. पु., ४२
 सपक्षस्याऽस्य वर्गस्य, मनु., १४४
 सप पशुपुरैः कार्यं, दे. पु., ५१
 सप्रकृतयो येताः, मनु., ९७
 सप्तविशहते भागे, म. पु., ७५
 सप्ताङ्गस्याऽस्य राज्यस्य, मनु., १६
 सप्तानां प्रकृतीनां च, मनु., ९७
 स पुत्रपौत्रसंयुक्तो, ग्र. पु., १७२
 सभास्थानं पौरसुख्यादै, ग्र. पु., २३
 सबलेनाऽजुगन्तव्यो, ग्र. पु., १७०
 समभवनां हृत्सनां, रामा., ११६
 समन्व इति विजेयः, रामा., १०२
 समन्ताद्वीथिका यत्र, म. पु., ६५
 समदुःखसुखं राज्ञः, म. पु., ४०
 समन्तालत्र वेद्यानि, वहृ., ४२
 समवस्कन्दयेच्छैर्न, मनु., १२५
 समस्तानां च कार्येषु, मनु., ९३, १०५
 सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धेयुः, याज., ११६
 सम्यक्षूनिष्ठदेशस्तु, वहृ., ८३

समाजश्च मया दणः, रामा., ११८
 समाजविकल्पस्थान, वहू., ४२
 समाजवानकर्मा च, मनु., १११
 समाजशालैर्विक्षब्धैः, म. भा., ३४
 समा निष्ठोजता वापि, वहू., ४१
 समायनमृदुर्मास, भवि. पु., २०४
 समीक्ष्य संशुतः सम्यक्, मनु., ६
 समुद्रवाऽप्यपेयहच, यम., १४३
 समेत्य सर्वे देवास्ते, दे. पु., १५१
 समे मानसमायुक्ते, दे. पु., ५२
 रामोत्तमाधमौ राजा, मनु., १३१
 समं वा अर्द्धमर्द्धं वा, भवि. पु., २०२
 रामः शत्रौ च निश्चे च, म. पु., २७
 समः सर्वेषु भ्रूषु, यम., १५३। १५४
 समः सर्वेषु भ्रूषु, नार., ३
 स यथूङ्गायसस्तस्त्वा, नार., ५
 स राजा पुरुषो दणः, मनु., ६
 स राजा सह राष्ट्रेण, यम., १७२
 सरीसूपविहीनं च, म. पु., ४०
 सर्पनिर्वासने धूपः, म. पु., ४७
 सर्पेन्द्रवाससंस्थौ द्वा, म. पु., ६०
 सर्वकामफले नूणां, म. पु., ७०
 सर्वकार्येषु निपुणान्, म. भा., १०४
 सर्वकालप्रवादांश्च, भवि. पु., २१०
 सर्वकालं घृतं प्रोक्तं, भवि. पु., २१०
 सर्वग्रहरूपाय, भवि. पु., २०७
 *सर्वतात्मानं गोपयेत्, विष्णु., १४२
 सर्वतस्सारमादव्यात्, म. भा., १४१
 सर्वतो धर्मषब्दभागो, मनु., ६६
 सर्वतो भद्रविन्यस्तं, भवि. पु., २०३

*सर्वतो योजनं, वाप. ध., ७९
 सर्वत्र जगमाप्नोति, ब्र. पु., १९२
 सर्वत्र वास्तुनिर्षिष्ठः, म. पु., ५१
 सर्वथा ग्राहणाः पूज्याः, मनु., १७४
 *सर्वदायान् प्रगच्छेत्, विष्णु., १६७
 सर्वदेशाकाराभिज्ञः, म. पु., २७
 सर्वद्रव्याणि कुर्य च, मनु., १३७
 सर्वपुरुषैः सर्वफलैः, ब्र. पु., २२
 सर्वबीजानि गन्धार्थ, रामा., १६
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण, भवि. पु., २०७
 सर्वमस्तीति विश्वाय, ब्र. पु., १८२
 सर्वलक्षणसंयुक्त, ब्र. पु., ९
 सर्वलोकोपकारार्थ, दे. पु., १९३
 सर्ववास्तुविभागेषु, म. पु., ५७। ७५
 *सर्वस्येभ्यश्च, विष्णु., १०
 सर्वस्याऽस्य वशान्व्यायां, मनु., ८४
 सर्वानेकान्तरान् विश्वात्, म. पु., ५७
 सर्वाशिने सर्वगते, भवि. पु., १०६
 सर्वे च नागराज्ञैव, रामा., १७
 सर्वेण तु प्रगलेन, मनु., ४९
 सर्वे महानसे धार्यां, म. पु., ३७
 सर्वेश्वरयुता वाऽपि, दे. पु., ४६
 सर्वेषां तु विदिलैषां, मनु., १३८
 सर्वेषां तु विशेषेण, मनु., १३
 सर्वेषां तु विशिष्टेन, मनु., १०७
 सर्वेषामनुकम्पार्थ, ब्र. पु., १८०
 सर्वेषामन्युपायानां, म. पु., १२९
 सर्वेषामेव देवानां, भवि. पु., २०१
 *सर्वेषां राजकुलरक्षणं, श. लि., ३०
 सर्वेषां शिल्पभाण्डानां, म. पु., ४५

सर्वेषु वत्सवर्णेषु, दे. पु., ११५
 सर्वोपहारसम्पन्ना, दे. पु., ११३
 सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्, मणि., ११३
 सर्वोपाधिभवे देशे, दे. पु., ४८
 सर्वैषांश्चैः सर्वबीजैः, ब्र. पु., २२
 सर्वं कर्मेदमायत्तं, मणि., १३९
 सर्वं बलवतः पथ्यं, म. भा., ८७
 सर्वः सर्वं न जानाति, म. भा., १४९
 सर्वर्णं हेमगर्भं तु, दे. पु., ४९
 स विद्यादस्य कृत्येषु, मणि., ३३
 सविकेऽस्ते विलीयन्ते, म. पु., १५९
 स शत्रूं जयते वीरः, भवि. पु., १७६
 स शब्दभावफलभाक्, मणि., ८६
 सशर्लयं भयदं यस्मात्, म. पु., ६०
 स शूरो जीवितं हित्वा, आ. पु., १२६
 स श्रियो भाजनं राजन्, म. भा., १५०
 सदैन्धवानां द्रव्याणां, म. पु., १६०
 सस्यभागं च शुल्कं च, कात्या., १३
 सस्यराजित्थ ताम्रा स्यात्, म. पु., १६०
 सह पत्न्या विशाळाक्ष्या, रामा., १०
 सह वादपि ब्रजेषुकाः, मणि., १४२
 सह सर्वाः समुत्पन्नाः, मणि., १४३
 सहस्रधातिनो राजा, म. पु., ४५
 सहस्रमापि मूर्खाणां, म. भा., १४९
 सहस्रार्चिमहातेजः, भवि. पु., १०६
 **स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः, ३९
 स्नागरेण परिकिस्तं, रामा., ११७
 सागरे पतिता कृत्तला, रामा., ११८
 *साऽशूताह ? मवति, बहू., ७७
 साधवः कुलजाः शरणः, म. भा., ३४

*साधुकारी स्यात्, गौ., १८
 साधुपु व्यपदेशाद्यच, मणि., ११२
 सान्धिविग्रहिकः कार्गः, म. पु., २६
 सान्त्वेन भोगदानेन, म. भा., १७६
 साधपि चान्यं नृपनिवच्छेत्, भवि. पु., २०९
 सा पुरी कमला नाम, दे. पु., ५३
 सामदण्डौ प्रशंसन्ति, मणि., १२६
 सामन्तामासलोकानां, म. पु., ६४
 सामन्तैर्मन्त्रभिर्माव्यं, ग्र. पु., १०
 सामभेदतथा दानं, म. पु., १२६
 सामर्थ्योगाज्जायन्ते, व्या., १७
 सामसाध्या न चात्य्य, म. पु., १२७
 सा मही शुभदा शेया, दे. पु., ४८
 सामादीनामुपायानां, मणि., १२६
 सामान्यं रार्वहोमेषु, भवि. पु., २०३
 सामान्या या भवेदारा, भवि. पु., ३१०
 सामुद्रसैनधवयवा, म. पु., ४७
 साम्ना भेदेन दानेन, मणि., १२९
 साम्ना यद्यपि रक्षासि, म. पु., १२७
 साम्परायिककल्पेन, मणि., १२२
 सा वन्या पूजनीया च, दे. पु., १७६
 सावरोहणि सर्वेषां, म. पु., ६७
 सावित्रिब्रह्मरौप्रांश्च, ब्र. पु., १०
 सावित्रि: सविता तदृत्, म. पु., ६०
 सितवर्णं च तुरं, रामा., १४
 सितवस्त्रधरो भूपः, भवि. पु., २०७
 सिद्धमन्त्रायसम्भारः, रामा., १५
 सिद्धार्थवर्जं वज्रानि, म. पु., ६३
 सिंहवृहिणशैलानां, भवि. पु., २०८
 सिंहास्त्राभजे यस्य, दे. पु., ११७

सिंहारानस्थः रामाश्वेत्, भ. पु., १३
 सिंहासनं व्याप्रवर्म, रामा., १७
 सिंहीना॑ क्षस्तिनीना॑ च, म. पु., १२२
 सीतया॒ च विशालाक्ष्या, रामा., ११७
 सुखेन दोहनं शस्तं, ग. पु., १२२
 सुगन्धिस्वस्थविमल, भवि. पु., २०९
 सुप्रीवादिति॑ यावत्, म. पु., ५९
 सुतिथी॑ च सुनक्षत्रे, भ. पु., ९
 सुतेजस्तुमनोदीपा, दे. पु., १८८
 सुदत्तेनै॒ भवति, म. पु., १३६
 *सुदर्शनश्च स्थात्, विष्णु., १५३
 सुदाः॑ पैजवन्धैव, मनु., १५७
 सुधूरं चाऽसुगन्तव्य, भ. पु., १००
 सुधावदारां कर्तव्य, भ. पु., १७९
 सुपरीक्षितमनाश, गनु., १५७
 सुप्रीतमनसे॑ राशे, रामा., १५
 सुभक्तो॑ चतुरक्षी च, दे. पु., १६६
 सुयुद्धमेव तत्रापि, मनु., ११३
 सुरनामं स्वनामं था, दे. पु., ५१
 सुराध्यक्षश्चुतः॑ स्वर्गी, कात्या., २१
 **सुराध्यक्षः॑ च्युतः॑ स्वर्गत्, १६८
 सुरायेयादिकं यस्मिन्, दे. पु., ५१
 (सुरायधिरमथाना॑), म. पु., १२२
 सुरूपस्तरणः॑ प्राण्डुः, म. पु., २६
 सुलभाः॑ पुष्पा राजन्, रामा., १०६
 सुवर्णदाने॑ गोदाने, दे. पु., १११
 सुवर्णमणिचित्राणि, स्क. पु., १६३
 सुवर्णदीनि॑ रत्नानि, रामा., १४
 सुवर्णा॑ हेमवर्णा॑ च, भवि. पु., २०९
 सुशङ्खमाल्यधारित्वं, म. पु., १२२

गुरमे॑ संस्थिते॑ शान्ति, दे. पु., १८९
 सुमूर्ति॑ देवतायुक्त, दे. पु., ५०
 सुरंगहीतराष्ट्रे॑ हि, मनु., ७३
 सुसम्बृद्धोपलिमाभिः॑, स्क. पु., १८१
 सुसंहतशिवः॑ शस्त, भवि. पु., २०९
 सुहस्तविजिह्वा॑ स्तिरघेषु, मनु., २२
 सूक्तः॑ क्षेत्रसहो वाम्मी, म. पु., ३५
 सूच्यावज्ञे॑ चैवैतान्, मनु., १३०
 सूत्रच्छेदे॑ भवेन्मृत्युः॑, म. पु., ७२
 सूत्रपाते॑ तथा कार्य, म. पु., ७०
 सूदशास्त्रविधानशः॑, म. पु., २७
 सूपशास्त्रविशेषज्ञः॑, म. पु., २७
 सूर्यः॑ रात्यो॑ सुगुर्वैव, म. पु., ५७
 सूर्यादिलोकपालादि, दे. पु., ४९
 सूर्याय॑ चन्द्रस्त्रपाय, भवि. पु., २०६
 सूर्येऽभ्युवितमात्रे॑ च, रामा., १५
 सूक्ष्मतन्त्रप्रसवनं, म. पु., १६०
 **सूक्ष्माणी॑ कृपदलनं, १६०
 सेनापतिबलाध्यक्षो, मनु., १३४
 सेनापते॑ दृष्टप्रस्थापि, म. पु., ६५
 सेनापते॑ प्रवक्ष्यामि, म. पु., ६४
 सेना पदातिबहुला, म. पु., १२३
 सोऽस्त्यपरिवारोऽपि, म. भा., ५४
 *सोदके॑ प्रशस्तं, बहू॒. ७७
 *सोऽप्यशक्तो॑ देशाध्यक्षाय, विष्णु., ८१
 सोऽभिर्भवतु॑ वायुश, मनु., १
 सोऽचिराद्विगतश्चीकः॑, याजा., ६१
 सोऽचिराद्वृश्यते॑ स्वाम्यात्, मनु., ८३
 लोमस्यामः॑ पूथिव्याश, मनु., ३
 सोष्णीवं नाम तद्वास्तु, म. पु., ६५

सौभाग्यं च श्रियं देवी, भवि. पु., २०१
 सौभाग्यार्थं तथा जीभिः, दे. पु., ११३
 सौम्यशालाविहीनं यत्, म. पु., ६३
 सौम्यार्थे सर्वतो दुर्गे, दे. पु., ५०
 *सङ्क्रमे संस्थानमनिवासित्वं, गौ., १३०
 सम्भवत्वं यथा तस्य, मनु., २
 सम्भूतान्तस्कोपं च, म. पु., ११६
 सम्मानपूर्वं विधिवद्, व्र. पु., १७२
 संयतैः संयताहारैः, भवि. पु., २१०
 संयुक्ताश्वं वियुक्ताश्वं, मनु., १४३
 संयुतो द्वारविष्कम्भात्, म. पु., ६६
 *अर्थरक्षयमाणो राहा यः, १७१
 संरक्षयमाणो राहाऽर्थं, मनु., १७१
 संरक्षेसर्वतस्त्वैर्न, मनु., १०१
 संविशेषच यथाकाळं, मनु., १६१
 संविशेषतूर्यघोषण, याज्ञ., १६२
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं, मनु., १२२
 संस्करोत्यवगाचैव, अहिः., ७
 संहतस्य च मित्रेण, मनु., ११२
 संहतान् योधयेदल्पान्, मनु., १३०
 संहते पांसुरादिते, दे. पु., ४८
 सांबसरिकमासैव, मनु., ३२
 हकन्दाय षाक्षां सप्तस्यां, व्र. पु. १७९
 स्तम्भतुल्या दुला ग्रेज्जा, म. पु., ६७
 स्तम्भद्वयं समारोच्य, दे. पु., १११
 स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि, म. पु., ५९
 स्तम्भस्कन्धाद्युते कुम्भे, म. पु., ७२
 स्तम्भस्य नवमांशेन, म. पु., ६७
 स्तम्भसूत्रादिकं तद्वद्, म. पु., ७१
 स्तम्भं वा भवनं चाइपि म. पु., ७२

स्तम्भोच्छृणादि कर्तव्यं, म. पु., ५६
 स्तम्भोपतापपैशुन्य, कात्या., १०
 स्त्रियः पतिव्रताः रात्मा, दे. पु., ११६
 स्त्रियस्त्रैव विशेषेण, मनु., १०३
 स्त्रीमङ्गलव्याधितव्यज्ञान, मनु., १०३
 स्तुतिश्च नासुदेवस्य, ग. पु., १२०
 स्थलावस्थाननिष्काश, वृह., ४२
 स्थानादीनां विभागश्च, श. लि., १५४
 स्थानं समुद्रं गुप्ति, मनु., १०६
 स्थानार्णं कल्पयेत्सासा, दे. पु., ४८
 स्थानानि च विशदानां, म. पु., ४६
 स्थाने युद्धे च कुशलात्, मनु., १२४
 स्थापनाजातितत्वज्ञः, म. पु., २९
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैः, नार., ५
 स्थिरे राशी शुभथुते, ग. पु., ९
 स्थूलरूपा दु सा सर्वा, भवि. पु., २०५
 स्थूलरक्षक सततं, मनु., २०६
 स्तुपने सप्तमे कार्यं, ग्र. पु. १७९
 स्त्रानकाले च कर्तव्यः, ग्र. पु., १०
 स्त्राने प्रसाधने चैव, मनु., १५८
 स्त्रापितं तन्म्यसेतद्वत्, म. पु., ७०
 लोहपानावराहौ च, म. पु., १२०
 *स्त्रिमत्पूर्वाभिभावी स्यात्, २०
 स्मृतः पुष्टकारस्तु, व्या., १४१
 स्यन्दनः पनसः तद्वत्, म. पु., ७४
 **स्यन्दनाश्वैः समे युध्येत्, १३०.
 स्यादाश्रयपरो लोके, मनु., ३२
 स्याद्राजा सूत्यवर्गेषु, याज्ञ., २१
 स्त्रिहीनं त्रिकोणं च, म. पु., ४३

स्वरवक्षमाभगेमाणैः, म. पु., १०९
 स्वदामनिर्द गर्वाणि, रु. पु., १८१
 स्वांगवणध शिरस्नाताः, स्क. पु., १८३
 स्वस्तोतरीयो विभगाः, म. पु., १५९
 स्वुवेस्वलहस्ताय, भवि. पु., २०६
 स्वोत्तेवगाहो गमने, म. पु., ११९
 स्वगुणाद्यापने युक्त्या, म. पु., ३६
 स्वधर्मो विजये तस्य, मतु., ६९
 स्वपक्षमेदो यज्ञेन, म. पु., ११६
 स्वपक्षे परपक्षे च, श. लि. १५४
 स्वप्नमाणदक्षं जप्त्वा, दे. पु., ४९
 स्वप्नानि धर्मक्षतां वरिष्ठ, म. पु., १२२
 स्वप्रास्तु प्रथमे यामे, म. पु., १२०
 स्वप्ने आश भया दृष्टः, रामा., ११७
 स्वप्ने रामो भया दृष्टः, रामा., ११७
 स्वबलभ्यसनोपेतां, भ. पु., १२६
 स्वभावगुपानचलान्, म. भा., १०४
 *स्वभूमेषु च राजानः, १३७
 स्वभेदैव नश्वन्ति, ग्र. पु., १२८
 स्वयमुद्घाटिते द्वारे, म. पु., ६७
 स्वर्यं कृतं च कर्यार्थं, मतु., १११
 स्वर्यं च पिहिते विषात्, म. पु., ६७
 स्वर्यं तत्र न कुर्वित, म. पु., ३६
 स्वर्यं वा अन्यतो वाऽपि, दे. पु., ११६
 स्वरन्द्रगोपाऽऽन्वीक्षण्या, यास., २१
 स्वरघ्ने न्ययद्वितीः स्याद्, मतु., १२
 स्वशक्तिं परशक्तिं च, मतु., ११४
 स्वर्ण यान्ति तथा भर्त्याः, व्या., १३४
 *स्वर्णतेषु दानमनुक्तोऽः, श. लि., ८१
 स्वन्नेनापि हि सैन्येन, म. भा., १५

स्वाविर्द्धसोऽनुराधा च, म. पु., ५६
 स्वातौ मैत्रेयमाहेन्द्र, म. पु., ५६
 स्वादानाद्वर्णसंसर्गाद्, मतु., १४
 स्वामिश्रोष्टुपुरादीनां, दे. पु., ४९
 स्वाम्यमात्यजना दुर्ग, यास. १७
 स्वाम्यमात्या पुरं राष्ट्रं, मतु., १७
 स्वार्थः छहाद्विरक्तव्यः, म. पु., ३५
 स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां, मतु., १५६
 स्वैः स्वैर्मन्त्रैरशेषाणां, भवि. पु., २०७

इ

इङ्गे हेममणिवर्णं, दे. पु., ५१
 हस्ते घोरे महावीरे, दे. पु., १११
 हयशिकाविधानज्ञः, म. पु., ३९
 हवायुवेदतत्त्वज्ञः, म. पु., २७
 हरितामाक्षिकस्थापि, म. पु., १६०
 हर्षमायाति च शिशी, म. पु., १६०
 हस्तमाङ्गं भवेदैर्ग, भवि. पु., २०४
 हस्ताना तु दातं त्यज्य, दे. पु., ५९
 हस्तिनी वज्रानां च, म. पु., १२३
 हस्तिष्ठैष्ठवष्ठेच, म. भा., १४९
 हस्तिशिकादिशिकासु, म. पु., १५
 हस्तिशिकाविधानज्ञः, म. पु., ३७
 हानिश्वैव स्वगात्राणां, म. पु., १२३
 हितोपदेशकान् राशः, म. पु., १३
 हितं पर्यं च वचनं, म. पु., १७
 *हितं वाऽर्जा प्रकृत्यांत, गौ., ११
 हिमपातवुते देशे, म. पु., १२४
 हिरण्यभूमिलमेभ्यः, यास., १६
 हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या, मतु., १६
 हिरण्यश्वां इष्टभं, रामा., १४

हिरण्यं व्यापृतानीर्तं, याज., १६१
 हिंसकाना च दात्राणा, म. पु., ४५
 हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः, म. पु., ६२
 हीनं पश्चिमया यत्, म. पु., ६२
 हीनं हीनं चतुर्थाशात्, म. पु., ६७
 हुताशनमुखाः सर्वे, भवि. पु., २०१
 हुत्वाऽपि प्राह्णाणाङ्गाऽच्यु, मनु., १०१
 हुत्वा च विधिवद्विहि, दे. पु., १८७
 हृथमानक्ष यजेषु, मनु., १७४
 हृदयं निर्भलं कृत्वा, म. पु., ३६
 हृदयेन प्रदेयं च, भवि. पु., २०५
 हृष्टरोमा भवेद्विषुः, म. पु., १६०
 हेमदान्ना स्वलङ्घस्य, रामा., १६
 हेमन्ते विशिरे चैव, म. पु., १२३
 हेमराजततान्नान्वा, भवि. पु., २०५
 हेमोत्थया प्रमाणेन, भवि. पु., २०४
 हैमं चा राजतं वाडीपि, भवि. पु., ३०४
 होतभ्यः सर्वकालं हु, भवि. पु., २०९
 होमयेद्विधिवद्विप्रः, भवि. पु.; २०७
 होमं कृत्वा क्षमापेत, भवि. पु. २११
 हंसच्छ्रेष्ठ [भगे] कृम्म, भवि. पु., १०८
 हूसे विद्यार्थकामं हु, दे. पु., १९७

क्ष

क्षणं देवी च द्रष्टव्या, भवि. पु., २०४
 क्षणिकेषु च कांगेषु, भवि. पु., २०४
 क्षतेभ्यः प्रसुतं रक्तं, देव., ११३
 क्षमस्यापि प्रवृद्धस्य, मनु., १७४
 क्षत्रियस्योरसि क्षेत्रं, यम., १३०
 क्षत्रियैक्ष ततो दध्ना, अ. पु., ११
 क्षयी चाप्यायितः सोमः, मनु., १७४
 क्षिप्रं भवति निर्देव्यः, रामा., १४०
 क्षीणस्य चैव क्रमशः, मनु., ११२
 क्षीरवृक्षप्रवालैक्ष, रामा., १६
 क्षीरवृक्षोऽग्नं दारु, म. पु., ७४
 क्षीराशी कार्तिकारम्भे, दे. पु., १५६
 क्षीरेण सर्विषा दध्ना, स्क. पु., १८१
 क्षुद्रोगः कथितो राजन्, म. पु., ४६
 क्षेमवृद्धिकरं नृणां, म. पु., ६२
 क्षेम्यां सस्यप्रदा निस्यं, मनु., १४२
 क्षेविदितोत्कृष्टशब्दैक्ष, ग. पु., १८०

क्षा

क्षात्वा सर्वास्मना कार्यं, म. पु., ३४
 क्षात्वा वृत्तिर्विधातव्या, म. पु., ३०

APPENDIX E

LIST OF WORKS ON RĀJADHARMA AND RĀJANĪTI

(Omitting the Epics, Purāṇas and the Smṛtis)

Portions of Digests (Nibandha)

Gopāla-Rājadharmā-Kāmaulhemī (referred to by
Caṇḍeśvara; no manuscript known). *Circa 1100 A. D.*

* Lakṣmidhara—Rājadharmakāṇḍa of Kṛtya-kalpataru

* Caṇḍeśvara—Rājanītiratnākara (ed. K. P. Jayaswal,
1924); c. 1350 A. D.

Vācaspatimiśra—Niticintāmani (c. 1460 A. D.)

* Mitramiśra—Rājanītiprakāś'a, (c. 1612 A. D.)

* Nilakanṭha Bhāṭṭa. Nitimayūkha (od. Gujarati
Press, 1921, ed. J. R. Gharpuroy, 1925)

Ananta Bhāṭṭa Rājanītikāṇḍa (c. 1650 A. D.), part
of Rāma-Kalpadruma

* Anantadeva—Rājadharmā-kaustubha (c. 1660 A. D.),
G. O. S. No. 72, 1935

Special Topics of Rājadharmā

* Vardhamāna-Dandaviveka (c. 1450 A. D.); G. O. S.,
No. 52, 1931

* Raghunandana-Vāstuyāgatava (c. 1550 A. D.), 1895
Todarmal-Rājyābhiseka-krama (from Todarānanda)
c. 1580 A. D.

Dinakara (Divākara)—Rājyābhiseka-paddhati (c. 1600
A. D. from the Dinakaroddhyota.)

Kamalākara—Rājyābhiseka-prayoga (c. 1600 A. D.)

Raghunātha Samrāṭ-sthapati—Rājyābhiseka-prayoga
(c. 1620 A. D.)

Commentaries on Smṛtis

* Viśvarūpa-Bālakridā (c. 825 A. D.); commentary on
Yājnavalkya-smṛti, 1922-24.

* Medhātithi-Manubhāṣya (Bibliotheca Indica, 1932-39,
G. Jha) c. 850 A. D.

- * Govindarāja-*Manuvṛtti* (ed. Mandlik, 1886), c. 1100 A. D.
- * Vijnānesvara-*Mitāksarū* (c. 1120 A. D.); commentary on the same.
- * Aparārka-*Kājnavalkyasmṛti-tikā* (c. 1125 A. D.); 1903-1904
- * Mādhavācārya-*Parāśarasasmṛti-bhāṣya* (ed. Bib. Ind, and Islampurkar, 1893-1911)
- Nāndapāṇḍita-*Kes'avavajjayantī* (*Viṣṇusmṛti-vyākhyā*) c. 1623 A. D. Collated manuscript with the Editor.
Arthaśāstra and Nītiśāstra
- * Kauṭilya-*Arthaśāstra* (c. 300 B. C.) ed. Shama Sastri, 1909; ed. J. Jolly and R. Schmidt, 1923-4; Gaṇapati Sāstri with his commentary, *S'rūpaśāstra*, 1924-5; Bhāṭṭasvamin's *bhāṣya*, ed. Jayaswal and Banerji-Sastri, 1926.
- * Kāmandaka-*Nītiśāstra* (c. 400 A. D.); Bib. Indien, ed. R. L. Mitra, 1861; ed. Gaṇapati Sāstri with the *Jayamangala* of Sāṅkarārya, 1912.
- * Somadeva-*Nītivākyāmṛta* with commentary, 1923
- * *S'ukranītiśāra*, ed G. Oppert, 1882 (cited by Cāṇakavāra); c. 12 th century (?)
- * Bārhaspatya-*Arthaśāstram* (ed. F. W. Thomas, 1921)
- * Cāṇakya-*rājanīti-sāstram*; ed. Isvaracandra Sastri, 1919; ed. J. Van Maanen, 1926
- * Vaiśampāyana-*Nītiprakāśikā* (ed. G. Oppert, 1882)
- Cāṇakya-nīti-sūtram* (collated Miss with the Editor)
- * Bhoja-*Kuktikalpataru* (1917) c. 1030 A. D.
- * Someśvara Cālukya-*Abhilasārtha-cintāmani* or *Mānasollasa* c. 1129 A. D.; G. O. S., 1935-1940
- * Hemacandra-*Laghu-Ārhanīti* (12th century). 1906.

Miscellaneous

- * Varāhamihira-*Bṛhatsaṃhitā* (with the commentary of Utpala, 1895-97. (ed. Sudhākara Dvivedi)

APPENDIX F

Readings of M.S. No. 2367 in the Anup Sanskrit Library, Fort, Bikanir*

References are by page and line to the printed text of *Rajadharma-Kandam*.

Page 1, line 6 Begins—श्री गणेशाय नमः । श्री सिद्धिविनाथकाय नमः । instead of औं विष्णुराजाय निर्विघ्नफलदायिने ; 9 तत्सर्वे for तत्सर्वम्.

2, 14 ऐऽमिर्मधति for भवतु.

3, 10 यदा चार्थि for यदात्मर्थि.

4, 9 तदामैवद्वयं for तदामैव व्रतम् ; 10 समः for समम्.

5, 17 पशुपाल्यादिवृत्तिः for पशुपाल्यादिवृत्तिः .

6, 4 कार्म्बुवाऽपेक्षशर्किं च for कार्म्बु चावेक्ष्य ; 8 तस्यस्वाङ्गु for तस्मात्क्षणु.

7, 3 Reads तमुपासीनमध्यस्थात् ; 13 योगस्थेम for योगः क्षेमं.

9, 7 काश्मीरायान्तु for काश्मीरायान्तु ; 8 Reads जर्वस्त्वक्षणसंपूर्णे मुक्तस्त्वभिषेद्यो नवस्तवा.

11, 2 omits तथा.

13, 13 विभज्य वा for विभज्य च.

14, 16 महीपतिः for महीपतेः ; 19 सेवनम् for सेचनम्.

16, 13 Reads श्रीमात् मालविभूषिताम्.

18, 10 Reads जितकामरागद्वेष for जितरागद्वेष.

20, 4 धर्मसत्यपरः for सत्यधर्मपरः .

21, 18 'तत्वं' चुरवातं (?) for तत्वं चुरेशत्वम्.

27, 10 Reads धर्माधिकारणी भवेत्; Penultimate and last lines, and first line on p. 28 given as in A.S.B. and I. O.

31, 19 Reads परचरितज्ञानं for अरितज्ञानं.

* Transcript No. 13981 of the Baroda Oriental Institute.

33, 14 Reads चिकीर्षितां for चिकीर्षितम्; 15 Reads परराजचिकीर्षितां for परराजचिकीर्षितम्.

36, 14 पर्याप्तिकाश्रयं for पर्यस्तिकाश्रयम्.

37, 6 सुनिधिते for सुनिधितम्.

41, 13 प्रदेयात् for प्रदेयात्.

42, 6 'क्षिरधैः' for सिद्धैः.

48, 8 Interpolates here.

चण्डालपतेषां दुरहिते कुशादिभिरनाश्वर्ते ।

चलगन्धसमागुरुका महीस्वादोपलक्षिता ॥

51, 13 Reads सर्वदार्णसमन्वितम् for सर्ववर्णसमन्वितम्.

52, 13 शस्तः परि for शस्तपरि; 15 शकः for शक.

53, 4 पूर्वोत्तरे for पूर्वोत्तिरम्.

54, 1 देया च नान्यथा for देया च चान्यथा; 11 शुभा यथा for शुभावहा;

15 चाऽथ for वाऽथ.

55, 3 कालफलम् omitted; 12 विद्यात् for विन्द्येत्.

56, 1 नक्षत्रफलम् omitted; 4 वारफलम् omitted; 6 omitted;
7 वज्र for वर्यम्; 8 परिष्ठ वज्र for परिष्ठ वज्र योगेषु योगेषु कारयेत् [अ]कारयेत्;
9 omitted; 12 omitted; 15 omitted.

57, 13 ज्येष्ठोत्तर for ज्येष्ठोत्तम्.

58, 1 omitted.

59, 8 सुग्रीवादितिं for सुग्रीवादितिम्; 9 क्रमवित् रज्ञ एव तु for क्रमित्रज्ञव एव तु। probably it should be read as क्रमाद्रज्ञव एव तु;
10 पदमध्यं for पदं मध्यम्; 12 वैष्वेषु for विष्वेषु; 13 कुरु for कुरुथ; 14 सर्वेस्तु for सर्वत्र; 17 प्रग्रन्थः for सदा हुधैः; 18 and 60, 1 are omitted.

60, 11 शुकः for शकः.

61, प्रकल्पयेत्। is immediately followed by 17 and 18 beginning with चतुर्बालम् etc. Then the prose passage शुभनिरीक्षित etc., is written up to भवन्ति इत्यर्थः। सूत उवाच; 15 is omitted.

62, 3 सर्वतोभद्रं for सर्वतो भद्रम्; 7 धन्वकं for धन्वकम्.

63, 10 omitted; 18 चाधिकम् for चाधिकम्.

64, 8 हीयते for हीयते; 14 विस्तारात् द्वादशैव च for विस्तारो द्वादशैव च.

65, 8 चतुर्दशहिते for चतुर्दशहृते.

66, 14 omits the following:—पश्चहस्तप्रमाणा शाला भवति। पश्चिं-
शोदृत इति। तस्मिन्नेव नवाशीति विस्तारे राजवैशमनि; 19 omitted.

67, 13 omitted.

68, 1 कृपे वेष्टि for कृपवेष्टनः; 15 and 16 omitted; 17 वापि for चापि; 18 omitted.

69, 15 omitted; 18 comes after 16 and 17 comes as line 18.

70, 3 omitted; 9 संवत्सरं ग्रो for संवत्सरो.

72, 1 शन्ते for ईशाने; 11 संख्या for संस्था.

73, 15 omitted.

74, 1 एहे दारु for एह दारु; 6 वा for च.

75, 2 पूर्वं छिंगे for पूर्वचिंगम्; 3 omitted.

76, 2 वत्ते for शमने; 21 स्वन्देरन् प्रवदन्सः तत्सर्वं etc. for स्वन्देरन् अप्रपत्तस्तसर्वम् etc.

77, 2-3 साधूताह भवति युवानस्तस्यां वित्तवाः कलहिनः प्रमाणुका भवन्ति यत्र सर्वतः आपः प्रस्पन्देरन् सा स्वस्ययिन्यथूता च; 17 पोषकातिष्ठानी आत्मा प्रणदाय वा आत्मा द्वारारस्तद्वच जावतापिंह आत्मा धरित्रिलः कुम्भं आदभाः कलहौरयतीति । for पोषस्य etc. to the end of the paragraph.

78, 2 इति वास्तु शान्तिः for इति वास्तु कर्मविधिः.

79, 1 अथ राष्ट्रम् for अथ राष्ट्रसंग्रहणम्.

81, 8 अथावाको for अशाको; 12 विसौधार्णिकी for द्विसौधार्णिकी; 13 वाप्मास्त्वं for वाप्मास्यस्म.

82, 2 लक्षणयुणाधिकेतु for लक्षणाधिकेषु.

85, 2 एतदथैकृतो for एतदथैस्; 5 अन्यायवर्तिनः for अन्यायवेदिनः.

86, 8 अनवेक्षित for अनपेक्षित; 14 रद्धम् for राष्ट्रसंग्रहणम्.

89, 3 omitted.

91, 5 च omitted after सर्ववर्णनाय.

92, 5 उद्वाहकरं तु आगमयेत् omitted; 9 मासस्य एकं for मास्येकैकम्.

93, 4 यथोचितादधिक . . . च्छेदः in line 5 omitted.

94, omits line 5 and up to वर्णसङ्खर in line 6; 13 omitted.

95, 10 इति दण्डः omitted.

97, 2 यो गतिस्मृत् for योडिस्मृत्; 5 अथे युक्त्या for अर्थयुक्त्या; 13 सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते for राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते; 16 समस्ता राष्ट्रं for सप्ताङ्गं राष्ट्रम्.

104, 14 विधानाम् for विधानाम्.

105, 17 समाश्वस्तः for समाश्वासः.

107, 12 अविलो for स विलो.

112, 1 अपकृते for अप्रकृते.

114, 6 omitted.

117, 18-19 omitted.

- 118, 9 रथाकुल् for रथाकुला.
 120, 11 नगेन्द्र for गजेन्द्र.
 122, 8 जीवताम् for जीवानाम्.
 126, 2 तथा omitted.
 127, 8 वर्णयेत् for वर्णनम्; 16 तथा omitted.
 129, 9 वा for च; 12 मत्तुः omitted.
 132, 11 शरणागतः for शरणं गतः.
 133, 13 ब्राह्मणसान्यपञ्जिगीषमाणः प्रस्तानेतुमिष्टत् युध्यमानो हन्येत् *असौ साक्षात्कृत् धर्मस्थितः इत्यर्थः. It is noteworthy that this manuscript follows the reading of the *Viramitrodaya*, reproduced in footnote 3 of this page, and omits up to हन्यते in line 3 in the next page.
 138, 7 [प्रदद्यात् परिहारन्] omitted.
 139, 7 (अथ पौरुषम्) omitted; 9 विधाने for विधानम्.
 141, 15 (इति पौरुषम्) omitted.
 142, 6 (खम्) omitted.
 143, 6 अथ यात्रा omitted.
 156, 16 Comes after line 1 in the next page.
 158, 1 वर्जयेत् for नेजयेत्; 15 विषदो for विषदी.
 160, 15 मालानाम् for आलानाम्.
 161, 3-4 omitted; 15 पुनः पुनः for पुनर्जनम्.
 167, 2 वस्तुनि for वस्त्रनि; 10 मुखोद्भूतम् for मुखेहृतम्; 15 आहृतम् for उपहृतम्; 17 bracketted portion in this and the succeeding line are omitted.
 169, 9 अकिञ्चनौ for अकिञ्चनम्.
 171, 6 शदः for शूद्रः; 13 वा for च.
 172, 6 भूमिषः for भूपतिः.
 174, 11 एवं विद्वानविद्वांश्च for the first pada.
 175, 1 सन्ति पैतृस्यात् for सन्तियन्तृस्या; 3 ताष्ठु for खाष्ठु.
 180, 9 राजा for राजा.
 181, 18 omitted.
 183 Additional line between lines 2 and 3 शलयः पुष्कलाश्वैव
 मोजैत्येततः वीपांश्च; 23 omitted.
 184 7 शुभान् for द्वृग्मान्; 14 चन्दनं for चम्पकम्.
 184 दक्षपते for दक्षपते.
 184 12 वासनाम् for वाससाम्.

- 190, 3 वजोन्त्रायः for वजोन्त्रायविधिः .
 191, The Chapter-heading is omitted.
 198, 7 omitted.
 200, 9 omitted.
 202, 2 omitted ; 15 omitted.
 203, 2 omitted ; 10 शाकम् for शाकम् ; 11 omitted ; 15 वान्र
 for खात.

¹ 204, 12 कार्याद्विरुपेण for कार्यस्य रूपेण ; 20 From here there is
 an omission till line 4 in the next page (205).

208, 3 इति omitted ; 4 omitted ; 10 lacunae as in both
 I. O. and A. S. B. mentioned under footnote 2 ; 16 शुक्लस्य
 चरणोपमाः for शुक्लद्वचरणोपमाः .

212, 4 omitted ; At the end the following date is
 recorded Samvat 1737 समरोहावरी ५.

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS

1943

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

SELECT OPINIONS

Sylvain Levi: The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London: It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patna Session of the Oriental Conference: Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London: The scientific publications known as the "Oriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London: Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwad's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt.: The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London: These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental Literature, edited by competent scholars, and published at the Oriental Institute, Baroda

I. BOOKS PUBLISHED.

RS. A.

1. Kāvyamīmāṃsā (काव्यमीमांसा): a work on poetics, by Rājasekhara (880-920 A.D.): edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. Reissued, 1924. Third edition revised and enlarged by K. S. Rama-swami Shastri, 1934, pp. 52+314 2-0
2. Naranārāyaṇānanda (नरनारायणानन्द): a poem on the Pauranic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar, by Minister Vastupala: edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916, pp. 11+92+12. *Out of print.*
3. Tarkasaṅgraha (तर्कसङ्ग्रह): a work on Philosophy (refutation of Vaishēṣika theory of atomic creation) by Ānandajīṣṇa or Ānandagiri (13th century): edited by T. M. Tripathi, 1917, pp. 36+142+13 .. *Out of print.*
4. Pārthaparīkṣāma (पार्थपरीक्षामा): a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāṭa, by Prahlādanadeva, the founder of Pālanpur: edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 8+29 .. *Out of print.*
5. Rāstraudhavarīśa (राष्ट्रोद्धवरीश): an historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bāgulas of Mayūragiri, from Rāstraudha, the originator to Nārīyana Shāh, by Rudra Kavi (A.D. 1596): edited by Embar Krishnamacharya with Introduction by C. D. Dalal, 1917, pp. 24+128+4 .. *Out of print.*
6. Liṅgānuśāsana (लिङ्गानुशासन): on Grammar, by Vāmana (8th-9th century): edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9+24 .. .. *Out of print.*
7. Vasantavilāsa (वसन्तविलास): a contemporary historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Gujarat, by Bālachandrasūri (A.D. 1240): edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 16+114+6 .. .. *Out of print.*

8. Rūpakaśatka (रूपकाशत्का) : six dramas by Vatsarāja, Minister of Paramardideva of Kalinjarā (12th-13th century) : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12+191
Out of print.
9. Mohaparājaya (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Gujarat, to Jainism, by Yaśahpala, an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla (A.D. 1229 to 1232) ; edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+135+20. *Out of print.*
10. Hammīramadamardana (हमीरमदमर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejapāla, and their King Viradhavala of Dholka, by Jayasimhaśūri : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15+98 2-0
11. Udayasundarikathā (उदयसुंदरिकथा) : a Campū, by Soddhala, a contemporary of and patronised by the three brothers, Chohittarāja, Nāgarjuna, and Mumunirāja, successive rulers of Konkan : edited by C. D. Dalal and Embar Krishnamachary, 1920, pp. 10+158+7 2-4
12. Mahāvidyāviḍambana (महाविद्याविद्मबन) : a work on Nyāya Philosophy, by Bhāṭṭa Vādīndra (13th century) : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44+180+7 .. 2-8
13. Prācīnagurjarakavyasaṅgraha (प्राचीनगुर्जरकाव्यसङ्ग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140+30 2-4
14. Kumārapālapratibodha (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhāchārya (A.D. 1195) : edited by Jinavijayaji, 1920, pp. 72+478 7-8
15. Gaṇakārikā (गणकारिका) : a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāṣarvajña (10th century) : edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10+57 .. 1-4
16. Saṅgītamakaranda (संगीतमकरण) : a work on Music, by Nārada : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 16+64
Out of print.
17. Kavīndrācārya List (कवीन्द्राचार्य-यन्त्रसूची) : list of Sanskrit works in the collection of Kavīndrācārya, a Benares Pandit (1656 A.D.) : edited by R. Ananta-krishna Sastry, with a Foreword by Dr. Ganganath Jha, 1921, pp. 20+34 0-12
18. Vārāhagṛhyasūtra (वाराहग्रह्यसूत्र) : Vedio ritual of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamasastri, 1920, pp. 5+24 .. 0-10

19.	Lekhapaddhati (लेखपद्धति) : a collection of models of State and private documents (8th to 15th centuries) : edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondékar, 1925, pp. 11+130	2-0
20.	Bhavisayattakahā or Pañcamikahā (भविसयत्तकहाः) : a romance in Apabhraṇa language, by Dhanapāla (c. 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69+148+174	6-0
21.	A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS. in the Bhandars at Jessal-mere (जेसलमेरभाष्यग्रन्थ-पञ्चद्वची), compiled by C. D. Dalal and edited by L. B. Gandhi, 1923, pp. 70+101 ..	3-4
22.	Paraśurāmakalpasūtra (परशुरामकल्पसूत्र) : a work on Tantra, with the commentary of Rāmēśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, 1923, pp. 23+390. <i>Out of print.</i>	
23.	Nityotsava (नितीत्यव) : a supplement to the Paraśurāma-kalpasūtra by Umānandanātha : edited by A. Mahadeva Sastry, 1923. Second revised edition by Trivikrama Tīrtha, 1930, pp. 22+262	5-0
24.	Tantrarahasya (तन्त्रराहस्य) : a work on the Prabhākara School of Pūrvamīmāṃsa, by Rāmānujācārya : edited by Dr. R. Sharma Sastry, 1923, pp. 15+84.. <i>Out of print.</i>	
25, 32.	Samarāṅgapa (समराङ्गपा) : a work on architecture, town-planning, and engineering, by King Bhoja of Dhara (11th century) : edited by T. Ganapati Shastri, 2 vols., vol. I, 1924, pp. 39+290 (<i>out of print</i>) ; vol. II, 1925, pp. 10+324	10-0
26, 41.	Sādhanamālā (चार्यग्रन्थाः) : a Buddhist Tantric text of rituals, dated 1165 A.D., consisting of 312 small works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustrated. 2 vols., vol. I, 1925, pp. 23+342 ; vol. II, 1928, pp. 183+295	14-0
27, 96.	A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda (चौदाराज्ञानिक पञ्चद्वची) : 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣana, and Upanisads), compiled by G. K. Shrigondékar and K. S. Ramaswami Shastri, with a Preface by Dr. B. Bhattacharyya, 1925, pp. 28+264 ; vol. II (Srauta Sūtras and Prayogas), compiled by K. S. Ramaswami Shastri, 1942, pp. 18+95 (folia)+301 ..	12-4
28, 84.	Mānasollāsa or Abhilasitārthaçintāmaṇi (मानसोल्लासा) : an encyclopaedia work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Somesvaradeva, a Chalukya king of the 12th century : edited by G. K. Shrigondékar, 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18+148 ; vol. II, 1939, pp. 50+304	7-12

29.	Nalavilāsa (नलविलास) : a drama by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurnika story of Nala and Damayanti: edited by G. K. Shrigondekar and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40+91 ..	2-4*
30, 31.	Tattvasaṅgraha (तत्त्वसङ्ग्रह) : a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Santarakṣita, with Pañjikā by his disciple Kamalaśīla: edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157+80+582; vol. II, pp. 4+353+102 ..	24-0
33, 34.	Mirat-i-Ahmadi (मिरात-ए-अहमदी) : by Ali Muhammad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarat: edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, 2 vols., illustrated, vol. I, 1926, pp. 416; vol. II, 1928, pp. 632	19-8
35.	Mānavagṛhyasūtra (मानवगृह्यसूत्र) : a work on Vedio ritual of the Yajurveda with the Bhasya of Astāvakra: edited by Ramakrishna Harshaji Sastri, with a Preface by B. C. Lele, 1926, pp. 40+204	5-0
36, 68.	Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir: edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. I, illustrated, 1926, pp. 27+307 (<i>out of print</i>); vol. II, 1934, pp. 23+25+464	5-0
37.	Apabhrāṁśakāvyatrayī (अपभ्रंशकाव्यत्रयी) : consisting of three works, the Carcarī, Upadesarūpavayana, and Kālasvarūpakuṇḍala, by Jinadaita Sūri (12th century), with commentaries: edited by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124+115	4-0
38.	Nyāyapravēśa (न्यायप्रवेश), Part I (Sanskrit Text) : on Buddhist Logic of Dinnāga, with commentaries of Haribhadra Sūri and Pārvadeva: edited by A. B. Dhruva, 1930, pp. 39+104 .. .. <i>Out of print.</i>	
39.	Nyāyapravēśa (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text): edited with introduction, notes, appendices, etc. by Vidhusekhara Bhattacharyya, 1927, pp. 27+67 ..	1-8
40.	Advayavajrasaṅgraha (अद्वयवज्रसङ्ग्रह) : consisting of twenty short works on Buddhism, by Advayavajra: edited by Haraprasad Sastri, 1927, pp. 39+68 ..	2-0
42, 60.	Kalpadrukoṣa (कल्पद्रुकोष) : standard work on Sanskrit Lexicography, by Keśava: edited by Rāmatāra Sharma, with an index by Shrikant Sharma, 2 vols., vol. I (text), 1928, pp. 64+485; vol. II (index), 1932, pp. 283	14-0

43.	Mirat-i-Ahmadi Supplement (मिरात-ए-खरमदी परिविह) : by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by C. N. Seddon and Syed Nawab Ali. Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15+222	6-8
44.	Two Vajrayāna Works (वज्रयानपञ्चकं) : comprising Prajñopāyaviniścayaśiddhi of Anaṅgavajra and Jñānaśiddhi of Indrabhūti : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1929, pp. 21+118	3-0
45.	Bhāvaprakāśana (भावप्रकाशन) : of Śāradātanaya, a work on Dramaturgy and Rasa (A.D. 1175-1250) : edited by Yadugiri Yatiraja and K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 98+410	7-0
46.	Rāmacarita (रामचरित) : of Abhinanda, Court poet of Hāravarsa, probably the same as Devapāla of the Pāla Dynasty of Bengal (c. 9th century A.D.) : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 29+467	7-8
47.	Nafījarājayaśobhūṣaṇa (नफीराजयशोभूषण) : by Nr̥simha-kavi alias Abhinava Kālidāsa, a work on Sanskrit Poetics relating to the glorification of Nafījarāja, son of Virabhūpa of Mysore : edited by E. Krishnamacharya, 1930, pp. 47+270	5-0
48.	Nātyadarpana (नाट्यदर्पण) : on dramaturgy, by Rāmacandra Suri with his own commentary : edited by L. B. Gandhi and G. K. Shrigondevkar, 2 vols., vol. I, 1929, pp. 23+228	4-8
49.	Pre-Diḥnūga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources (प्राचीनबोधनकंपन्नाः) : containing the English translation of Saśīśāstra of Āryadeva, Tibetan text and English translation of Vigraha-vyāvartanī of Nāgārjuna and the re-translation into Sanskrit from Chinese of Upāyahrdaya and Tarkaśāstra : edited by Giuseppe Tucoi, 1930, pp. 30+40+32+77+89+91	9-0
50.	Mirat-i-Ahmadi Supplement (मिरात-ए-खरमदी परिविह) : Persian text giving an account of Gujarat, by Ali Muhammad Khan : edited by Syed Nawab Ali, 1930, pp. 254	6-0
51, 77.	Trīśaṭṭīśalākāpuruṣacaritra (त्रिष्टुट्टिशलाकापुरुषचरित्र) : of Hemacandra : translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson, 4 vols., vol. I (Ādiśvaracaritra), 1931, pp. 19+530, illustrated ; vol. II, 1937, pp. 22+396	26-0
52.	Dandaviveka (दण्डविवेक) : a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A.D. : edited by Kamala Krishna Smṛtitirtha, 1931, pp. 34+380	8-8

53.	Tathāgataguhyaka or Guhyasamāja (गुह्यसमाजः) : the earliest and the most authoritative work of the • Tantra School of the Buddhists (3rd century A.D.) : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 39+210 ..	4 4
54.	Jayākhyasarhītā (जयाक्ष्यसर्हिता) : an authoritative Pāñcālar̥ita work of the 5th century A.D. : edited by Pandit E. Krishnamacharya of Vadital, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 78+47+454 ..	12-0
55.	Kāvyālankārasārasaṅgraha (काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहः) : of Udbhata with the commentary, probably the same as Udbhataviveka, of Rājanaka Tilaka (11th century A.D.): edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1931, pp. 48+62	2-0
56.	Pārānanda Sūtra (पारानन्दसूत्रः) : an ancient Tāntric work of the Hindus in Sūtra form : edited by Swami Trivikrama Tīrtha, with a Foreword by Dr. B. Bhatta- charyya, 1931, pp. 30+106	3-8
57, 59.	Ahsan-ut-Tawarikh (அச்சுமான-இத்-தவாரிக்) : history of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th centuries, by Hasani-Rumlu : edited by C. N. Reddon, 2 vols. (Persian text and translation in English), vol. I, 1932, pp. 36+510 ; vol. II, 1934, pp. 16+301 ..	19-8
58.	Padmānanda Mahākāvya (पद्मामन्दमहाकाव्य) : giving the life-history of Rishabhadeva, the first Tīrthakara of the Jainas, by Amarachandra Kavi of the 13th century : edited by H. R. Kapadia, 1932, pp. 90+607	14-0
59.	Sabdaratnasamānvaya (செந்தமம்பஞ்சய) : an interesting lexicon of the Nāñurtha class in Sanskrit, compiled by the Maratha King Sahaji of Tanjore : edited by Viṭṭhala Śāstri, with a Foreword by Dr. B. Bhatta- charyya, 1932, pp. 31+605	11-0
61, 62.	Śaktisaṅgama Tantra (शक्तिसंगमतन्त्र) : comprising four books on Kālī, Tārā, Sundari, and Chhinnamastā : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. I, Kālikhanda, 1932, pp. 13+179 ; vol. II, Tārākhanda, 1941, pp. 12+271	5-8
62.	Prajñāpāramitās (प्रज्ञापारमिता) : commentaries on the Prajñāpāramitā, a Buddhist philosophical work : edited by Giuseppe Tucci, 2 vols., vol. I, Abhi- samayālankārāloka of Haribhadra, 1932, pp. 55+589	12-0
63.	Tarikh-i-Mubarakhshahi (தாரிச்-இ-முரகார்க்ஷாஹி) : con- temporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi : translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, 1932, pp. 13+200	7-8
64.	Siddhāntabindu (सिद्धान्तबिन्दु) : on Vedānta philosophy, by Madhusūdana Sarasvatī with the commentary of Puruṣottama : edited by P. C. Divanji, 1933, pp. 142+93+306	11-0

Rs. A.

65.	Iṣṭasiddhi (ईष्टिद्धि): on Vedānta philosophy, by Vimuktatmā, disciple of Avyayātmā, with the author's own commentary: edited by M. Hiriyanna, 1933, pp. 36+697	14-0
66, 70, 73.	Śābara-Bhāṣya (शाबरभाष्य): on the Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini: translated into English by Dr. Ganganath Jha, in 3 vols., 1933-1936, vol. I, pp. 15+705; vol. II, pp. 20+708; vol. III, pp. 28+1012	48-0
67.	Sanskrit Texts from Bali (बालिशैयपन्थः): comprising religious and other texts recovered from the islands of Java and Bali: edited by Sylvain Levi, 1933, pp. 35+112	3-8
71.	Nārāyaṇa Śataka (नारायणस्तकः): a devotional poem by Vidyākara with the commentary of Pitāmbara: edited by Shrikant Sharma, 1935, pp. 16+91	2-0
72.	Rājadharmikaustubha (राजधर्मकौस्तुवः): an elaborate Smṛti work on Rājadharmā, by Anantadeva: edited by Kamala Krishna Smṛtitīrtha, 1935, pp. 30+506 ..	10-0
74.	Portuguese Vocables in Asiatic Languages (पोर्तगीज-वाक्यावली): translated into English from Portuguese by A. X. Soares, 1936, pp. 125+520	12-0
75.	Nūyakaratna (नूयकरत्न): a commentary on the Nyūyaratnamālā of Pārthaśārathi Miśra by Rāmānuja of the Prabhakara School: edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1937, pp. 69+346	4-8
76.	A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhāndars at Pattan (पत्तनमाण्डलारोय पञ्चसंख्या): edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 72+498	8-0
78.	Ganitatilaka (गणिततिलक): of Śripati with the commentary of Śiñhatilaka, a non-Jain work on Arithmetic with a Jain commentary: edited by H. R. Kapadia, 1937, pp. 81+116	4-0
79.	The Foreign Vocabulary of the Quran (कुराणमञ्चकोशः): showing the extent of borrowed words in the sacred text: compiled by Arthur Jeffery, 1938, pp. 15+311 ..	12-0
80, 83.	Tattvasaṅgraha (तत्त्वसंग्रहः): of Śāntarakṣita with the commentary of Kamalaśīla: translated into English by Dr. Ganganath Jha, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 8+739; vol. II, 1939, pp. 12+854	37-0
81.	Hamsa-vilāsa (हंसविलासः): of Hamsa Mittu: on mystic practices and worship: edited by Swami Trivikrama Tīrtha and Hathibhai Shastri, 1937, pp. 13+331	5-8

82.	Sūktimuktāvalī (सूक्तिमुक्तावली) : on Anthology of Jalhaṇa, a contemporary of King Kīma of the Northern Vādava Dynasty (A.D. 1247) : edited by E. Krishnamacharya, 1938, pp. 86+463+85 ..	11-0
85.	Bṛhaspati Smṛti (बृहस्पतिस्मृति) : a reconstructed text of the now lost work of Bṛhaspati : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 1941, pp. 186+546 ..	15-0
86.	Parama-Samhitā (परमसंहिता) : an authoritative work of the Pāñcharātra system : edited by S. Krishnaswami Aiyangar, 1940, pp. 45+208+230 ..	8-0
87.	Tattvopaplava (तत्त्वोपलव) : a masterly criticism of the opinions of the prevailing Philosophical Schools by Jayarāśi : edited by Sukhalalji Sanghavi and R. C. Parikh, 1940, pp. 21+144 ..	4-0
88.	Anekāntajayapatākā (अनेकान्तजयपताका) : of Haribhadra Sūri (8th century A.D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Sūri : edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol. I, 1940, pp. 32+404 ..	10-0
89.	Śāstradīpikā (शास्त्रदीपिका) : a well-known Mīmāṃsā work; the Tarkapāda translated into English by D. Venkatramiah, 1940, pp. 29+264 ..	5-0
90.	Sekoddeśatīkā (सेकोद्देशटीका) : a Buddhist ritualistic work of Naropa describing the Abhiṣeka or the initiation of the disciple to the mystic fold : edited by Dr. Mario Carelli, 1941, pp. 35+78 ..	2-8
92, 98.	Kṛtyakalpataru (कृत्यकल्पतरु) : of Laksmitdhara, Minister of King Govindacandra of Kanauj ; one of the earliest Law Digests : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 10 vols., vol. V, Dāna-Kānda, 1941, pp. 16+120+415 ; vol. VIII, Tirtha-vivecana-kānda, 1943 (<i>shortly</i>) ..	17-0
93.	Mādhavānala-Kāmakandala (माधवानलाकामकन्दला) : a romance in old Western Rajasthani by Ganapati, a Kāyastha from Amod : edited by M. R. Majumdar, in 2 vols., vol. I, 1942, pp. 13+5+509 ..	10-0
94.	Tarkabhbhāṣā (तर्कभाषा) : a work on Buddhist Logic, by Mokṣakara Gupta of the Jagaddala monastery : edited with a Sanskrit commentary by Embar Krishnamacharya, 1942, pp. 7+114 ..	2-0
95.	Alarikāramahodadhi (अलरिकारमहोदधि) : on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Sūri at the request of Minister Vastupāla in 1226 A.D. : edited by L. B. Gandhi, 1942, pp. 45+418 (with 2 plates) ..	7-8

II. BOOKS IN THE PRESS.

1. Nāṭyaśāstra (नाट्यशास्त्र): edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. III.
  2. Dvādaśāraṇayacakra (द्वादशारण्यचक्र): an ancient polemical treatise of Mallavādi Śūri with a commentary by Simhasuri Gani: edited by Caturvijayaśi.
  3. Kṛtyakalpataru (कृत्यकल्पतरु): of Lakṣmidhara, Minister of King Govindachandra of Kanauj: edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, vols. I-IV.
  4. Anekāntajayapatākī (अनेकान्तजयपताका): of Haribhadra Śūri (c. 1120 A.D.) with his own commentary and Tīppanaka by Munichandra, the Guru of Vādideva Śūri: edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol. II.
  5. Sarhṛīt Siddhānta (सर्वार्थित्वान्त): the well-known work on Astronomy of Jagannātha Pandit: critically edited with numerous diagrams by Kedar Nath, Rajyotishi.
  6. Vimalaprabhā (विमलप्रभा): the commentary on the Kālacakra Tantra and an important work of the Kālacakra School of the Buddhists: edited by Giuseppe Tucci.
  7. Aparājitatpr̄cchā (अपराजितप्रेच्छा): a voluminous work on architecture and fine-arts: edited by P. A. Mankad.
  8. Paraśurāma Kalpa Sūtra (परशुरामकल्पसूत्र): a work on Hindu Tantra, with commentary by Rāmēśvara: second revised edition by Sakarlal Shastri.
  9. Hetubinduṭīkā (हेतुबिन्दुटीका): commentary of Arcata on the famous work of Dharmakīrti on Buddhist logic: edited from a single MS. discovered at Pattan by Sukhalalji Sanghavi.
  10. Gurjararūsāvalī (गुर्जरारूसावली): a collection of several old Gujarati Rāsas: edited by B. K. Thakore, M. D. Desai, and M. C. Modi.

11. A Critical Index to the English translation of Shākharā-Bhāṣya by Ganganath Jha, prepared by Dr. Umesh Mishra.
12. Saktisāṅgama Tantra (सक्तिसांगमतन्त्र) : comprising four books on Kālī, Tārā, Sundarī, and Chhinnamastā : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. III, Sundari Khanda.
13. Dhūrtasvāmi Bhāṣya on the Śrauta Nūtra of Apastamba : edited by Chhinnaswami Shastri, vol. I.

III. BOOKS UNDER PREPARATION.

1. Upanisat-Saṅgraha (उपनिषद्संग्रह) : a collection of unpublished Upaniṣads : edited by Shastri Gajanan Shambhu Sadhale.
2. Saktisāṅgama Tantra (सक्तिसांगमतन्त्र) : comprising four books on Kālī, Tārā, Sundarī, and Chhinnamastā : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. IV.
3. Nātyadarpana (नाट्यदर्पण) : introduction in Sanskrit on the Indian drama, and an examination of the problems raised by the text, by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.
4. Kṛtyakalpataru (कृत्यकल्पतरु) : one of the earliest Nibandha works of Lalkiśmidhvātā : edited by K. V. Rangaswami Aiyanagar, 8 vols., vols. VI-VIII.
5. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (बांदोदाराजाकौयपन्थस्त्र) : compiled by the Library Staff, 12 vols., vol. III (Smṛti MSS.).
6. Mānasollāsa (मानसोल्लास) : or Abhilāśitarthaśāntamāṇi : edited by G. K. Shrigondevkar, 3 vols., vol. III.
7. Nitikalpataru (नीतिकल्पतरु) : the famous Nīti work of Kṣemendra : edited by K. M. Panikkar.
8. Chhakkammavaeso (चक्रवर्षसौ) : an Apabhramsa work of the Jains containing didactic religious teachings : edited by L. B. Gandhi.
9. Niśpannayogāmbara Tantra (निष्पन्नयोगाम्बरतन्त्र) : describing a large number of mandalas or magic circles and numerous deities : edited by Dr. B. Bhattacharyya.
10. Basatin-i-Salatin (बासातिन-ए-सालातिन) : a contemporary account of the Sultans of Bijapur : translated into English by M. A. Kazi and Dr. B. Bhattacharyya.

Rs. A.

11. *Madana Mahārṇava* (मदनमधार्णव): a Smṛti work principally dealing with the doctrine of Karmavipaka composed during the reign of Māndhētā, son of Madanapāla : edited by Embar Krishnamacharya.
12. *Triṣaṭīśalākāpuruṣacaritra* (त्रिषटीशलाकापुरुषचरित्र): of Hemacandra : translated into English by Dr. Helen Johnson, 4 vols., vols. III-IV.
13. *Mataṅgavṛtti* (मतांगवृत्ति): a commentary on the Mataṅga Pārameśvara Tantra by Rāmakanṭha Bhaṭṭa : edited by Jogendranath Bagchi.
14. *Anu Bhāṣya* (अनुभाष्य): a standard work of the Suddhādvaita School : translated into English by G. H. Bhatt.
15. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan (पत्तनभाष्यागारोचयस्त्रक्तो): edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.
16. An Alphabetical List of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (पञ्चनामस्त्रक्तो): compiled from the existing card catalogue by Raghavan Nambiyar, 2 vols., vol. II.
17. *Nātyaśāstra* (नाट्यशास्त्र): of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : second revised edition by K. S. Ramaswami Shastri, vol. I.
18. *Nātyaśāstra* (नाट्यशास्त्र): of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : edited by M. Rama-krishna Kavi, 4 vols., vol. IV.
19. *Bhojanakutūhala* (भोजनकुतुहल): on the methods of preparing different dishes and ascertaining their food value written by Raghunātha Sūri, disciple of Anantadeva in the 17th century A.D. : edited by Ananta Yajneswar Shastri Dhupkar.
20. *Rāsasaṅgraha* (राससंग्रह): a collection of 14 old Gujarati Rāsas, composed in the 15th and 16th centuries : edited by M. R. Majumdar.
21. *Pārasikakoṣaṅgraha* (पारसीकोषसंग्रह): a collection of four Persian Sanskrit lexicons : edited by K. M. Zaveri and M. R. Majumdar.
22. *Shivaji Charitra*: a Sanskrit account of King Sambhaji : edited by D. V. Potdar.
23. *Rihla* of Ibn Batuta : translated into English with critical notes by Dr. Agha Mehdi.
24. *Mirat-i-Ahrāmī*: the Persian text translated into English by Dr. Syed Mujtaba Ali, 2 vols.

For further particulars please communicate
with—

THE DIRECTOR,
Oriental Institute, Baroda.

THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND
PHILOSOPHY.

	Rs.
1. The Comparative Study of Religions : [Contents : I, the sources and nature of religious truth. II, supernatural beings, good and bad. III, the soul, its nature, origin, and destiny. IV, sin and suffering, salvation and redemption. V, religious practices. VI, the emotional attitude and religious ideals] : by Alban G. Widgery, M.A., 1922	15-0
2. Goods and Bads : being the substance of a series of talks and discussions with H.H. the Maharaja Gaekwad of Baroda. [Contents : introduction. I, physical values. II, intellectual values. III, aesthetic values. IV, moral value. V, religious value. VI, the good life, its unity and attainment] : by Alban G. Widgery, M.A., 1920. (Library edition Rs. 5)	3-0
3. Immortality and other Essays : [Contents : I, philosophy and life. II, immortality. III, morality and religion. IV, Jesus and modern culture. V, the psychology of Christian motive. VI; free Catholicism and non-Christian Religions. VII, Nietzsche and Tolstoi on Morality and Religion. VIII, Sir Oliver Lodge on science and religion. IX, the value of confessions of faith. X, the idea of resurrection. XI, religion and beauty. XII, religion and history. XIII, principles of reform in religion] : by Alban G. Widgery, M.A., 1919. (Cloth Rs. 3)	2-0
4. Confutation of Atheism : a translation of the <i>Hudisi-Hakila</i> or the tradition of the Myrobalan Fruit: translated by Vali Mohammad Chhangambhai Momin, 1918 ..	0-14
Conduct of Royal Servants : being a collection of verses from the Viramitrodaya with their translations in English, Gujarati, and Marathi: by B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D.	0-6

